

ПОЛІТИЧНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ
Український науковий журнал

Свідоцтво про реєстрацію: KB №5619 від 15.11.01.

Засновники: **Український центр політичного менеджменту**

**Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
Національної академії наук України**

Видавець: **Український центр політичного менеджменту**;
Шеф-редактор – **Анатолій Толстоухов**
Головний редактор – **Юрій Шайгородський**
Адреса: вул. Волоська, 3, Київ 04070 Тел.: 238-65-49
E-mail: 010@politik.org.ua

• політологія • соціологія • психологія • конфліктологія

• Політичний менеджмент •

№2
2003

Редакційна колегія

Віктор Андрущенко, доктор філософських наук, член-кореспондент Академії педагогічних наук України, ректор Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова

Михайло Багмет, доктор історичних наук, декан факультету політичних наук Миколаївського державного гуманітарного університету ім. П. Могили

Віль Бакіров, доктор соціологічних наук, ректор Харківського національного університету ім. В. Каразіна

Євген Бородин, кандидат історичних наук, начальник управління освіти і науки Дніпропетровської обласної державної адміністрації

Микола Василенко, доктор фізико-математичних наук, професор Одеського регіонального інституту державного управління Української академії державного управління при Президентові України

Світлана Василенко, доктор політичних наук, професор Одеської національної морської академії

Микола Головатий, доктор політичних наук, академік Міжнародної кадрової академії, віце-президент Міжрегіональної академії управління персоналом

Марія Кармазіна, доктор політичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень Національної академії наук України

Олексій Картунов, доктор політичних наук, академік Української академії політичних наук, завідувач кафедрою гуманітарних дисциплін Університету економіки та права „КРОК”

Сергій Кисельов, кандидат філософських наук, завідувач кафедрою політології Національного університету „Києво-Могилянська академія”

Ірина Кресіна, доктор політичних наук, завідувача відділом Інституту держави і права Національної академії наук України

Іван Курас, доктор історичних наук, академік Національної академії наук України, народний депутат України, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень Національної академії наук України

Ольга Куценко, доктор соціологічних наук, заступник декана соціологічного факультету Харківського національного університету ім. В. Каразіна

Сергій Makeєв, доктор соціологічних наук, завідувач відділом Інституту соціології Національної академії наук України

Микола Михальченко, доктор філософських наук, член-кореспондент Національної академії наук України, президент Української академії політичних наук

Володимир Полтораєк, доктор філософських наук, директор Центру соціологічних і політичних досліджень „Соціополіс”

Анатолій Романенко, заступник головного редактора журналу

Фелікс Рудич, доктор філософських наук, академік Української академії політичних наук, завідувач відділом Інституту політичних і етнонаціональних досліджень Національної академії наук України

Анатолій Толстоухов, кандидат філософських наук, народний депутат України, шеф-редактор журналу

Микола Чурилов, доктор соціологічних наук, генеральний директор ТОВ „TNS –Україна”

Юрій Шайгородський, кандидат психологічних наук, президент Українського центру політичного менеджменту, головний редактор журналу

Валентин Якушик, доктор політичних наук, професор кафедри політології Національного університету „Києво-Могилянська академія”

З М І С Т

ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ		
Роман Додонов, Сергій Мофа. Пріоритетні напрямки оптимізації національно-державницької свідомості в Україні	3	
ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ		
Лариса Нагорна. Поняття "національна ідентичність" і "національна ідея" в українському термінологічному просторі.....	14	
Сергій Кисельов, Анастасія Сальникова. Національна ідентичність українців. Дилема культурного і соціально-політичного.....	31	
ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ		
Микола Іванов. Що таке "громадянська" і що таке "політична" освіта?.....	41	
ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА		
Олена Проскуріна. Удосконалення форм соціалізації і процес становлення особистості.....	50	
АСПЕКТИ ПОЛІТИЧНОЇ РЕФОРМИ		
Анатолій Пахарев. Перспективи української багатопартійності у контексті можливих змін в організації влади.....	57	
СПРОБА ПРОГНОЗУ		
Микола Головатий. Хто стане третім Президентом України? Про ідеологічні метаморфози наступних президентських виборів	65	
ПРАВОВЕ ПОЛЕ		
Рімма Вовк. Формування законодавства про вибори Президента України (1991-1999 роки).....	74	
ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ		
Маргарита Чабанна. Авторитаризм і тоталітаризм. Уявна подібність та сутісна різниця.....	83	
УКРАЇНА І СВІТ		
Олександр Палій. Українська євроатлантична перспектива в нових геополітичних умовах	93	
Олег Горенко. Боротьба з бідністю як орієнтир проєвропейської політики.....	107	
СВІТОВІ ПРОЦЕСИ		
Максим Кравчук. Концептуальна еволюція теорій глобалізації.....	122	
ДОЗВОЛЬТЕ НЕ ПОГОДИТИСЬ!		
Віктор Котигоренко. Знання про соціальний конфлікт: абсолют чи відносність?.....	137	
АКТУАЛЬНЕ ВИДАННЯ		
Микола Іщенко. Як управляємо тим, що маємо?.....	156	
КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ		158
АНКЕТА		160

Рукописи не повертаються.

За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори.

Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

Підписано до друку 07.10.2003 р. Формат 70 x 100/16. Папір
Офсетний друк. Ум.-друк. арк. 12,96. Облік.-вид. арк. 8,58. Зам. № 239. Наклад 1000 примірників

Надруковано з готових фотоформ у видавництві "Четверта хвиля"
01030, Київ-30, вул. Володимирська, 57

© Український центр політичного менеджменту, 2003

Пріоритетні напрямки оптимізації національно-державницької самосвідомості в Україні

Роман Додонов,

доктор філософських наук, професор
Донецького національного технічного університету,

Сергій Мофа,

аспірант кафедри філософії
Запорізького державного університету

Світова історія знає чимало прикладів того, як політичні запозичення іноземного досвіду, нехай і прогресивного, не лише не сприяють досягти бажаної мети, а навпаки – можуть навіть погіршити становище країни. В сучасних умовах, коли глобалізація поступово уніфікує виробництво, політичний менеджмент не може залишати поза увагою традиції та звичаї народів, ігнорувати етнічно багатобарвну картину світу і, в першу чергу, стиль світосприйняття, ціннісне ядро, ментальні настанови тієї нації, до якої він прагне застосувати власні поради та заходи. Як писав Г. Лебон, „в політичних установах найочевидніше проявляється влада расової душі” [1, с. 32]. Більше того, „установи народу складають вираз його душі, і... якщо йому легко буває змінити їх зовнішність, то він не може змінити їх підвалини” [1, с. 55]. У цьому ж плані висловлювався і М. Данилевський: „Політичні форми, вироблені одним народом, власне тільки для одного цього народу і придатні” [2, с. 70].

Метою цієї статті є спроба виявити пріоритетні напрямки впливу на самосвідомість української нації, які б сприяли оптимізації процесу державотворення в Україні.

Для трансформації всієї системи внутрішньонаціональних відносин необхідна радикальна зміна як властивостей окремих її елементів, так і самого середовища, якому вони притаманні. Але ця системна цілісність є результатом (чи етапом) тривалого і складного процесу розвитку, тоді як подібні реформи обмежені у часі (тривалості впливу) і просторі (глибині проникнення у систему відносин). Тому результатом тотальної „перебудови” основ може стати не оптимізація функціонування, а

**Пріоритетні напрямки оптимізації
національно-державницької самосвідомості в Україні**

Роман Додонов, Сергій Мофа

руйнація зв'язків між складовими елементами національної системи та її подальша остаточна анігіляція. Інакше кажучи, оптимізація державотворення в межах певної національної спільноти може відбуватися лише тоді, коли вона виходитиме з особливостей сформованої у ній системи внутрішньонаціональних відносин, а не з відірваних від реалій умоглядних конструкцій, нехай і скопійованих з найкращих іноземних зразків. Нав'язування принципово нових стереотипів поведінки не тільки зробить менш ефективним функціонування всієї системи таких відносин, але й поставить під сумнів саме її існування.

Хоча нація і є відкритою системою, але ж вона, як і будь-яка природна цілісність, у процесі власної трансформації практично завжди спочатку використовує внутрішні ресурси, доповнюючи їх у разі необхідності зовнішніми. Тому національна самосвідомість, насамперед в особі її генеруючого ядра – національної еліти, покликана в державотворчому процесі орієнтувати націю на інтенсифікацію передусім власних ресурсів. Сформовані на цей час у світі реалії загальноцивілізаційної ситуації вимагають від керівництва будь-якої держави, від еліти нації розуміння того, що на певний момент головним чинником внутрішньодержавних і міждержавних відносин є власна національна сила їх суб'єктів. Вона виявляється на культурному, інформаційному, політичному, економічному, фінансовому, військовому та інших рівнях суспільної дійсності.

Хвороба відчуття національної неповноцінності у політичному сенсі особливо небезпечна – насамперед тим, що поступово значна частина загалу і політичного проводу нації звикає не лише до свого упослідженого становища, але й до того, що без чужої допомоги він не спроможеться ані боротись, ані жити. А це породжує ілюзорні надії то на всезрівнюючий соціалізм, то на іноземну допомогу. Національна консолідованість держави не може залежати лише від зовнішніх умов як вияву впливу чужої волі. Зовнішній фактор (наприклад, кредити, членство у міжнародних організаціях тощо) можна ефективно використовувати, але він ніколи не стане фундаментом національної могутності. Нікому ще не вдавалося стати сильним, використовуючи чужу силу. Чужа сила завжди була, є і буде другорядним фактором у вирішенні нагальних проблем. І не більше того.

Набуття власної сили вимагає від її потенційного носія самоповаги, впевненості і почуття єдності нації, що, насамперед, фіксується у націй з високим рівнем національної самосвідомості. Як свого часу зазначав М. Данилевський, „жалюгідна доля того народу, який... немовби змушений якщо не говорити, то думати: я люблю свою вітчизну, але повинен зізнатися, що користі з цього немає ніякої. Під таким зовнішнім політичним патріотизмом приховується гіркий сумнів у самому собі, приховується усвідомлення жалюгідного банкрутства. Він немов би говорить собі: я нічого не вартий, в мене потрібно вкласти силу і вдихнути дух ззовні...” [2, с. 66].

Лише мобілізація внутрішніх (духовних, інтелектуальних, фізичних, природних) ресурсів нації може створити передумови для набуття національної сили та могутності. Такі мобілізаційні процеси неможливі без загальнонаціональних зусиль, копіткої, напруженої, цілеспрямованої роботи задля утвердження інтеграційних чинників нації: мови, історичної і культурної спадщини тощо.

Першим та, на наш погляд, найважливішим чинником оптимізації національно-державницької самосвідомості є формування власної еліти, яка б була у змозі вербалізувати все розмаїття якостей нації, репрезентувати їх та постійно корегувати зміст національної свідомості. Багатостороння самореалізація будь-якої нації, в тому числі й у сфері державотворення, можлива лише тоді, коли її еліта розглядає себе як іманентну, тобто як персоніфікацію свідомої сили нації, як чинник національного самоутвердження, національної самосвідомості. Відтак у жодному випадку еліта не має бути залежною (у будь-якій формі) від зовнішніх сил (нині ці сили репрезентовані надто потужними фінансово-політичними колами, що часом мають транснаціональну природу і намагаються адаптувати світ шляхом його абсолютної універсалізації відповідно до свого прагнення абсолютної, універсальної влади).

Другим важливим моментом ефективності державотворення є усвідомлення нацією консолідуючого парадигмального вектора перспективного цілепокладання. Закріплення його у самосвідомості дає можливість створювати єдині підходи до осмислення та оцінки стану справ нації, прогнозувати стратегічні напрямки її розвитку. Йдеться про наявність національної ідеологічної концепції, певної практичної свідомості нації, спрямованої на її самореалізацію, в тому числі й у сфері державотворення.

Оскільки таких цілеспрямованих і продуктивних устремлінь у галузі національної ідеології та ідеології державотворення у нас практично й досі не існує, то це негативно позначається і на внутрішній, і на зовнішній політиці країни.

Слід відразу уточнити: в даному разі йдеться не про доцільність чи необхідність повернення до феномена комуністичної моноідеології або створення якогось її замітника. Нас цікавить принципово інший, фундаментальний аспект розгляду ідеології, як явища, ідеології, як своєрідного консолідуючого в масштабах держави парадигмального вектора.

Розглядаючи причини, що зумовили певну дискредитацію „ідеології незалежності” в Україні, аналітики не без підстав відзначають, що, попри зміст першої статті Конституції України, ми так і не усвідомили, що, власне, ми будемо, яка саме Україна нам потрібна? Щоб переконливо відповісти на ці запитання, треба насамперед визначити „точку відліку” у вигляді тієї безумовної національної, соціальної і громадянської цінності,

яка була б близькою і зрозумілою переважній більшості суспільства. Адже якщо задекларована цінність буде близькою і зрозумілою, скажімо, лише незначній частині нації, то вона виявиться у функціональному плані недостатньо ефективною і неспроможною об'єднати людей для досягнення відповідної мети. Якщо ж така цінність буде близькою значній, але не переважній частині нації, то вона обов'язково викличе розкол у суспільстві. З іншого боку, замість ідеології, що не спрацьовує, почне функціонувати соціокультурний механізм заміщення ідеології змістом ментальності [3], що ми нині й спостерігаємо в Україні.

Іншими словами, усвідомлене перспективне цілепокладання, як одна з історичних передумов такого ж усвідомленого перспективного державного будівництва, можливе лише в тій мірі, в якій таке цілепокладання і таке будівництво ґрунтуватимуться на задекларованих національних, соціальних і громадських цінностях, що виступають у ролі державотворчої ідеї, національної ідеї.

Але постає питання: що ж становить собою така цінність? Та не що інше, як ідеологему загальнонаціонального масштабу функціонування. В свою чергу, будь-яка ідеологема набуває дійового існування та істотного значення лише в контексті розгорнутої системи ідей. Це означає, що державотворча ідея, задекларована як домінантна загальнонаціональна цінність, повинна, по-перше, ґрунтуватися на переконливих аргументах, по-друге, набути таких форм інтерпретації, які будуть близькі й зрозумілі переважній більшості представників національної спільноти, і, по-третє, її треба донести до цієї переважної більшості. І ще один важливий момент: така ідеологія можлива лише у вигляді функціонування обґрунтованої, розшифрованої, але не насаджуваної примусово ідеологеми та системи ідей, яка її супроводжує.

В наш час мусимо констатувати, що широко розповсюдженої і закріпленої в самосвідомості представників нації такої ідеї ще немає. Але це той потенціал, до якого ми повинні звернутися як до важливого фактора оптимізації функціонування національної самосвідомості і державотворення. З нашої точки зору, національна ідея покликана виконати щонайменше п'ять соціально-мобілізуючих функцій:

- визначити місце нації у глобальному просторі та часі, тобто її національний хронотоп;
- узасаднити витоки нації та її історичні ідентифікатори;
- обґрунтувати загальносуспільну стратегію розвитку і зрозумілий та достатньо привабливий образ як близького в часі, так і віддаленого майбутнього;
- віднайти зв'язки між загальноприйнятими національними цінностями та цінностями кожної із соціальних груп зокрема і, так само, із загальнолюдськими цінностями, забезпечивши в такий спосіб найголовнішу потребу національної безпеки – внутрішній та зовнішній

вектори порозуміння й злагоди;

- надати передбачуваності діям влади і обґрунтувати право владних структур на керування суспільством і зовнішню репрезентацію нації.

Будь-яка ідея – це ідея певної цілісності, єдності в багатоманітності. І навпаки: будь-яку цілісність узасадничує провідна ідея. Оскільки справжня національна єдність багато в чому зводиться до свідомих самообмежень, то напрошується висновок: самоорганізація та самообмеження в інтересах самовиживання характеризують притаманний конкретній нації рівень культури як певної історично визначеної цілісності.

Водночас цей рівень визначає актуально й потенційно можливі для даного суспільства і даної держави права та свободи як внутрішні, так і зовнішні. Чим вищий рівень національної самосвідомості і чим «ідейнішою» вона є, тим менше доведеться докладати зусиль і впливів для підтримання її цілісності та обмеження свободи, втраченої інтегрованими в ціле частинами-елементами. Отже, смислом національної самосвідомості є усвідомлення людиною того, що, набувши національного статусу, вона істотно обмежила свою свободу бути «громадянином світу». Але водночас така людина мусить усвідомити істотні переваги, яких їй надає національна приналежність. І не лише у сенсі суто матеріальному, а, що найголовніше, у сенсі духовному.

Національна самосвідомість, збагачена національною ідеєю, – це необхідна передумова «зцілення» загальносуспільного та особистісного духовного здоров'я. Так само, як людина не помічає повітря, яким дихає, поки його вдосталь, як не помічає вона здоров'я, коли не хворіє, у здоровому суспільстві малопомітними є об'єднавчі загальносуспільні ідеї. Зате завжди відчувається їх дефіцит.

Треба обов'язково наголосити на тому, що до вищого смислу національної ідеї – незалежності та суверенності нації – можна дійти лише в діалоговому режимі, оскільки суверенна нація – це не маса людей, які проживають на спільній території та здобулися на власну державу. Це єдність у багатоманітності людей, які прагнуть бути особистостями, усвідомили громадянську гідність та свою співзалежність. А отже ідентифікують себе не лише із власним «Я», але також із колективним «Ми», яке відрізняється від різнорідних «Вони». Зовсім не йдеться про таку утопічну ситуацію, коли раптом усі прагнуть стати національно свідомими особистостями. Але без певної критичної маси таких «пасіонарних» особистостей важко говорити про існування нації. У цьому розумінні національна самосвідомість егоцентрична (радше – персоноцентрична) у позитивному значенні цього слова. Вочевидь, вона починається із заперечного моменту «Ми – не Вони», хоча закінчуватись має самостверджувальним і самодостатнім «Ми – це Ми». І це самодостатнє твердження не є тавтологією. Бо справжній носій

**Пріоритетні напрямки оптимізації
національно-державницької самосвідомості в Україні**

Роман Додонов, Сергій Мофа

національної самосвідомості сприймає національне «Ми» як низку самосуперечливих рефлексій: у постійному їх співвіднесенні з особистісним «Я» та численними референтними «Ми», до яких себе прилучає. Отже, такий виразник національної ідеї виправдовуватиме приналежність до національного «Ми» не безоглядно-апологетично, а самокритично.

Лише така здорова національна самокритика є запорукою саморозвитку національної ідеї та відвернення загрози її змертвіння. У цьому розумінні національна самосвідомість з національною ідеєю є стрижневою у соціально-культурній імунній системі, спроможній відрізнити «своє» від «чужого» та берегти національний організм від «інфектів», небезпечних для його здорового самовиживання та саморозвитку.

Разом з тим, у певних здорових межах національному організмові мусить бути притаманна імунологічна толерантність, тобто здатність до інноваційних запозичень, необхідних для того ж таки саморозвитку. Адже із біології відомо, що будь-якому організмові, сформованому у штучно-стерильному довкіллі (гнотобіонті), загрожує втрата здорової опірності внаслідок детренованості імунітету.

Таким чином, наголошуємо на життєвій необхідності вироблення українськими інтелектуальними силами на сучасній науковій основі національної ідеї та перспектив її розвитку, яка б відповідала інтересам цілої нації і могла б слугувати базою для творення ідеології, програм, концепцій громадських та політичних об'єднань. Таку філософію національного буття мають усі розвинуті країни. Вона служить основою патріотизму їх громадян, забезпечує нормальне політичне життя, визначає їх діяльність як суб'єктів міжнародної політики. Вивчити їх досвід і скористатися ним треба обов'язково, але бездумно запозичувати його і механічно переносити на наш ґрунт – цілковитий абсурд.

Отже, вироблення консолідуючої національної ідеї ми розглядаємо як ще одну детермінанту оптимізації функціонування національної самосвідомості – чинника ефективного державотворення.

Далі слід зауважити, що суперечність між виплеканою національною ідеєю, з одного боку, та її соціально-правовим закріпленням у вигляді стабільного суспільного ладу, політичного режиму, державної форми – з другого, є однією з найістотніших ознак так званих перехідних періодів, у тому числі й того періоду, який зараз переживає Україна. Цей час суспільно-політичних трансформацій являє собою констеляцію безлічі суперечок між неузаконеним новим та юридично і морально вмираючим старим, зіткнення різних світоглядних устремлінь, групових та корпоративних домагань, добу загальноправової невизначеності. Відмітимо, що здобуття незалежності Україною не було підкріплено деталізованою системою заходів, яка зростала б на ґрунті певної історично

сформованої й достатньо вкоріненої в масовій свідомості національної ідеології. Наслідком цього є і нелегітимність державної влади. Отож через брак легітимної, загально визнаної концепції державотворення поступово зросло значення суто матеріальних і прагматичних вимірів у функціонуванні держави. Можна говорити навіть про рефлексивний, безініціативний характер сучасного державотворення в Україні. За таких умов, коли не існує чи не найважливішої компоненти стратегії державотворення, а саме відповідного соціально-психологічного клімату, сформованого певними культурними традиціями, цілком реально постає загроза самому існуванню нації.

Зведення до мінімуму в країні порозуміння між тими, хто приймає рішення (на державному рівні), та виконавцями призводить до втрати контакту, взаємодії „верхів” і „низів” та виникнення ворожнечі між ними з подальшим тотальним відокремленням і партикуляцією, порушенням системних зв'язків управління (саботаж, спрямований згори до низу і знизу до гори). Зрештою виникають передумови соціального конфлікту, в основі якого лежать насамперед матеріальні та духовні умови життя нації, що постійно погіршуються і втрачають будь-яке значення для національної еліти. Остання яскраво виявляє саме в цій ситуації своє невміння і, головне, небажання бути хранителькою нації.

Брак соціально-психологічної цілісності суспільства означає нелегітимність політичної влади в країні (мається на увазі нелегітимність не тільки влади окремого конкретного політика чи політичної партії, а й політичного режиму в цілому, коли все пов'язане з державою втрачає довіру та підтримку нації, яка має бути джерелом суверенної влади). Тобто, це ситуація, коли народ психологічно і практично відокремлюється від держави, а вона – від народу, набуваючи у своїй діяльності фактичної самодостатності. Легітимація – це складний процес збирання суспільства на основі спільних цінностей та, водночас, доведення спроможності реалізувати колективну ідентичність і національну самосвідомість з боку політичної організації суспільства. Надто ж у ситуації, коли створюються нові держави та соціальні інститути. А саме таку ситуацію ми маємо в сучасній Україні.

Державна влада як така не здатна зазвичай встановлювати колективну ідентичність суспільства. Неспроможна вона також сама здійснювати соціальну інтеграцію на ґрунті колективних цінностей, що їй принципово не підвладні [4]. Будь-яка політична організація суспільства потребує вільного та максимального визнання на ґрунті вже визнаних спільнотою цінностей і форм колективного співжиття, що віддзеркалюються у національній самосвідомості. Але легітимація як процес, у свою чергу, вимагає певних умов, головна з яких – публічність. Легітимація – це розгорнутий у часі політичний дискурс, процес поширення, обговорення, обдумування, зрештою – доведення колективної правильності та

прийнятності соціально-правових норм, що їх здебільш стихійно встановлюють нові політики. Тому ще говорять про легітимаційний потенціал політичного дискурсу. Легітимаційний потенціал – це засади та мотиви, що можуть бути мобілізовані для публічного доведення легітимності політики, мають соціальну силу утворювати консенсус як найважливішу умову легітимації.

Політика є реальним уособленням поділу єдиного – влади – між членами суспільства та знанням про закономірності її розподілу. Національна ж самосвідомість є знанням та відчуттям (свідомим переживанням) етносоціальної єдності людей. Національна ідея і певний рівень національної самосвідомості ще не є достатньою ознакою політичної організації нації. Вони є вираженням протоправової, протополітичної – природно-історичної сув'язі людей, їхньої родової «організації». Звичайно, можна цією назвою позначати й сферу політичного, сферу розподілу влади. Але в такому випадку національна ідея не є і не може бути поняттям власне політичного шару людських взаємин. Її таємниця – це таємниця легітимації певної влади. Ототожнення національної ідеї з режимом, що отримує соціально-політичну легітимність на її основі, призводить до виникнення небезпечної ситуації його самоузаконення і загрози політичної сваволі. Однозначне політичне витлумачення національної ідеї неодмінно зумовлює наївне (спрошене на користь можновладців!) позакритичне уявлення про їхню немовби природну легітимність. Опертя будь-якої влади лише на «національну» ідеологію є позаправовим, тому що у цьому разі зникають зовнішні критерії оцінки, розсуду, істини.

Отже, ми доповнюємо перелік основних детермінант оптимізації функціонування національної самосвідомості як чинника ефективного державотворення ще однією: легітимація влади у свідомості та самосвідомості нації. Відносно національної самосвідомості як чинника державотворення легітимація являє собою проблему в двох найважливіших сенсах.

По-перше, йдеться про історичне повернення до практики легітимації після тривалого панування нелегітимної (самолегітимної) влади, тобто про зняття антагонізму у паралельній самоідентифікації індивіда з нацією та державою з її владними структурами, коли держава сприймалася як щось відчужене від самої нації.

По-друге, йдеться про штучне визначення (за допомогою цілеспрямованої пропаганди, спланованої ідеологічної дії) тієї системи цінностей, що мають складатися природно-історично (в культурі, традиціях, мові, звичаєвому бутті тощо) та які утворюють легітимаційне підґрунтя та легітимаційний потенціал нової політичної системи. Від рівня легітимності влади великою мірою залежить ефективність політичного менеджменту. Державні структури не можуть діяти ефективно (особливо,

якщо йдеться про демократичний розвиток) без достатнього рівня визнання і підтримки.

Не менш істотним для молодої держави є те, що легітимність визначає перспективи загальнонаціональної інтеграції в цілому та національної самосвідомості зокрема, що, в свою чергу, детермінує становлення національної політичної спільноти і процес державотворення. Легітимність створює підґрунтя для об'єднання громадян навколо політичних цілей і цінностей, сприяє формуванню політичної спільноти у межах нації. Вона виступає як певний каталізатор національної самосвідомості, посилюючи її державотворчий потенціал. Якщо з суб'єктивних чи об'єктивних причин влада (а, отже, й молода незалежна держава) має низький рівень легітимності, то марно сподіватися на подолання фрагментарності, етнічної, культурної та регіональної подільності нації та на формування в її межах політичної єдності.

Продовжуючи означення основних чинників, які потребують особливої уваги, до переліку основних детермінант оптимізації національної самосвідомості як чинника державотворення, на наш погляд, потрібно віднести й витворення мовної єдності нації на базі державної української мови.

Значна кількість дослідників наполягає на значущості мовного фактора для самого формування нації та національної самосвідомості. Безперечно, існують приклади кількомовних націй, і не можна говорити про мовну єдність як неодмінний атрибут нації. Але у випадку, коли національна самосвідомість деформована тривалим зовнішнім впливом, що характерно для України, створення мовної єдності (яка не заперечує розвиток етнічних мов в середині нації) має стати додатковим консолідуючим фактором і каталізатором зміцнення національної самосвідомості. Наразі в Україні не відтворюється почуття мовної єдності, солідарності, що, певним чином, деструктивно впливає на рівень національної самосвідомості. Вона розбита на три основні мовні підспільноти: україномовну, російськомовну, суржикомовну. Кожна з цих підспільнот займала і займає певну суспільну страту. Елітні страти українського суспільства закріпилися як фактично російськомовні (поза регіональними особливостями Заходу). Весь бізнес, більшість військових, урядовців, технічних працівників – російськофони. Українська мова залишилася регіоналізованою, а отже маргіналізованою у селі в Центральній та в Західній Україні. Нею послуговується й певна частина гуманітарної інтелігенції. Як офіційна, українська мова використовується практично декоративно. Законодавчо-нормативна база дублюється російською мовою, а це нівелює несміливі спроби українізації бізнесу, державного управління. Величезна частина суспільства у побуті користується масою українсько-російських та російсько-українських суржиків, які, попри свою масовість, не мають можливості піднятися до рівня мови-носія-

інформації та мови-влади. Однак величезна кількість людей не бажає відмовлятися від них. Вони є певними визначниками “свій/не свій”. Обидві літературні мови – і російська, і українська – для них є практично чужі, вони є мовою “чужої”, далекої від мас, влади. Для “людей суржику” чужий і декоративно україномовний, і фактично російськомовний політичний клас.

Безперечно, вироблення мовної спільності – процес надзвичайно складний, якщо враховувати сучасний стан справ. Головне у цьому питанні – не ставати на шлях абсолютизації. Висловлюються пропозиції, по суті, вилучити російську мову з телеэфіру (якщо хтось говорить російською – надавати синхронний переклад), обкласти російськомовну газетно-журнальну й книжкову продукцію такими податками, щоб видавати її стало економічно не вигідно, директорів шкіл призначати на посади тільки після того, як вони пройдуть співбесіду в товаристві “Просвіта” тощо. Якщо вдається до подібних “прожектів” форсованого впровадження української мови, то вони тільки геть усе зіпсують. Так, згорання в Україні випуску російськомовної періодики і книжкових видань ще міцніше прив’язало б російськомовних українців до інформаційного простору Росії, остаточно вивівши їх з-під будь-якого впливу української національної ідеї. Те ж саме й з радіомовленням і телебаченням.

На наш погляд, до негативних наслідків призведе й відмова від активної популяризації української мови серед представників нації. Головне, щоб така популяризація не проводилася командно-адміністративними методами, визначалася б не нав’язаною, а власною волею неукраїномовних представників нації. Прямуючи до мовної спільності, ми здобуватимемо додаткові підстави для усвідомлення власної єдності, в тому числі й у справі державного будівництва.

Наразі Україна об’єктивно зацікавлена у тому, щоб допомогти своїм громадянам у національній самоідентифікації і, отже, усунути всі фактори, які їй заважають. А це, у свою чергу, вимагає певної зміни пріоритетів у національній політиці. До першочергових заходів можна віднести, зокрема, акцентування (у школах, вузах, засобах масової інформації) нетотожності мови спілкування з національною приналежністю особи; вироблення певних російськомовних форм українського національного життя, національної культури (як форм історично перехідних, але доконче необхідних для ідеологічної та морально-психологічної інтеграції нації). Гадаємо, психологічно грамотна реалізація таких заходів, поряд із зусиллями щодо поляризації української мови, допомогла б підвищити рівень національної самосвідомості і консолідації української нації [5].

Таким чином, ми виділили чотири основні детермінанти оптимізації національної самосвідомості як чинника державотворення. Це:

- 1) формування повноцінної і консолідованої еліти як генератора національної самосвідомості;
- 2) популяризація консолідуючої національної ідеї;
- 3) впровадження у свідомості і самосвідомості нації легітимаційних процесів та настанов;
- 4) відтворення мовної єдності нації.

Звісно, вказані напрямки потребують подальшого розвитку з метою розробки стратегії і тактики українського державотворення. Їх пріоритетність засвідчена як філогенетичними особливостями розвитку української національної самосвідомості, так і потребами сучасного трансформаційного процесу в Україні.

Література:

1. **Лебон Г.** Психология народов и масс. – СПб, 1995. – 456 с.
2. **Данилевский Н. Я.** Россия и Европа. – М., 1991. – 376 с.
3. **Додонов Р. О.** Ментальні основи ідеології державотворення // Тези доповідей на Всеукраїнській науково-практичній конференції „Ідеологія державотворення і суспільствознавча наука” – Запоріжжя, 2001. – С. 62 – 64.
4. **Бистрицький Є.** Державотворення: шляхи легітимації // Українська державність у ХХ столітті. – К., 2001. – 347 с.
5. **Мофа С. О.** Основні детермінанти оптимізації національної самосвідомості як чинника ефективного державотворення і політичних реформ в Україні // Нова парадигма. Альманах наукових праць. Випуск 32. – Запоріжжя, 2003. – С. 66 – 77.

Поняття „національна ідентичність” і „національна ідея” в українському термінологічному просторі

Лариса Нагорна,
доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
НАН України

Відповідно до традиції соціального конструктивізму, основи якої започаткували у 60-х роках ХХ століття П. Бергер та Т. Лукман, понятійні визначення соціальної реальності спроможні справляти на цю реальність зворотний вплив. З цією тезою можна погоджуватися чи ні (кількість прихильників і опонентів у соціального конструктивізму приблизно однакова), але не можна не бачити очевидного: розмитість деяких основоположних понять не лише серйозно утруднює пізнавальний процес, але й створює в суспільстві додаткові осі напруги. Політичні уподобання людей і, відповідно, їхню поведінку формують не лише об'єктивні інтереси, але й суб'єктивні уявлення про норму і відхилення від неї. Поняття й терміни можуть бути знаряддям політичної мобілізації і конструювання конфліктного політичного простору – навіть у тому разі, коли самі політичні актори не ставлять перед собою такої мети. Логіка невіддільності соціальної реальності від її понятійних визначень спрацьовує сама собою.

Зазначене стосується двох базових понять соціогуманітарних наук – “національна ідентичність” і “національна ідея”, глибоко закорінених в історичні пласти свідомості. Вони постійно фігурують у політичному дискурсі. Полісемантичність терміну “нація”, від яких вони походять, допускає досить широкі трактування їхнього національного компоненту. Багато хто вже просто не помічає лінгвістичної пастки, створеної традиційним нерозрізненням понять “нація” і “народ” при перекладі на українську мову терміну, що сягає латинського *patio*.

Дві основні лінгвістичні традиції у застосуванні поняття “нація”

склалися ще у XVIII столітті. В одній цей термін асоціювався з поняттями “державна”, “громадянство” і означав певну територіальну політичну спільноту. В іншій акцент робився на етнічних і культурних особливостях, а сама спільнота поставала як мовно-культурна. Згодом ці підходи дедалі більше поляризувалися. Сьогодні прикметник “національний” має зовсім різне смислове навантаження у словосполученнях типу “національні інтереси” та “національна політика”. Але тут ми, принаймні, маємо справу з усталеними термінами, зміст яких не потрібно розшифровувати. Що ж до понять “національна ідентичність” та “національна ідея”, то у цьому випадку смисли цілковито залежать від уподобань, здебільшого політичних. Інколи доводиться проводити доволі складний аналіз дискурсів, щоб зрозуміти, етнічний чи загальногромадянський зміст в ці поняття вкладається.

Нечіткість у застосуванні етнічної термінології увійшла у звичку. Не випадково фахові енциклопедії подеколи наводять поруч кілька різних статей на теми націоналізму чи національної ідеї, посилаючись при цьому на термінологічну невизначеність понять “нація” і “народ” в основних європейських мовах. Але не варто забувати, що у більшості країн Європи та в США період формування націй співпав з періодом становлення національних держав, і збіг цих двох понять сприймався, як норма.

Зовсім в іншому руслі розвивався такий процес в Україні. Тут формування нації відбувалося в умовах багатовікової бездержавності, ускладненої розчленованістю території. Оскільки єдино можливим важелем прискорення цього процесу була культурна мобілізація, з українською нацією ідентифікувала себе зовсім невелика частина населення. Наступні катаклізми (громадянська війна, тривалий період панування тоталітарної диктатури) не сприяли формуванню національної ідентичності на основі співгромадянства і водночас утримували поняття національної ідеї у вузьких рамках етнічності. В СРСР поняття “національний” дедалі більше розмивалося. У сфері політики воно застосовувалося лише в контексті “національні республіки”, хоч насправді ті „республіки” були не національними, а територіальними утвореннями.

Після розпаду СРСР сфера застосування термінів із означенням “національне” значно розширилася. Коли говоримо про національну державність, національну безпеку, національні інтереси, маємо на увазі загальногромадянські цінності. Проте, як і раніше, смислове навантаження основних термінів, що окреслюють систему соціокультурних і духовних координат, лишається розмитим. Зрештою, соціальні конструктивісти поставили під сумнів і саму доцільність застосування поняття нації як операційної академічної дефініції. Наприклад, “забути про нації в ім’я народів, держав і культур” закликає провідний російський етнолог В. Тишков [1]. Подібні заяви сприймаються як емоційний курйоз – адже не так легко відмовитися від основоположного поняття цілого ряду наук і

**Поняття "національна ідентичність" і "національна ідея"
в українському термінологічному просторі**

Лариса Нагорна

домінанти етнополітичного дискурсу. Але що справді необхідно робити – це якомога чіткіше окреслювати термінологічні межі понять із прикметником “національний”. Особливо в тих складних випадках, коли розмитість легко перетворює їх на об’єкт політизації та різних маніпуляцій.

Спробуємо спочатку під цим кутом зору охарактеризувати обшир застосування поняття “національна ідентичність” в українському контексті. Справа ця не проста. Поняття етнічної і національної ідентичності часто отожднюють, як це робить, приміром, О. Олійник на сторінках “Малої енциклопедії етностатистики” [2]. М. Обушний ввів у науковий обіг гібридне поняття “етнонаціональна ідентичність” [3].

Проблеми національної самоідентифікації є важливими для кожного народу, оскільки вони зачіпають смисложиттєві основи його існування. Для України ці проблеми є ще гострішими, бо здобуття незалежності поставило її перед вибором нової ідентичності, такої, яка найліпше сприяла б процесам формування політичної нації співгромадян. Обрана молодіжною державою парадигма націо- і державотворення не була національно-етнічною і не закріпила за титульним – українським – етносом ніяких владних переваг. Проте закладений у національно-державницькій парадигмі об’єднуючий потенціал виявився слабким для того, щоб політична нація стала вагомим конструктом ідентифікаційного поля. Гостра криза ідентичності, у стані якої український соціум перебуває й досі, супроводжується конкуренцією комуністичної, ліберальної, націоналістичної ідеологій, протистоянням українського та російського націоналізму.

Необхідність чіткого окреслення ідентифікаційного простору в Україні диктується як пізнавальними, так і особливо практичними завданнями. Значення останніх зростає у зв’язку з тим, що процеси самоідентифікації відбуваються в Україні одночасно зі зміною механізмів соціально-економічного регулювання. Новітній етап соціокультурної трансформації у новоствореній державі пов’язаний з істотною модифікацією системи цінностей і моделей політичної поведінки. Нестабільність соціального середовища, ускладнена різнополюсністю зовнішніх орієнтацій, породжує розмитість ідентифікаційних систем та дифузю ідентитетів.

Під ідентичністю прийнято розуміти результат самовизначення людини чи групи у соціальному сенсі, створення “образу – Я” та “образу – Ми”, тобто віднесення ними себе до тих чи інших спільнот за віковими, професійними, статевими, територіальними, етнічними, конфесійними чи іншими ознаками. Англійське слово “identity” вживається у значеннях тотожності, справжності й самобутності. У соціогуманітарних науках пріоритет віддається третьому (самобутності) – ідентичність тут розуміється як сукупність специфічних рис, які виділяють певну спільноту з-поміж інших, і є для окремої особи чи групи підставою для віднесення себе до цієї спільноти. Втім, єдності поглядів у визначенні природи

ідентичності не спостерігається. Навколо цього поняття не вщухають гострі дискусії.

“Несумірності” ідентичностей виводяться соціологами із проблематичності чіткого визначення їх місця у сучасній системі соціальних доміант. Семантична двозначність поняття “ідентичність” (яке може означати і самототожність і тотожність чомусь іншому, аналогічність) накладає свій відбиток на характер дискусій, які ведуться навколо “буття ідентичності”. Конкурують дві ідеальні моделі продукування ідентичностей. Перша перебуває в руслі есенціалізму і відшукує у будь-якій ідентичності органічно властивий їй сутнісний, автентичний зміст, що виводиться здебільшого з культурного досвіду. Ідентичність визначається як екстракт усього того, що “органічно притаманне” її носієві. Така натуралістичність, з погляду есенціалістів, забезпечує ідентичності інтегральність і цілісність, вирішує проблеми її самолегітимізації і визнання її іншими спільнотами.

Інший, близький до конструктивізму, погляд виходить із заперечення інтегральної, гармонійної ідентичності. Остання розглядається як “рукотворна” категорія, що конструюється у межах конкуруючих дискурсивних практик. У таких трактуваннях ідентичність виступає як “тимчасовий, відносний, незавершений конструкт, що має онтологічний статус проекту або постулату. Це – завжди недосконале знання про себе і ще не досягнуте адекватне визнання іншими” [4].

Сучасні уявлення про роль і місце етнічної і національної ідентичності складаються під впливом конкуруючих трактувань діалектики етносу і нації, природи національної єдності, різних типологій націоналізму. Підвищення мобілізаційної ролі етнічної ідентичності наприкінці ХХ століття пов’язують із реакцією суспільної свідомості на форсовану глобалізацію, викривленим відображенням у ній поділу націй на “бідні й багаті”, посиленням соціальної конфліктності в умовах перехідних економік, розвитком транспортних комунікацій і засобів зв’язку, що стимулюють консолідацію різних етнічних діаспор.

У сучасному світі налічується до 5 тисяч національних меншин. З них 575 проживають на територіях європейських держав і близько 200 на пострадянському просторі [5]. В таких умовах етнічність лишається потужним колективним ресурсом, інструментом здобуття і збереження соціального та політичного статусу, засобом територіально-державного самовизначення, нарешті – екзистенційною цінністю. Але емоційні ресурси етнічності можуть виступати і як стимулююча, і як паралізуюча, руйнівна сила. Сумний досвід Югославії, Чечні та інших “гарячих точок” планети дає яскраве уявлення про її величезний конфліктогенний потенціал.

В поняття етнічної ідентичності вкладаються насамперед спільні уявлення, що виникають внаслідок усвідомлення членами певної етнічної групи спільності походження, культури, мови, традицій, території, історії

**Поняття "національна ідентичність" і "національна ідея"
в українському термінологічному просторі**

Лариса Нагорна

тощо. Етнічність, як правило, відіграє роль того специфічного, неповторного, що притаманне саме цій спільноті. Її найсуттєвіші характеристики – особливості психологічного складу, характеру, темпераменту, своєрідність етнодемографічного потенціалу – все те, що вкладається в поняття “етнічний стереотип”.

Що ж до національної ідентичності, то, порівняно з етнічною, це поняття є більш невизначеним і розмитим. Один із визнаних західних авторитетів у питаннях національної ідентичності, Е. Сміт характеризує її як абстрактну, багатовимірну конструкцію, пов’язану з багатьма різноманітними сферами життя і схильну до численних перетворень і поєднань. Її найголовнішими рисами є історична територія, спільні міфи та історична пам’ять, спільна культура, єдині юридичні права та обов’язки для всіх членів, спільна економіка. Поняття національної ідентичності передбачає насамперед самобутність, історичну індивідуальність, наявність популярної в масах національної ідеї. Національна ідентичність може химерно поєднуватися з іншими різновидами ідентичностей – класовою, релігійною, етнічною, а її ідеологія – хамелеоноподібно перетворюватися на інші ідеологічні різновиди: лібералізм, фашизм, комунізм [6].

Якщо етнічна ідентичність ґрунтується на певній системі об’єктивних ідентитетів – расових, культурних, психологічних (антропологічний тип, мова, релігійні догмати, традиційна обрядовість), то конституїтивною основою національної ідентичності виступають ознаки, значно менш “відчутні на дотик” – свідомість, політична воля, громадянство. Національний принцип, за Й.-Г. Фіхте, не є природним. Він не біологічний, не вроджений, а духовний. З ким або чим виявляє особа свою духовну спорідненість – це її особистий вибір, а розпливчатість поняття “нація” цей вибір ускладнює. Можна бути етнічним українцем і не бути ним у духовному сенсі. Я. Коллар був недалекокий від істини, коли визначав націю як “дух, особисту характеристику” [7]. Джерела “невловимості” національної ідентичності перебувають, очевидно, саме у цій площині.

Навряд чи варто паростки української національної ідентичності відшукувати в глибинах історії, хоча вже Київська Русь наочно демонструвала уявлення про “рід руський” та “руську землю”. Некоректно уявляти процес національного самоусвідомлення як суцільний висхідний рух, що має тисячолітню історію. Тривала бездержавність зумовлювала численні кризи ідентичності, спровоковані спочатку спольщенням, а потім зросійщенням українських елітних прошарків. Та й сама ідентичність, якщо винести за дужки короткий період національної революції середини XVII століття, була радше становою, релігійною, регіональною, ніж національною. Лише у XVIII столітті усвідомлення старшинською елітою своєї нерозривної єдності з етнічною територією, консолідація навколо власних політико-правових цінностей і інституцій,

створення власного історичного міфу істотно розширили ідентифікаційний простір. Вихід за межі етнорелігійної ідентифікації дає підстави зробити висновок: протягом XVIII століття в середовищі соціальної еліти України-Гетьманщини розпочався процес формування проявів національної ідентичності, характерний для сучасної модерної нації [8].

Б. Андерсен, творець концепції модерних “уявлених” спільнот, зазначає, що XIX століття в Європі стало золотим віком національно-мовних лексикографів, граматиків, філологів, літераторів. Щодо України він звертає увагу на значення “Енеїди” І. Котляревського у зруйнуванні міфу про українську мову як мову гречкосіів, на феноменально швидке перетворення Харківського університету в центр українського літературного буму, на роль Т. Шевченка як творця української літературної мови та факт заснування у Києві першої української націоналістичної організації [9].

Свідченням початку в Україні етапу “самовизначення” став національний рух, перша (“академічна”, за М. Грохом) фаза якого заявила про себе справжнім бумом етнографічних, філологічних, історичних студій. Ці спроби самоствердження, в яких романтизм поєднувався з сумуванням за “золотим віком козащини”, дали чимало для розуміння культурних джерел національної самобутності, створення етнічної моделі ідентичності. Але їх політичний, консолідуючий вплив був істотно обмежений двома обставинами. По-перше, романтизовані зацікавлення старовиною мали виразний присмак “української унікальності”, національного самозамилування. Як правило, їм було притаманне некритичне ставлення до минувшини. По-друге, сама ідея українського національного відродження подавалася “у чужій одежі” (С. Єфремов). Ілюстрацією того, як химерно перепліталися риси української та російської ідентичності у романтизованих персонажах “любителей малороссийской старины”, може бути гоголівський “Тарас Бульба”.

І все ж ще довго після первісного “самовизначення” національна ідентичність в Україні лишалася ситуаційною, химерно поєднуючись із значно поширенішою подвійною “малоросійською” ідентичністю. Те, що українська культура протягом XV – XX століть була включена у дві геокультурні спільноти – європейську і російську, зумовило її внутрішню двоїстість і створювало додаткові осі конфліктності. В українській національній свідомості виразно виявлялися дві орієнтації: на взаємодію з панівною культурою і на автономізацію; після 1654 року вони набрали промосковської і антимосковської форм. Питання “Росія чи Європа” постійно перебувало (і перебуває досі) в полі інтелектуальних рефлексій.

На наш погляд, сьогодні конче важливо чітко розрізнити етнічну і національну ідентичності. В основу такого розрізнення слід класти відмінності між етноцентричним і локоцентричним типами світосприймання. Ідентифікація з етносом є в своїй основі культурною, в

**Поняття "національна ідентичність" і "національна ідея"
в українському термінологічному просторі**

Лариса Нагорна

ідентифікації з нацією значно виразнішим є територіальний компонент. Підґрунтя етносу – біологічне, лінгвістичне, культурно-релігійне. Підґрунтя нації – інституційне, політичне, територіальне. На відміну від етнічної, національна ідентичність знаходить свій головний прояв у горизонтальній ідентифікації членів певної спільноти як співгромадян. Акцент робиться при цьому на загальнонаціональних цінностях – національному інтересі, національній безпеці тощо.

До речі, уявлення, ніби етнічно орієнтована ідентичність обов'язково має бути домінантою в ідентифікаційній системі, належить до числа суб'єктивістських, найчастіше продиктованих політичною кон'юнктурою. Для більшості людей значно важливішою є індиферентна щодо етнічності соціокультурна ідентифікація, в основі якої не суто національна, але й громадська, професійна, станова, релігійна компоненти. Саме у цьому слід бачити головну причину того, що тлумачення національної ідеї як суто етнічної не знаходить масової підтримки в Україні.

Варто при цьому зауважити, що етнічність, етнічна ідентичність нікуди не зникають, "не розчиняються" в громадянськості. Як зауважує В. Степаненко, всередині громадянської нації завжди існує усвідомлення "іншості", яке створюється збереженням етнокультурних відмінностей. Толерантні міжетнічні відносини – основа того, що називають конституційним патріотизмом на протиположному етнічно орієнтованому націоналізмові [10].

Зрештою, про дефініції не сперечаються, про них домовляються. Сучасний ступінь інтеграції українського суспільства, в якому етнічні пріоритети не є домінантними, створює всі умови для моделювання таких категоріальних структур громадянської нації, в яких поняття "національне" стійко асоціюватиметься з юридичним громадянством.

Тепер спробуємо прояснити сутнісне наповнення поняття "національна ідея". Зв'язок між національною ідентичністю і національною ідеєю найбезпосередніший: національна ідея виступає як форма раціонального або напівусвідомленого осягнення національної ідентичності. На теоретичному рівні пошук національної ідеї – це пошук "того стрижня, навколо якого була б сконцентрована вся гама національних домінант – національні інтереси, державність, патріотизм, демократія, справедливість, віротерпимість тощо" [11]. І коли цей пошук заходить у глухий кут, то це означає брак відчуття національної ідентичності. Як вважає О. Майборода, у поляризованому, зневіреному українському суспільстві національна ідея приречена існувати "у формі невловимій, текстуально неоформленій, по суті віртуальній" [12].

Тут варто замислитися: а чи може взагалі національна ідея бути чітко визначеною і текстуально оформленою? Адже йдеться не про державну доктрину і не про ідеологію як систему поглядів, а саме про ідею як форму колективних устремлінь, яка за самою своєю природою є чимось

неоформленим, ефемерним, якоюсь мірою ірраціональним. Являючи собою ієрархізовану систему пріоритетних духовних цінностей, вона відображає гуманістичний ідеал суспільної організації у тому його вигляді, в якому він відбивається у національній самосвідомості народу. Соціально-мобілізуюча функція національної ідеї полягає у визначенні витоків нації та її ідентифікаторів, простеженні її місця у часі і просторі, формулюванні її цілепокладаючих орієнтирів і кола національних цінностей.

В сучасному політичному дискурсі і в історичній літературі проглядається безліч різних підходів до оцінки місця і ролі національної ідеї в житті суспільства. З одного боку, відбувається активний (хоч і доволі малопродуктивний) пошук магічної формули з об'єднувальним змістом, який міг би визначити смисложиттєві орієнтири нації. Більш реалістичні підходи базуються на аналізі соціально-мобілізуючих можливостей національної ідеї. Л. Шкляр вбачає її призначення у формуванні спільних засад колективної, тобто соціальної творчості, відводячи національній ідеї роль об'єднувача навіть тих націй, які складаються з конфліктуючих соціальних сил та етнічних груп [13]. В. Кафарський розглядає національну ідею як істотний фактор формування політичної суб'єктності нації [14]. Існує і протилежний погляд на національну ідею. На думку В. Гриньова, це деструктивний елемент, застаріла схема ідеологічного характеру, яка не вписується в логіку кінця ХХ століття [15]. У викладі С. Безклубенка "одержимість" національною ідеєю кваліфікується як різновид душевної хвороби, суспільна параноя. Отже, "не лише не розумно умисно прищеплювати її народів, а варто вживати профілактичних заходів проти цієї духовної недуги, радіючи, що вона нас поки що обминула" [16].

Певні труднощі у визначенні суті національної ідеї, її місця і ролі в житті суспільства пояснюються тим, що саме поняття "національна ідея" є поліморфним. Ним об'єднуються різні і навіть протилежно спрямовані феномени. Буденна свідомість вкладає в це поняття переважно відчуття спільності історичної долі, а також прямої залежності долі окремої особи від нації й держави, які вона вважає своїми. На цьому побутовому рівні національна ідея – це той ідеал суспільства, який вимальовується в суспільній свідомості нації і відбиває узагальнене (часто інстинктивне, підсвідоме) уявлення про її місце в навколишньому світі. Політизована свідомість вбачає в національній ідеї насамперед систему символів і вольовий імпульс, що виступає духовною основою національних рухів та національної самоідентифікації, стрижень національної ідеології, політичний проект майбутнього нації. Це – другий, політичний рівень існування національної ідеї. На третьому рівні узагальнення – теоретичному – вона здебільшого має вигляд вихідної світоглядно-методологічної позиції у концепціях державотворення, національного інтересу, національної безпеки тощо. І, нарешті, на четвертому, пізнавальному рівні – це гносеологічна конструкція, що відбиває погляди

**Поняття "національна ідентичність" і "національна ідея"
в українському термінологічному просторі**

Лариса Нагорна

визначних представників суспільної думки на процеси націєстановлення, державотворення, на місце і роль націоналізму.

Із сказаного ясно, що годі й сподіватися на появу якогось універсального визначення національної ідеї, а тим більше формули з кількох слів, у які можна було б вкласти її зміст. А, отже, позбавлені сенсу і взаємні звинувачення щодо абстрактного характеру визначень національної ідеї. Коли, приміром, П. Демчук дорікає О. Шморгуну, що в нього українська національна ідея – характеристика поглядів українських мислителів, а не українського буття, він абстрагується від того факту, що у національній ідеї крім побутового, політичного, теоретичного виміру існує ще й пізнавальний – у вигляді її відображення у поглядах представників суспільної думки [17].

До речі, саме в такому когнітивному вимірі національна ідея найбільше приваблює українських істориків і етнополітологів. Наприклад, у серії книг “Українська ідея”, виданій Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень, еволюція української ідеї простежена в двох площинах – історико-теоретичній і біографічній, причому зроблено це на тлі політичної та етнічної історії, у контексті пошуку етнополітичних моделей. Підсумовуючи результати наукового дискурсу у цьому напрямі, І. Курас, В. Солдатенко, Т. Бевз констатують: “Національна ідея є продуктом історичного розвитку, дії велетенської суми різноманітних факторів. Вона не існує поза історичним часом, не є вічною і не народжується в одну мить. А народившись – живе складним життям, чутливо реагуючи на всілякі суспільні зміни і повороти, часом навіть на незначні, ледве помітні. Вона розвивається, збагачується, поглиблюється, вдосконалюється в процесі цивілізаційного поступу. Нерідко їй доводиться виборювати право на визнання в нелегкому суперництві з іншими світоглядними орієнтаціями, філософськими, суспільствознавчими концепціями” [18].

В ідеалі національна ідея містить в узагальненому вигляді відповіді на запитання: заради чого живе нація, яким ціннісним орієнтирам віддає перевагу, як реалізує свій творчий потенціал в оточенні інших спільнот? Вона спроможна виконувати різноманітні функції: етнотворчу, інтегруючу, ідентифікуючу, аксіологічну, державотворчу, футурологічну та ін. В процесі своєї об’єктивізації національна ідея проходить кілька стадій – від етнічної самоідентифікації людини через самовизначення окремих етнічних спільнот до усвідомлення цілісності соціуму і політичної значимості злагоджених зусиль. Динамізм – головна риса життєздатності національної ідеї. Вона чутливо реагує на суспільні зміни. Зацікнення на вчорашніх гаслах і етнічних пріоритетах для неї згубне.

Радикалізм і загострене відчуття ущемленості – ознака національної ідеї в суспільствах, що обстоюють своє право на самовизначення і виборюють власну державність. Здобуття державності, як правило, знімає напругу у міжетнічних відносинах і переносить національну ідею у

площину технологічного проекту, спрямованого на захист національних інтересів і національної безпеки. Світовий досвід свідчить, що найбільших успіхів досягали ті нації, які вкладали в поняття “національна ідея” раціонально-прагматичний зміст і розглядали її як ідею загальногромадянську.

Поєднання в національній ідеї інтелектуальних зусиль з народним інстинктом, наявність в ній виразної ірраціональної компоненти ускладнює визначення її категорійного змісту і водночас робить національну ідею зручним об’єктом для ідеологізації та маніпулювання свідомістю. Саме тому ставлення до неї стало в Україні своєрідним індикатором політичних орієнтацій і ціннісних пріоритетів. Різні політичні сили наввипередки вправляються у демонстраціях власної прихильності до національної ідеї, не пропускаючи нагоди якомога дошкульніше звинуватити опонентів у нехтуванні нею. Прагнення якнайшвидше сформулювати національну ідею нагадує пошук “філософського каменя” – багатьом уявляється, що досить знайти магічну формулу, щоб перетворити сегментоване, атомізоване суспільство у гомогенне. В результаті в упаковці національної ідеї дедалі частіше обертаються ідеологеми та ілюзорні, “смакові” евфемізми. Спроби її міфологізації (аж до пошуків у пластах Біблії) супроводяться не менш активним намаганням надати їй інструментального звучання, перетворити на знаряддя досягнення певних політичних цілей. Чималою поширення набули провіденційно-месіаністські підходи до з’ясування суті національної ідеї.

Спроби знайти універсальну формулу української ідеї робилися відтоді, як українська еліта усвідомила закладений в ній консолідуючий і виховний потенціал. Проте вироблення власної парадигми національної самоорганізації виявилось надто складним завданням для нації, яка надто довго була бездержавною і розчленованою. Остаточо не розв’язане воно й сьогодні внаслідок дії нових ускладнюючих чинників – високого ступеня поляризації українського суспільства, амбівалентності ціннісних і різноспрямованості зовнішньополітичних орієнтацій. Традиція ототожнення національної ідеї чи то з українським націоналізмом, чи то з національною ідеологією виявилася живучою і істотно затьмарює картину формування української ідеї в суспільній свідомості.

На буденно-побутовому рівні українська ідея віддавна існувала як уособлення народного духу, невиразне прагнення до свободи самовиявлення, як культурний міф. Значно чіткіших обрисів вона набула в політичній думці – як ідея самобутності українства, віддзеркалення його прагнення до самовизначення і самоствердження. Про оформлення української національної ідеї можна говорити з кінця XVI століття, коли українська еліта виробила стереотип наступності щодо княжої Русі і усвідомила наявність “руського народу політичного”, готового боронити свої права й привілеї та обстоювати утискувану православну віру. Те, що

**Поняття "національна ідентичність" і "національна ідея"
в українському термінологічному просторі**

Лариса Нагорна

кристалізація української ідеї відбувалася у протистоянні спочатку польській, а пізніше російській ідеям, зумовило присмак оборонності і ущемленості в українській суспільній свідомості. Існуючи спочатку у вигляді слабо артикульованого прагнення до самозбереження в умовах чужоземного панування, українська ідея у протидії польській експансіоністській доктрині набувала вигляду протесту проти спольщення еліти та закликів повернутися до “Володимирової спадщини”. Ставши ідеологічною платформою Національної революції середини XVII століття, вона швидко еволюціонувала від захисту козацьких вольностей і православної віри до державної ідеї, поєднаної з ідеєю “збирання” українських земель.

Найтяжчим національним занепадом (“Руїною”), не в останню чергу спричиною включенням України до контексту геополітичних задумів російського царату, зумовлена поява в українській національній свідомості настроїв недовіри, настороженості, сакралізації війни. У цих умовах українська ідея виявилася надто слабкою і не змогла реально протистояти російській експансіоністській доктрині “третього Риму”. Навпаки, чимало українських мислителів поставили себе на службу чужій ідеї, чим суттєво гальмували процес самоствердження української нації.

Після тривалого національного занепаду українська ідея відроджувалася, починаючи з кінця XVIII століття, на ґрунті міфологізованих уявлень про доблесть і звитягу предків, протестантського раціоналізму (ідеї “сродної праці” у Г. Сковороди, протиставлення “двох руських народностей” у М. Костомарова). Кирило-мефодіївці, насамперед Т. Шевченко, привнесли у цей процес радикалістське несприйняття імперського гноблення, заклик “рвати кайдани”, ідею “всеслов’янського братства”. Далі на ґрунті цих ідей відбувалося оформлення ідеології українського націоналізму.

Якщо ж говорити про концептуальне оформлення української ідеї в політичній думці, то термін “національна ідея” – це витвір кінця XIX – початку XX століття. М. Грушевський 1901 року геніально передбачив настання нової епохи в царині українського національного самоусвідомлення: “В нове століття ми переходимо в початках нашої **національної** (не етнографічної тільки) свідомості” [19]. Те, що національна ідея в Україні викристалізовувалася як ідея смисложиттєва і водночас вільна від національної мегаломанії, засвідчила публікація в часописі “Украинская жизнь” (1913 р., № 6) статті М. Чубинського “Українська національна ідея та її правові постулати”. “Коли любов до **свого** нероздільна з повагою до чужого, коли боротьба за свої національні права поєднується з визнанням таких же прав кожної іншої нації, тоді національна ідея дає людству всі свої найкращі плоди й ні в чому не є перешкодою майбутньому коли-небудь великому союзу народів”, – говорилося в ній [20].

Оскільки ідеологи українського руху у своїй переважній більшості були істориками, а завданням української історичної думки стало обґрунтування самодостатності, окремішності українського історичного процесу, на формулюваннях національної ідеї виразно позначалася своєрідна романтизована етнізація. У формулу психологічного стереотипу українця закладалися нібито споконвічно властиві йому демократизм, миролюбність, кордоцентризм, особлива працелюбність тощо. Водночас їй були постійно притаманні ноти трагізму української долі, загрози “національної смерті”, а відтак і національної самооборони, протесту проти денационалізації.

Реальна небезпека, що нависла над українським етносом, зумовила появу радикальних різновидів національної ідеї. Запропонована М. Міхновським формула “одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ” [21] могла б мати неабиякий об’єднувальний потенціал, якби не сполучалася з ксенофобськими гаслами “України для вкраїнців”, боротьби проти “усіх зайд”. В руслі демократизму й лібералізму перебували поміркованіші варіанти української ідеї, що ґрунтувалися на моделях децентралізації обох імперій та українського автономізму (М. Драгоманов, М. Грушевський, І. Франко). Етатизація української ідеї – прикметна риса її державницьких парадигм (В. Липинський, В. Старосольський).

На рівні буденної свідомості національна ідея існувала переважно у вигляді мрій про Україну “без пана й хлопа”, “республіки робочих людей”, “своєї хати”, що стимулювало появу як різноманітних концепцій солідаризму й корпоративізму, так і всіляких соціальних утопій. В часи революційних катаклізмів помітною її складовою стала ідея соборності, територіальної єдності України в її етнографічних межах. Втім, сконструювати на такій основі прийнятний для мас соціальний ідеал українській політичній думці не вдалося, чим не в останню чергу була зумовлена поразка Української революції 1917 – 1920 років.

Поразка Української революції і пов’язане з нею чергове розчленування української етнічної території посилили в національній ідеї, з одного боку, настрої пасивної споглядальності, а з другого – екстремістські крайнощі. Відповіддю на позірну демонстрацію радянською владою своєї прихильності до національних цінностей була поява в УРСР націонал-комунізму з гаслами дистанціювання від Москви (М. Хвильовий). Реакцією на лозунг “Польща для поляків”, під яким здійснювався асиміляторський курс польської влади в Галичині, стала поява радикального, “інтегрального” націоналізму з вимогами “України для українців”, ідеями кастовості, вождизму, крайнього волюнтаризму, героїзацією терору.

В останньому трактуванні національна ідея не могла згуртувати навіть переконаних націоналістів, свідченням чого був розкол в ОУН. Поразка

**Поняття "національна ідентичність" і "національна ідея"
в українському термінологічному просторі**

Лариса Нагорна

“інтегрального” націоналізму виразно позначилася (не без впливу радянської пропаганди) на авторитеті української ідеї. В радянській системі координат ставлення до неї, як і до націоналізму, було різко негативне; натомість культивувався національний нігілізм.

Відродження суспільного інтересу до національної ідеї припадає на кінець 80-х років, коли її взяв на озброєння Народний рух України. Живий ланцюг від Києва до Львова, яким було у січні 1990 року відзначено річницю “Акту злуки” обох частин України, показав, що потенціал української ідеї не розтрачений і що вона спроможна згуртовувати людей. Промовисті результати референдуму в грудні 1991 року засвідчили, що основним її змістом стала ідея власної державності і загального добробуту. Спроби спадкоємців ОУН відродити “національну ідею зразка 40-х років” успіхом не увінчалися. Самовизначення України здійснювалося не на основі національно-етнічної, а на базі національно-державницької парадигми, що убезпечило від проявів ксенофобії, міжетнічних ускладнень.

Діапазон підходів до трактувань національної ідеї у цей час був, проте, досить широким. Домінувала етнічно орієнтована, обернена в минуле парадигма відродження, чим був зумовлений виразний присмак архаїки в тогочасних моделях самоідентифікації. Не лише націонал-радикали, але й націонал-демократи часто надавали українській ідеї вузького, етнографічного тлумачення, наголошували на особливій ролі етнічних українців у державотворенні. В її фундамент стало модно закладати тези фатуму, прокляття, “відібраної історії”, “топосу поразки”, які вже у наш час втілилися в формулу “приреченості на неуспіх” [22]. Реакцією на такі перекося стала активізація російського націоналізму, що спричинило поглиблення поляризації в суспільстві. Педалювання минулих – справжніх і уявних – кривд і образ посилювало орієнтацію у бік традиційного націоналізму, перешкоджало виробленню громадянської моделі функціонування соціуму. А спричинене розколами в Народному русі падіння авторитету націонал-демократів зумовило черговий спад рейтингу національної ідеї.

Лишається тепер оцінити вплив дискусій на тему національної ідеї на політичну реальність. Очевидно, що обговорення питання, “спрацювала” чи “не спрацювала” національна ідея в умовах незалежності, розпочате академіком П. Толочком [23], поляризувало українське суспільство. Крайні погляди, які при цьому висловлювалися, здебільшого не прояснювали, а затемнювали смисл поняття, а тому спричинили його помітну девальвацію. Такий інструментальний підхід, явно запозичений із методології радянських часів, спричинився до того, що національна ідея стала об’єктом іронічних нападок і навіть відвертого нехтування позитивного потенціалу, який у ній закладено. А інтелектуальний пошук у цій сфері був переключений на критику російської ідеї і російської політики – із

паралельними спробами сконструювати український антипод ідеям російського месіанізму.

На відміну від державної стратегії, національна ідея не декретується згори, вона повинна визріти у надрах суспільства. Її не можна сконструювати, її можна лише вловити у загальному суспільному настрої. Те, що сьогодні вона вже позбавлена виразного етнічного “наповнення”, має раціональне пояснення. Етнічність виявляється ефективною формою групової солідарності в умовах боротьби за державність. Після її здобуття мобілізаційна здатність етнічної ідеї відчутно зменшується. Небагато шансів має і національна ідея, обернена в минуле. Шукати “золотий вік” у минулому, тим більше українському – справа невдячна. Мобілізувати суспільну енергію можна лише навколо ідей і символів, спроможних забезпечити прорив у майбутнє.

Саме тому етноцентристські трактування української ідеї дедалі більше поступаються місцем загальногромадянським, ґрунтованим на спільності національних інтересів. Такі підходи не означають, зрозуміло, заперечення значення етнічного компоненту національної ідеї і не вимагають відмови від базування її на фундаменті української культурної традиції і притаманної українцям ментальності. Йдеться лиш про те, що життєвість будь-якої національної ідеї забезпечується її відповідністю викликам часу, а, отже, вона не може зациклюватися на пріоритетах “козацької слави”.

Уважно досліджуючи місце і роль національної і європейської ідей в офіційному наративі національної ідентичності в Україні, К. Волчук звертає увагу на те, що національна еліта намагається “переформулювати національну ідею як імператив соціоекономічної і технологічної модернізації з орієнтацією на Європу більше, ніж на культурне і лінгвістичне відродження”. Афористичний вислів Є. Марчука про те, що національна ідея має асоціюватися не з гетьманською булавою, а з комп’ютером, дослідниця зробила назвою одного з розділів своєї статті [24].

В сучасні координати прагне поставити пошук національної ідеї О. Пахльовська. Абсолютно необхідно, вважає вона, вивести проблему “української ідеї” з гіпнозу міфологічних та ідеалістичних трактувань, звільнити її від “політичного вертеризму”, який є хворобою значної частини політичної і культурної еліти. Актуалізація “української ідеї” зумовлена не так об’єктивною потребою в ній, як загрозливою для України наявністю “ідеї російської”. В Росії ще не подолані імперські ілюзії, а відтак не подолана небезпека того, що Україна може виявитися в числі перших жертв “гангренозних імперських амбіцій”. Саме тому важливо інтерпретувати українську ідею таким чином, щоб бачити в ній, насамперед, не антипод “російської ідеї”, а “комплектуючий сегмент “ідеї європейської” [25].

**Поняття "національна ідентичність" і "національна ідея"
в українському термінологічному просторі**

Лариса Нагорна

Як втілення генетично-культурного коду народу і духовна субстанція, покликана оберігати його від знеособлення, національна ідея має акумулювати набутий історичний досвід і водночас відбивати зрозумілу й прийнятну для більшості соціуму перспективу. Без громадянського примирення і пошуків консенсусу вона так і залишиться рожевою мрією. Щоб цього не сталося, слушно зауважує В. Литвин, "українська політика має перестати бути трилером" [26].

Доводиться, на жаль, констатувати, що нинішній кризовий стан суспільної свідомості, обтяжений гострою поляризацією соціуму, амбівалентністю ціннісних орієнтацій, неоднозначною оцінкою радянської спадщини, не створює належних умов для кристалізації національної ідеї на гуманістичних, загальноцивілізаційних принципах. А всілякі спроби вибудовувати її на войовничо-захисних засадах з присмаком ксенофобії позбавлені конструктивного потенціалу, оскільки етап протистояння у боротьбі за самоствердження українською нацією уже пройдений.

В сучасних умовах найбільші шанси на оволодіння масовою свідомістю має ідея залежності добробуту й душевного комфорту кожного громадянина від блага нації й держави, нерозривного зв'язку поколінь, національної злагоди і громадянського миру, спільної відповідальності за майбутнє. Етнічна складова в ній обов'язково має бути присутня – не лише як данина історичній пам'яті, але й як реальний чинник ідентифікації, цементування суспільства навколо його ядра – української етнонації. Але усвідомлення своєї унікальності і самодостатності не повинне перешкоджати ідеям відкритості до загальноцивілізаційних надбань. Реалізація української ідеї можлива лише на перехресті врахування власного історичного досвіду і засвоєння загальносвітових гуманістичних цінностей. Важливі передумови утвердження національної ідеї – морально-духовне оздоровлення суспільства, національне самоврядування, дійова державна підтримка української культури, мови, національних традицій.

Інтегративна спроможність української ідеї, її енергетичний потенціал визначаються темпами формування політичної нації як поліетнічної спільноти громадян, об'єднаної спільними цілями й устремліннями. Будемо сподіватися, що в міру того, як долатимуться кризові явища, вона дедалі більше усвідомлюватиметься як синтез ідей державності, патріотизму й солідарності, консолідації політичної, поліетнічної і полікультурної нації, формування дієздатного громадянського суспільства. Цементуючою основою національної ідеї виступатиме національна гордість, взаємна толерантність незалежно від етнічного походження, протидія регіональному сепаратизму і клановості. Зрештою, колективний розум народу, його здоровий глузд, очевидно, підкаже і формулу єднання, вільну від надмірного захоплення етнічними пріоритетами, від провінційного месіанства та оплакування минулих образ.

Кристалізація національних інтересів, обстоювання економічної та інформаційної безпеки, турбота про здоровий спосіб життя і про довкілля, протидія процесам деінтелектуалізації, забезпечення умов для інтеграції і плідного діалогу різних культур та релігійних конфесій, захист конституційного порядку, громадянського миру і злагоди – саме навколо цих конструктивних завдань можуть концентруватися інтелект і воля нації. Надзвичайно важливо при цьому постійно дбати про те, щоб дискусії навколо понять національної ідентичності й національної ідеї не перетворювалися у двобій ідеологій.

Література:

1. **Тишков В. А.** Постсоветский национализм и российская антропология // Социс. – 1997. – № 1. – С. 53 – 54; “Нация – это метафора” // Дружба народов. – 2000. – № 7. – С. 170 – 182.
2. Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 98.
3. **Обушний М. І.** Етнонаціональна ідентичність – феномен самовизначення українців. – К., 1999.
4. **Костенко Н.** Культурні ідентичності: перетворення і визнання // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 74.
5. **Татуец С. А.** Этнические меньшинства в процессе коммуникации // Вестник Московского университета. – Сер. 18. – Социология и политология. – 1999. – № 4. – С. 80.
6. **Сміт Е.** Національна ідентичність. – К., 1994. – С. 24, 149 – 150.
7. **Коллар Я.** О литературной взаимосвязи между славянскими племенами и наречиями // Антология чешской и словацкой философии. – М., 1982. – С. 234.
8. **Струкевич О. К.** Українська “нація до націоналізму”: пошуки, критерії ідентичності в Україні-Гетьманщині XVII ст. // Український історичний журнал. – 1999. – № 6. – С. 18.
9. **Андерсон Б.** Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. 2-е перероблене видання. – К., 2001. – С. 98 – 99.
10. **Степаненко В.** Перспективи громадянської нації // Віче. – 2002. – № 5. – С. 64.
11. **Кресіна І.** Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. Етнополітичний аналіз. – К., 1998. – С. 238.
12. **Майборода О.** “Українська національна ідея”: інтегративні можливості віртуальності // Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991 – 2000 років. – К., 2002. – С. 349.
13. **Шкляр Л.** Інтеграційний потенціал національної ідеї в поліетнічному просторі України // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – Вип. 12. – К., 2000. – С. 60 – 62.

Поняття "національна ідентичність" і "національна ідея"
в українському термінологічному просторі

Лариса Нагорна

14. **Кафарський В.** Нація і держава: культура, ідеологія, духовність. – Івано-Франківськ, 1999.
15. **Гриньов В.** Нова Україна, якою я її бачу. – К., 1995. – С. 15 – 65.
16. **Безклубенко С.** Національна ідея, державна доктрина, національний дух: до визначення понять // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – Вип. 6. – К., 1998. – С. 21 – 26.
17. **Демчук П.** Творчий дух національної ідеї // Віче. – 2002. – № 9. – С. 68 – 69.
18. **Курас І., Солдатенко В., Бевз Т.** Історичні підстави української ідеї // Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі?. – К., 2002. – С. 142.
19. **Грушевський М.** На порозі століття // Твори у 50-ти тт. – Т. 1. – Львів, 2002. – С. 215.
20. **Чубинський М. П.** Украинская национальная идея и ее правовые постулаты // Грушевський М. С., Чубинський М. П. Українське питання. – К., 1992. – С. 9.
21. Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті. – Т. 1. – Б. м., 1983. – С. 70.
22. **Яворський В.** Про Україну без звинувачень // Ї (Львів). – 2002. – № 26. – С. 86 – 96.
23. **Толочко П.** Від Русі до України. – К., 1994. – С. 354.
24. **Wolczuk K.** History, Europe and the national idea: the “official” narrative of national identity in Ukraine // Nationalities Papers. – Vol.28. – № 4. – 2000. – P. 688.
25. **Пахльовська О.** Україна і Європа в 2001-му: десятиліття втрачених можливостей // Сучасність. – 2001. – № 7 – 8. – С. 78 – 85.
26. **Литвин В.** На шляху державного самоствердження України // Віче. – 2002. – № 9. – С. 10.

Національна ідентичність українців Дилема культурного і соціально-політичного

Сергій Кисельов,

кандидат філософських наук,
завідуючий кафедрою політології
Національного університету
„Києво-Могилянська академія”,

Анастасія Сальникова,

студентка четвертого року навчання
бакалаврської програми „Політологія”
Національного університету
„Києво-Могилянська академія”

Проблема національної ідентичності є досить популярною серед української наукової спільноти. Це обумовлено, з одного боку, тим, що визначення української ідентичності може бути певним теоретичним засобом створення національної держави, ще одним ідеологічним кліше, за допомогою якого ті чи інші політичні сили вибудовують нові аргументи у боротьбі за владу. Проте, з іншого боку, теоретичне вирішення цієї проблеми допомагає висвітлити справжній національний інтерес, усвідомлення якого є необхідною компонентою розвитку українського суспільства, спроможною обумовити його життєздатність. Сама ця проблема не є специфічною для України. Проблема національного взагалі й національної ідентичності зокрема була досить сталою у ХХ столітті, а в нинішні часи вона тільки загострилася.

Велика кількість публікацій на цю тему у нас і на Заході свідчить, що сама проблема ідентичності є неоднозначною в теоретичній свідомості. І якщо родове поняття „ідентичність” розуміється вченими здебільш однаково, то цього не можна сказати про підпорядковане поняття – „національна ідентичність”, що обумовлено різними тлумаченнями самого поняття нації.

Вирішення цієї проблеми, на нашу думку, полягає в тому, що національна ідентичність українців є реальною за умови її конституційно-правової, соціально-політичної основи з явною перспективою виходу за межі національного. Ідентифікація має звільнитися від зовнішньої національної необхідності. Це не означає знищення культурно-

національного, проте це явище має переважно регіональний характер. Аналіз соціологічних опитувань показує, що підстави для подібних висновків у сучасних українських реаліях безперечно існують.

Цікавим є дослідження Ганни Палій, окремі результати якого оприлюднені у першому номері журналу „Політичний менеджмент” [1]. Автор розглядає проблеми української національної ідентичності крізь призму проблем національної безпеки, ширше – української національної держави. З такою точкою зору можна погоджуватися чи ні, але те, що ці проблеми накладаються одна на одну, перетинаючись у часі й просторі, не викликає сумніву. Сама подібна постановка питання змушує замислитися про співвідносність понять „національна ідентичність” і „національна безпека”. Чи певна ідентичність сприяє (чи, навпаки, не сприяє) зміцненню національної безпеки, або ж національна безпека має бути лише засобом, що зберігає вільну ідентифікацію народу? Тобто, проблема ідентичності є вираженням одвічних проблем необхідності і свободи, цілей і засобів.

Якщо основним внутрішнім питанням проблеми ідентичності є питання національної ідентичності, то цілком логічно було б припустити, що різне тлумачення національного призводить до різних результатів при дослідженнях національної ідентичності.

Звичайно, зараз ніхто вже не змішує поняття етнічного чи національного з поняттям нації. Проте якраз поняття „нація” дуже часто ототожнюється з деякими аспектами двох перших понять. Саме тому виникло в лоні вітчизняної політичної науки поняття „нація”. Сміслові навантаження його саме й полягає в тому, щоб відрізнити соціально-політичне розуміння поняття „нація” від понять етнічного і національного. Проте вже наявність цих понять свідчить, що сьогодні іншого розуміння терміну „нація” окрім як „політична нація” не існує. Все інше – або перетин з поняттями етнічного чи національного, або просто підміна понять. Однак тут існує ще й суто лінгвістична складність: прикметник, утворений від слова „нація”, має форму „національний”, в даному випадку такий, що стосується нації. Отже, насамперед треба розвести поняття, вказати, яким змістом вони наповнюються.

Ми виходимо з того, що нація – це суспільно-політична категорія, яка вказує на стосунки народу з певною державою і об’єднує в собі, як певні елементи, громадян цієї держави. Поняття національного вказує на культурні ознаки народу – насамперед мову, релігію, взагалі світосприйняття. Оскільки ми вже вказували на незручний омонім, то поняття „національне” буде розглядатися переважно в сенсі соціально-політичному. У сенсі ж власне національного можна використовувати поняття „культурне”. І, нарешті, поняття „етнічне” традиційно міститиме в собі кровні зв’язки і вказуватиме на походження людини з певного етносу, так би мовити, на її природні корені.

В примітивному суспільстві головною ідентифікаційною ознакою був саме етнос. Тобто, головним ідентитетом виступала належність до певної групи людей, об'єднаної родинними зв'язками. Проте із виникненням сусідської громади етнос, як чинник ідентифікації, відступає на другий план, поступаючись місцем іншому об'єднуючому елементу, а саме – спільній культурі. І головними ознаками тут були мова та релігія. І лише у XVIII столітті виникає принципово нове об'єднуюче начало – суспільно-політичне. Це пов'язано, насамперед, з виникненням так званої національної держави, що стало початком подолання культурного суспільно-політичного. Цікавим моментом є те, що у Старому і Новому світі в цьому плані відбувалися принципово різні процеси. Якщо, дійсно, після Французької революції можна було говорити саме про національну державу, яка мала, насамперед, культурні підвалини, то по той бік океану внаслідок боротьби за незалежність виникає держава, яка ще не мала спільної національної культури і від самого початку складалася з великої кількості етносів. Це – Північноамериканські Сполучені Штати. Приблизно через сто років, після війни між Північчю та Півднем, між соціально-політичною і культурною ідентичностями, можна впевнено стверджувати, що історично національна ідентифікація, тобто ідентифікація за соціально-політичною ознакою, себе виправдала.

Зовсім інша ситуація склалася в Європі. У Франції у XVIII столітті утворилася національна держава, тобто на перший план вийшов народ з його культурою. І вже існуюча державна структура впливала на проблему ідентифікації французів, і наприкінці XX століття можна бачити, що суспільство знайшло свою свідому ідентичність у суверенній конституційній державі, віддало перевагу адміністративно-правовій ідентифікації. Релігія чи фактори культурної спорідненості перестали об'єднувати суспільство, тому, шукаючи замість релігії іншу інтегруючу силу, люди об'єднувалися навколо формальної ідентичності – держави.

В середині XX століття фундатори і дослідники політичної культури Дж. Алмонд і С. Верба визначали, що політична ідентичність базується на політичних інститутах (США, Велика Британія) [2], а не на культурній приналежності. Проте треба зазначити, що французька модель була не тільки не єдиною — більше того, утворення нових держав в нових умовах суттєво змінило вирішення проблеми ідентичності. Німецька романтична модель (а вона створювалася під впливом теорій Г. Гегеля та німецьких романтиків) припускала, що єднання населення розрізнених земель навколо мови, історії та традиції, спільного фольклору і міфології виправдовує себе історично і культурно. Подібна основа може бути фундаментом утворення держави. Вихідною платформою німецької моделі є апіорне існування феномену нації, яку слід розбудити.

Ситуація з проблемою ідентичності у німців виявилася схожою з ситуацією, що склалася в Україні. Для німців Ю. Хабермас бачить вихід у

переході від традиційних культурних ідентичностей до ідентичності конституційної. Він вважає, що конституційний патріотизм „ виникає лише після того, як культура і державна політика більш диференціюються одна від одної, ніж у старій національній державі. При цьому ідентифікація із власними формами життя і традиціями відступає на другий план перед абстрактнішим патріотизмом, який вже не належить більше до конкретного цілого певної нації, але належить до абстрактних процедур і принципів. Ці принципи спрямовані на умови співжиття і комунікації між різними рівноправно існуючими формами життя – як всередині країни, так і ззовні. Конституційно-патріотичний зв'язок з цими принципами має, звичайно, асоціюватися із співзвучним нащадком культурних традицій. Національні традиції все ще характеризують одну з форм життя як таку, що має привілейовану цінність, нехай навіть це одна з форм в ієрархії форм життя з різною сферою дії. Цим останнім, у свою чергу, відповідають колективні ідентичності, які накладаються одна на одну, але які не потребують більше однієї точки, де б вони зв'язувалися та інтегрувалися у національну ідентичність. Замість цього абстрактна ідея універсальності демократії і прав людини створює той твердий матеріал, в якому від цієї миті заломлюються промені національних традицій – мови, літератури та історії нашої власної нації” [3]. Ми дозволили собі таку велику цитату не тільки через її естетичну привабливість, але ще й тому, що німецький мислитель тут вирішує проблему, яка нині голосно заявила про себе в Україні. Відносно пізнє створення національної держави у Німеччині дає певний зразок для України, яка, виходячи з її власних політичних реалій, обирає сьогодні для себе напрям розвитку.

Міф про націю, національна ідея протистоїть прагненням створити національно сприятливі чи несприятливі суспільні реалії. До цих історичних реалій можна віднести і лєнінську націоналізацію, і сталінську національну політику, особливо псевдолегітимацію України в міжнародних структурах, що немало послужило для майбутнього повноцінного суверенітету. До реальних кроків національної ідентифікації належить і лист дисидента І. Дзюби “Націоналізм чи русифікація?”, який став прецедентом боротьби з режимом легальними методами ревізіонізму. Таке ж міфічно-реальне розділення відбулося й між фундаментальним інтегральним націоналізмом на чолі з творцем українського міфу Д. Донцовим та мельниківським крилом ОУН. Останнє закликало не руйнувати, а берегти радянські інститути, щоб на випадок отримання незалежності вже мати цілісний державний організм. Цим легальним шляхом скористалися, зокрема, В. Чорновіл та Л. Лук'яненко, увійшовши у ще радянську Верховну Раду УРСР – своєрідний трамплін для здобуття конституційної незалежності. Таким чином, міф про державу став лише інструментом її легітимації [4].

Влада не може згори встановити колективну ідентичність, згуртувати

навколо якихось цінностей. Тим не менше саме це вона намагається робити, навчена десятиліттями панування державної ідеології і насадженої суспільної інтеграції. Легітимація – це збирання суспільства на основі спільних цінностей, доведення спроможності реалізувати колективну ідентичність з боку політичної організації суспільства. Тому актуальним є творення політичних умов, за яких поза адміністративним тиском легітимується основа української державності – нова колективна ідентичність [5].

Українські ж політичні лідери в основному вбачають формування національної ідеї у націоналізації мови, а самовизначення нації – у стосунках із сусідами, що звучує проблему нації настільки, що вже не дає простору для розгляду її повного контексту. Це видно навіть на прикладі права – певної проміжної ланки політичної ідентифікації. Право сформувало сучасні європейські нації, а тепер формує єдину “європейську спільноту”. До останньої Україна ввійти не може, бо, зокрема, не має своєї незалежної правової системи [6].

Чи варто в таких умовах повертатися сьогодні до етно-культурної (етно-національної) ідентифікації? Крім того, що, як відомо, моноетнічних держав у сучасному світі майже не існує, принаймні у Європі, а самі етноси є настільки розмитими, що це поняття втрачає свій ідентифікаційний сенс. Якщо ж йдеться про культурні чинники української ідентичності, то слід зазначити, що культурні реалії, з одного боку, не терплять тиску ззовні (послаблення тиску з боку північного сусіда одразу майже нанівець звело насильницьку русифікацію, яка тривала протягом трьох поколінь), а з іншого – вони самі формуються в межах політичних реалій [7]. І насамперед це стосується проблем ідентифікації.

Аналіз даних опитувань, проведених Київським міжнародним інститутом соціології, свідчить, що свобода культурної ідентифікації є важливим моментом у житті сучасного українця. Цікаво, що право кожної людини самостійно визначати свою національну приналежність з 1523 респондентів (99,54 % вибірки) 58,37 % вважають обов’язковим; 14,77 % – важливим; 18,45 % – не були в змозі визначитись (відповідь: „Важко сказати”); і лише 8,40 % вважали це право неважливим, причому з них тільки 3,15 % позначили це право як зовсім неважливе. Тобто, значна частка громадян (більше половини) притримується обов’язковості права на національне самовизначення (особливо якщо взяти до уваги незначний процент тих, хто з цим відверто не згоден), а це засвідчує, що українське суспільство більш схильне до конституційно-правового підходу до питання культурної ідентичності і вважає адекватним обрання національної належності за розсудом індивіда.

Які ж ідентифікаційні пріоритети переважають сьогодні в Україні? На запитання про те, належність до якої з громад є найважливішою, відповіді засвідчили, що культурні пріоритети залишаються на першому

**Національна ідентичність українців.
Дилема культурного і соціально-політичного**

Сергій Кисельов, Анастасія Сальникова

плані. Проте, і це цілком природно, найважливішими вважаються реалії регіональних культур порівняно із загальнонаціональними. Тенденція до регіоналізації є таким самим об'єктивним процесом, як і світові глобалізаційні процеси. А ось друге місце в цьому опитуванні посідає соціально-політична ознака ідентифікації. Отже, з 1457 респондентів (99,39 % вибірки) 37,13 % вважає найважливішою належність до земляків – жителів своєї місцевості. Майже стільки ж – 33,49 % – до громадян України. Після цього спостерігається величезний розрив у цифрах: 8,72 % респондентів було важко сказати; 7,07 % позначили національність як найважливішу громаду; 6,86 % – соціальний клас. Цікаво, але віруючих свого віросповідання назвали 3,02 % респондентів, при тому, що в іншій вибірці з 10237 респондентів (100% вибірки) 49,72 % визнали свою належність до певної церкви; 21,14 % заперечили подібну належність; у 28,74 % відповідь була „важко сказати”. Проте це зовсім окрема розмова. Найважливішою виявилася належність до іншого у 1,85 % респондентів; не було відповіді у 1,58 %, а ось належність до політичної партії визначили як головну усього 0,27 %.

Великий розрив у відповідях про громадянство і національність обумовлений тим, що національність розуміється саме в культурному, а не в соціально-політичному контексті, про що і йшлося на початку. Слід зазначити, що мовний фактор є досить впливовим, можна сказати – домінуючим, але не єдиним. На запитання „Що визначає націю?” відповіді розподілилися так: з 1722 респондентів (95,72 вибірки) 51,10 % визначили мову; 45,59 % – спільну історію; 41,06 % – культуру; 33,28 % – територію; 18,41 % – державний суверенітет; 15,85 % – релігію; 13,30 % – економіку; 10,10 % – спільні особливості характеру; лише 2,09 % – інше.

Проте певний вплив соціально-політичного фактора на визначення

Яка ваша національність ?	%		
	Вибірка 2000, відповіді 2000 (100 %)		
	Українець	Росіянин	Інша
Київ	80,6	16,7	2,8
Північний регіон	94,5	4,9	0,5
Центральний	88,2	9,3	2,4
Північно-східний	73,4	22,6	4,0
Північно-західний	97,2	2,1	0,7
Південно-східний	82,8	14,6	2,6
Західний	96,2	2,9	1,0
Південно-західний	90,6	4,7	4,7
Південний	76,6	15,9	7,5
Крим	20,8	73,3	5,9
Східний	55,1	42,0	2,9
Всього	78,3	18,8	3,0

Ваша рідна мова	%		
	Вибірка 2000, відповіді 2000 (100 %)		
	Українська	Російська	Інша
Київ	64,8	35,2	0
Північний регіон	88,0	11,5	0,5
Центральний	83,7	15,4	0,8
Північно-східний	61,0	37,9	1,1
Північно-західний	97,9	2,1	0,0
Південно-східний	64,8	34,3	0,9
Західний	96,2	3,8	0,0
Південно-західний	89,4	7,1	3,5
Південний	60,2	35,8	4,0
Крим	10,9	86,1	3,0
Східний	19,7	78,3	1,9
Всього	65,4	33,3	1,3

національної приналежності все ж вже відчувається. Про це свідчить порівняння опитування про те, ким вважає себе респондент за національністю, з опитуванням про те, яка у нього рідна мова. З 10219 (99,82 % вибірки) респондентів українцями себе визначили 75,40 %; росіянами – 14,94 %; і українцями, і росіянами – 4,71 %; іншу відповідь дали 4,95 %. А з 1799 респондентів (100 % вибірки) 60,64 % рідною мовою вважають українську; 36,63 % – російську; 2,72 % – іншу [8].

Якщо розглянути питання про визначення національності і рідної мови з урахуванням регіональних розбіжностей [9], то культурні ідентифікації серйозно відрізняються одна від одної (див. таблиці).

Це ще раз підтверджує тезу про те, що етно-культурні чинники ідентичності не тільки не відповідають сучасним реаліям, але й об'єктивно не можуть виступати консолідуючим началом нації, як то намагаються показати представники комунітаризму. І ця тенденція стосується не лише України [10].

Виходячи з тези про розкол цінностей, що знаменував процес раціоналізації західного суспільства, тепер не можна інтегрувати суспільство навколо дезінтегрованого об'єкта. Повернення до традиції і міфу вже неможливе, принаймні для державних націй. Тоді як бездержавні нації можуть звертатися до цього лише за браком дієвої альтернативи. Тому держави національні є явищем приреченим [11].

Проте конституційно-правова, соціально політична ідентичність на сьогодні те ж не є панацеєю. Нині, в умовах військової, економічної і політичної глобалізації та виходу суспільних стосунків на наддержавний рівень, зовнішній суверенітет держав став анахронізмом, і це унеможливує повноцінну ідентифікацію за державним принципом [12]. На початку ХХІ століття світова спільнота конституювалася, вже не

**Національна ідентичність українців.
Дилема культурного і соціально-політичного**

Сергій Кисельов, Анастасія Сальникова

спираючись на політичну чи нормативну інтеграцію. Глобалізаційні процеси відбуваються у площині насамперед економічній, фінансово незалежних націй фактично не існує, тоді як політична організація хоч і має тенденції до інтеграції, все ж лишається на рівні національному, а тому не спроможна скеровувати економічні потоки [13]. Більш за те: окремі національні політичні системи в модерному суспільстві функціонують за принципами економіки, підкорені наддержавним принципам розвитку суспільства. Тут стають потрібними ті види цінніснотворчої комунікації між людьми, які викликаються громадськими ініціативами, як у формі самоврядних органів, так і у вигляді громадянського суспільства.

Найбільш результативною сьогодні є інтеграція навколо економічних інтересів, створення конституційного, універсально-правового патріотизму, а не національного. Лише універсалістську мораль, яка відображає загальні, а не лише вузько індивідуальні норми та інтереси, або принаймні не суперечить їм, можна захищати на достатніх підставах.

Ще з часів поширення протестантизму в Європі відпали асимільовані дохристиянські елементи і загострилась вимога строго універсалістських заповідей, що впливає зараз і на пріоритетність наднаціонального – прав і свобод людини – над національним [14].

Проблема формування нації – це, насамперед, проблема організації влади та розподілу повноважень у державі, а нація – це спільнота, що виробила відповідні принципи, правила, процедури та ритуали. Національна ж ідея є важливою, але недостатньою умовою для легітимації держави і для створення нації сьогодні, бо такий підхід виключає демократичну, іншими словами – опосередковану інституційно легітимацію через вільне визнання громадян. Національна ідея є дополітичною і протоправовою, головна орієнтація на неї знищує зовнішні критерії свідомої оцінки, що породжує волюнтаризм представників колективної псевдо-ідентичності, виникає етатизм усупереч конституційно-універсальним принципам [15].

Ці тенденції вже сьогодні можна спостерігати в Україні. Якщо порівняти вже наведені дані опитування „Належність до якої з громад є для вас найважливішою?” з таким самим опитуванням, але в якому було додано два пункти: „Належність до радянського народу” та „Належність до

Належність до якої з цих громад є для вас найважливішою?	%
<i>Вибірка 10237, відповіді 10237 (100%)</i>	
До земляків – жителів моєї місцевості	25,39
До віруючих моєї віри	5,45
До людей моєї національності	8,52
До мого соціального класу	4,10
До громадян України	34,51
До радянського народу	7,12
До людства в цілому	22,61
Важко сказати	4,40
Немає відповіді	3,17

людства в цілому” і виключено „Належність до політичної партії”, то важливість належності до земляків суттєво зменшилася, проте третє місце посідає належність до людства в цілому [16].

Це говорить, насамперед, про те, що умови для переходу до ідентичності, що базуються на конституційно-універсалістських принципах, в Україні існують. Існують і відповідні тенденції ідентифікації. Проте ці процеси є тривалими і складними. Отже, головним гаслом тих, хто формує і спрямовує розвиток масової свідомості, має бути відома клятва Гіппократа: „Не нароби шкоди”.

Література:

1. Див.: **Палій Г. О.** Проблема формування української політичної нації: аспект загальнонаціональної ідентичності. – Політичний менеджмент. – 2003. – № 1. – С. 93 – 100.

2. Див.: **Almond G., Verba S.** The Civic Culture Revisited. – Newbury Park: Sage Publications, 1989.

3. **Хабермас Ю.** Историческое сознание и посттрадиционная идентичность. Западная ориентация федеративной республики // Хабермас Ю. В поисках национальной идентичности (философские и политические статьи). – Донецк, 1999. – С. 76 – 77.

4. Див.: **Білий О.** Воля до ідентичності (штрихи до історії реальної української держави після 1945 року) // Політична думка. – 2000. – №4. – С. 31 – 40.

5. Див.: **Бистрицький Є., Білий О.** Державотворення в Україні: шляхи легітимації // Політична думка. – 1996. – № 1. – С. 31 – 40.

6. Див.: **Котельников В.** У пошуках національних інтересів: державне будівництво в Україні в контексті світового досвіду // Політична думка. – 2000. – №4. – С. 40 – 53.

7. Див.: **Кисельов С. О.** Інтенції політичної реальності в контексті сучасної культури // Наукові записки НаУКМА (Політологія). – 1999. – Т. 18.

8. Дані цих опитувань надані Київським міжнародним інститутом соціології.

9. Дані надані за дослідженням, проведеним фондом „Демократичні ініціативи” та центром „Соціс” у 2002 р.

10. Див.: **Taylor Ch.** Sources of the self: the making of the modern identity. – Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1989.

11. Див.: **Хабермас Ю.** Способны ли сложносоставные общества к формированию разумной идентичности? // Хабермас Ю. В поисках национальной идентичности (философские и политические статьи). – Донецк, 1999. – С. 58.

12. Див.: **Хабермас Ю.** Час національного восприятия: республиканские

**Національна ідентичність українців.
Дилема культурного і соціально-політичного**

Сергій Кисельов, Анастасія Сальникова

убеждения или национальное сознание? // Хабермас Ю. В поисках национальной идентичности (философские и политические статьи). - Донецк, 1999. - С. 86 - 92.

13. Див.: **Сорос Дж.** Криза глобального капіталізму: відкрите суспільство під загрозою. - К.: Основи, 1999.

14. Див.: **Хабермас Ю.** Способны ли сложносоставные общества к формированию разумной идентичности? // Хабермас Ю. В поисках национальной идентичности (философские и политические статьи). - Донецк, 1999. - С. 58.

15. Див.: Українська державність у ХХ столітті (історико-політологічний аналіз). - К.: Політична думка. - 1996. - С. 125 - 134.

16. Дані цих опитувань надані Київським міжнародним інститутом соціології.

Що таке „громадянська“ і що таке „політична“ освіта?

Микола Іванов,

кандидат політичних наук,
доцент Миколаївського
державного гуманітарного університету
ім. П. Могили

Статтю присвячено методологічним аспектам дослідження проблем політичної та громадянської освіти. Звертається увага на певну неузгодженість в науковій літературі понять “політична освіта” та “громадянська освіта”. Автор пропонує власні тлумачення вказаних понять та робить висновок щодо необхідності визначити їх суть, спираючись виключно на їхні змістові характеристики.

В останні десятиліття стає все зрозумілішим, що основні проблеми будь-яких суспільних перетворень пов'язані, в першу чергу, з трансформацією свідомості всіх соціальних верств. Власне, ця істина відома здавна. Але, як засвідчує досвід, чомусь щоразу, як тільки проблеми докорінних змін у засадах суспільного облаштування загострюються, еліта, котра прагне втілити “новий порядок”, про цю просту істину геть чисто забуває.

У цьому контексті хотілося б приділити увагу тим складникам освіти, які мають поширювати досвід облаштування соціальних відносин. При цьому на особливу увагу заслуговують проблеми громадянської і політичної освіти та їх змісту.

Слід зауважити, що у вітчизняній літературі цьому питанню й досі надається недостатньо уваги. Але за останній час дещо вдалося зробити науковим колективам, які долучилися до створення низки концепцій громадянської освіти в Україні [1]. Вони, паралельно з дослідженнями окремих вітчизняних вчених [2], зробили важливий крок у методологічному напрямку дослідження проблем громадянської освіти й виховання. При цьому не можна не помітити, що в нашій країні значно переважає увага до проблем саме громадянської освіти. Проблеми ж політичної освіти залишаються у сфері наукових інтересів тільки окремих дослідників. Чи не єдиним винятком з цього правила є діяльність колективу лабораторії психології політичної освіти Інституту соціальної і політичної

психології АПН України на чолі з І. Жадан.

Слід зауважити, що ця проблема привертає помітну увагу і дослідників країн, які в недалекому минулому належали до соціалістичного табору і, як і Україна, вирішують сьогодні багато аналогічних проблем [3]. Саме аналіз значної частини цих розвідок може допомогти виокремити найважливіші зразки прийнятної для нашого суспільства досвіду сучасних демократичних країн у вирішенні багатьох проблем засобами політичної освіти.

В країнах Західної Європи закріпилися терміни, якими позначається процес отримання знань про політику та виховання громадянської культури. Здебільшого там використовується поняття "civil education", яке етимологічно відповідає поняттю "громадянська освіта". Однак у деяких країнах (Австрія, Німеччина) вживається поняття політична освіта (politische Bildung). Та слід зазначити, що, незважаючи на таку різницю, в цих поняттях поєднують освітні заходи з формування цінностей, умінь і знань громадянина, принципово важливі для відтворення й розвитку демократичних механізмів у суспільстві. Разом з тим не можна не помітити, що названі поняття нині досить широко використовуються в науковому обігу, але не є більш чи менш узгодженими з точки зору їх сутності та змісту, хоча цей аспект і важливий, і принциповий. Без чіткого визначення понять, усвідомлення їх змістовного навантаження неможливо вирішувати проблеми розбудови громадянської і політичної освіти.

Варто звернути увагу на застереження частини науковців відносно змісту поняття громадянська освіта. "Я намагався підійти до громадянської освіти досить широко. Я не можу нічого робити, доки не дізнаюся, чим я займаюся. Є моменти, яких я не розумію і досі," – зазначає завідувач кафедри політології Національного університету „Києво-Могилянська академія”, виконавчий директор фонду "Освіта для демократії" С. Кисельов [4, с. 41].

Багато хто сьогодні практично не піддає сумніву важливість та необхідність розбудови громадянської і політичної освіти. Та при цьому важко помітити узгодженість у розумінні їх сутності та співвідношення. В цьому питанні, як правило, немає однастайності, необхідної глибини й логіки аргументації не лише в середовищі вітчизняних дослідників. На цей аспект проблеми звертає увагу, зокрема, І. Жадан у статті "Психолого-педагогічні проблеми політичної освіти молоді". Вона зазначає, що вітчизняні наука і педагогічна практика й досьогодні неоднозначно інтерпретують поняття "політична" і "громадянська" освіта. По-різному визначають їх і в країнах усталеної демократії. Якщо в американській інтерпретації поняття "громадянський" ширше, ніж поняття "політичний," то в німецькій — навпаки. Однак, незважаючи на таку різницю, серед основних завдань освітнього процесу є засвоєння політико-правових знань і навичок взаємодії, а також формування системи потреб

і установок особистості, які б відповідали цінностям демократичного суспільства. Далі І. Жадан пропонує розглядати політичну освіту як складову громадянської освіти, засіб формування культури громадянськості [5, с. 91].

Погоджуючись з автором цього твердження щодо загальної постановки проблеми протиріч при тлумаченні змісту понять “політична” і “громадянська” освіта, не можу не заперечити її іншої тези – про необхідність розглядати політичну освіту як складову громадянської освіти. В реальних умовах не можна підходити до вирішення цієї проблеми, механічно встановивши ієрархію між ними. Мабуть, неправильно буде й ототожнювати ці поняття, що можна помітити в твердженнях вже згаданих авторів. Для відповіді на порушені питання необхідно детально проаналізувати сам зміст понять і на цій основі зробити висновки про їх співвідношення. Тому для початку зробимо спробу охарактеризувати сутність вказаних понять, спираючись на твердження частини провідних дослідників, які наводилися в науковій літературі.

Так, зокрема, на думку дослідників наукового колективу на чолі з академіком АПН України О. Сухомлинською, який підготував у квітні 2000 року “Концепцію громадянського виховання дітей і молоді”, **громадянська освіта – це навчання людей тому, як жити за умов сучасної держави, як дотримуватися її законів, але водночас і не дозволяти владі порушувати їхні права, домагатися від влади задоволення їхніх правомірних потреб, як бути громадянином демократичного суспільства** [6, с. 4].

Така концепція є певним кроком у справі теоретичного осмислення багатьох сторін розробки та втілення громадянської освіти в повсякденну практику суспільного життя в Україні. Цінним є те, що автори певну увагу приділяють методологічним аспектам проблеми. Зокрема, в концепції наведено визначення багатьох основних понять, на які спираються автори при її викладені. Так, у вступній частині наведено ґрунтовні визначення понять “громадянська освіта”, “громадянське виховання”, “громадянство”, “громадянське суспільство”, “громадянська культура” тощо. Такий підхід дає можливість зрозуміти позицію авторів та їх бачення всіх аспектів організації та здійснення громадянської освіти.

Але, разом з тим, не можна не помітити, що в наведеному вигляді визначення громадянської освіти є досить широким та загальним. Більше того, схоже, що воно переважно визначає завдання громадянської освіти, ніж її сутність. Крім того, сумнівною здається теза, що громадянська освіта – це “навчання жити”, хоча лише і за умов сучасної держави. При такому розумінні громадянської освіти не слід, однак, забувати, що будь-яке навчання в якомусь сенсі слугує цьому ж.

Якщо бути не дуже прискіпливим, то можна припустити, що таке визначення спрямоване на те, щоб підкреслити думку про актуальність набуття членами сучасного суспільства спроможності бути свідомими

учасниками суспільного процесу. Тобто бути спроможними критично та реально оцінювати, в першу чергу, політичні, економічні та культурні процеси, що відбуваються щоденно, та й, мабуть, ті, що відбувалися в історичному минулому. Ця проблема і справді завжди була і сьогодні лишається однією з найважливіших. Здатність кожного індивіда не дозволяти порушувати його прав та дотримуватися законів – омріяна наша мета. Але важливо не тільки це усвідомити й визнати як умову цивілізованого вирішення багатьох проблем суспільства, а й побачити оптимальні та реальні шляхи просування до неї. Можна припустити, що, на думку авторів згаданої концепції, саме розвиток громадянської освіти (в тому сенсі, як вони її тлумачать) є певним шляхом у цьому напрямку.

Суттєвим є той аспект згаданої концепції, згідно з яким її автори поняття "громадянська освіта" тлумачать як елемент **громадянського виховання** – формування громадянськості як інтегративної якості особистості, котра дає можливість людині відчувати себе морально, соціально, політично та юридично дієздатною і захищеною. В ході викладення концепції підкреслюється, що у громадянському вихованні важливе місце посідає **громадянська освіта – навчання, спрямоване на формування знань про права і обов'язки людини**. При цьому вказується, що громадянська освіта тісно пов'язана з формуванням соціально-політичної компетентності особистості у суспільній сфері, яка передбачає, перш за все, політичну, правову й економічну освіченість і здатність керуватися відповідними знаннями в умовах кардинальної перебудови суспільства.

З такого визначення зрозуміло, що у процесі громадянського виховання провідне місце належить освітній складовій, яка доповнюється й розширюється вихованням в душі **громадянськості**. Іншими словами, можна зрозуміти, що громадянське виховання і громадянська освіта як його елемент спрямовані, головним чином, на створення у індивіда певних якостей, притаманних йому як громадянину. Автори концепції наводять розгорнуте тлумачення цього поняття. На їхню думку, **громадянськість** є духовно-моральною цінністю, світоглядно-психологічною характеристикою людини, обумовленою її державною самоідентифікацією, усвідомленням належності до конкретної країни. З цим пов'язане більш або менш лояльне ставлення людини до встановлених у державі порядків, законів, інституцій влади, відчуття власної гідності, знання і повага до прав людини, чеснот громадянського суспільства, готовність та вміння домагатися дотримання власних прав та виконувати свої обов'язки [7, с. 5].

Таким чином, як бачимо, тут дається дещо інше тлумачення громадянської освіти, ніж наведено спочатку в розділі основних понять концепції. По-перше, це вже не навчання тому, як треба жити за умов демократії, а навчання правам та обов'язкам людини, а, по-друге,

громадянська освіта, крім цього, своїм змістом тісно пов'язується з політичною, правовою та економічною освіченістю. Таке тлумачення дає підстави припустити, що громадянську освіту не слід розуміти як єдину навчальну дисципліну, яку можна викладати поряд з багатьма іншими, пов'язаними з дослідженням суспільних відносин.

Хоч багато хто саме так її і розуміє. Наприклад, учасники Всеукраїнської науково-практичної конференції “Соціальна компетентність педагога як системотворчий чинник громадянської освіти і виховання” (м. Євпаторія, 26 – 28 вересня 2001 року) у проєкті Національної доктрини розвитку освіти України рекомендували визначити громадянську освіту і на факультетах соціально-гуманітарного спрямування вищих педагогічних освітніх закладів ввести спеціалізацію “викладач з громадянської освіти”, включити до навчальних планів вивчення в 9 – 11-х класах загальноосвітніх шкіл, профтехучилищ та вищих навчальних закладах I і II рівнів акредитації окремий предмет – “Громадянська освіта” чи “Громадянознавство”, інтегруючи в ньому існуючі предмети “Правознавство”, “Людина і суспільство” та інші [8, с. 3].

Крім того, очевидно, що центральними аспектами системи громадянської освіти постають питання функціонування найважливіших сфер суспільного життя. А це означає, що громадянська освіта так чи інакше повинна бути втілена у змісті всієї системи освіти суспільства. Якщо відштовхуватися в цьому питанні від розуміння, характерного для розвинутих демократичних країн, то громадянська освіта є **комплексний напрямок навчально-виховної роботи, що поєднує в собі, головним чином, елементи політичної, правової і етичної освіти**. Досить проглянути будь-яку програму *civil education* США, Канади, Франції й інших країн, щоб переконатися в раціональності сказаного. При цьому слід зауважити, що вона не замінює кожної з них окремо, а лише вбирає їх елементи. Таке розуміння дозволяє ще раз підкреслити думку про неприпустимість ототожнювання понять “громадянська” і “політична” освіта, оскільки їх структура не співпадає.

Саме міжпредметний підхід до розуміння змісту і форми громадянської освіти, на нашу думку, повинен стати домінуючим в цілому ще й в силу тієї обставини, що цьому предметові **не відповідає жодна наукова дисципліна**.

Таким чином, спираючись на наведені визначення громадянської освіти, можна дійти висновку, що найбільш обґрунтованим здається підхід, згідно з яким під нею розуміється система навчально-виховних заходів, метою яких є формування свідомого громадянина, здатного, спираючись на чинну законодавчу базу, захищати свої права та надавати підтримку силам, які реально можуть представляти його інтереси.

При цьому, на нашу думку, ключовою якістю громадянина виступає

його здатність діяти в контексті власних інтересів. Чому саме ця якість? Мабуть, тому, що сучасна практика суспільного життя яскраво ілюструє приклади того, як великі групи людей, під впливом різних засобів маніпулювання, своїми діями або бездіяльністю шкодять власним інтересам більше, ніж будь хто інший. Чи не є це реальною життєвою драмою таких людей та реальним розчаруванням для тих, хто це усвідомлює, але неспроможний якимось чином вплинути на свідомість і поведінку ось таких співвітчизників?

Далі, оскільки нас цікавить не лише проблема з'ясування змісту поняття „громадянська освіта”, але і його співвідношення з поняттям “політична освіта”, слід окремо зупинитися на тлумаченні цих понять.

Політичні знання і культура потрібні сьогодні будь-якій людині незалежно від її професії, віку та статі, оскільки, живучи в суспільстві, вона неминуче повинна взаємодіяти з іншими людьми та державою. Без оволодіння такими знаннями особистість ризикує стати розмінною монетою в політичній грі, перетворитися в об'єкт маніпулювання і поневолення з боку більш активних у політичних відносинах сил. Причому ступінь цього ризику в нашому суспільстві досить високий, оскільки політичні процеси в ньому для сучасного покоління є новими та незвичними.

Слід зауважити, що стан політичної культури суспільства не є продуктом запозичених досягнень розвинутих суспільств, як дехто може вважати. На нашу думку, це завжди продукт власного досвіду, який нагромаджується та передається від покоління до покоління. І якщо припустити, що попереднє покоління не мало можливості спиратися на стійкі демократичні традиції, то можна передбачити, що наступне покоління, незважаючи на прагнення офіційних інституцій запровадити інші цінності, зберігатиме риси попереднього покоління в більшій мірі, ніж запозичені зразки, якими прогресивними вони не були б.

Здатність громадян приймати раціональні рішення, брати участь в політиці не формується стихійно, а набувається в ході систематичного оволодіння відповідними знаннями та набуттям досвіду. Сьогодні у всіх індустріально розвинених демократичних країнах існують спеціальні інститути політичної освіти, що допомагають вирішувати ці завдання. Діяльність таких установ не можуть замінити засоби масової комунікації — телебачення, радіо, газети, що подають, частіш за все, не завжди адекватний відбиток подій. Вони мають на меті поширювати інформацію, в тому числі й про політичні події, але не передбачають вироблення умінь громадян самостійно, критично аналізувати одержувану інформацію.

Демократична політична освіта базується на визнанні основних гуманістичних цінностей і, насамперед, волі та гідності кожної особистості, її природних, невід'ємних прав. Вона допомагає індивідуумові правильно оцінити відповідний суспільний лад, усвідомити своє місце і роль у

державі, свої права й обов'язки. Головна її мета — навчити людину адекватно орієнтуватися в складному і суперечливому сучасному світі, представляти і захищати власні інтереси, поважаючи інтереси та права інших людей, колективно вирішувати спільні проблеми. Ця освіта спрямована також на формування у громадян поваги до демократичного порядку. Крім того, демократична політична освіта покликана надати політиці людський вимір, стримувати прояви в політичних діях егоцентричної мотивації, нетерпимості та емоційної невірноваженості, а також ідеологічного класового чи націоналістичного ірраціоналізму, що нерідко виступає під прапором боротьби за тотальну раціоналізацію суспільства.

Незважаючи на те, що політична освіта сьогодні в нашій країні відіграє певну роль у формуванні світогляду широких кіл громадян, все ж сама вона залишається малодослідженою ділянкою освітянської діяльності. З визначенням поняття “політична освіта” серйозних проблем начебто не виникає, тому мало хто намагається сформулювати його змістові складові. Під політичною освітою частіше всього розуміють процес отримання систематизованих знань про політичне життя суспільства. На практиці такого роду знання найчастіше поширюються у поєднанні із знаннями про економічне та духовне життя. Безперечно, опановуючи історичний досвід, людина, яка навчається, одночасно вивчає й усі сфери суспільного життя, інакше неможливо зрозуміти закономірності історичного розвитку суспільства. Водночас не можна не помітити, що це поняття інколи часто вживається поруч з поняттям “політологічна освіта”. В такій ситуації не може не виникати питання про їх тотожність чи різницю між ними. На нашу думку, проблему можна вирішити шляхом тлумачення поняття “**політична освіта**” як певної системи передачі знань про політичне життя засобами всіх соціальних інституцій, які в тій чи іншій мірі поширюють знання про нього. Під “**політологічною освітою**”, скоріш за все, належить зрозуміти систему фахової освіти спеціалістів у сфері політичного процесу.

У цьому питанні, до речі, склалася певна єдність серед дослідників. Більшість під **політологічною освітою** розуміє викладання політичних знань, що може здійснюватися на рівні фундаментальної науки, на рівні практично-політичної взаємодії та у площині повсякденного буття. Як суто фахова, фундаментальна політологічна освіта адресується на учнів та викладачам у цій галузі, спрямовується на глибинне осягнення світу політики, держави та права в усій їх складності, суперечливості й багатоманітності, з'ясування тенденцій і закономірностей, принципових питань функціонування влади.

Отож бачимо, що **політологічна освіта** – це не стільки ознайомлення із сферою політичного життя, скільки глибоке її дослідження та пізнання політичної дійсності в певних закономірностях і зв'язках з іншими сторонами життя суспільства. Саме на користь такого її розуміння слугує

Що таке "громадянська" і що таке "політична" освіта?

Микола Іванов

характеристика її змісту, який складають конкретні проблеми та наявні конфлікти, прийоми й методи суспільної взаємодії, впливу на маси та на державно-політичні інституції, технології партійно-політичної роботи, адміністративного управління, способи проведення політичних кампаній, політичний аналіз та прогнозування, прийняття рішень тощо.

Погодившись з таким підходом, можемо твердити, що поняття "політична освіта" є ширшим у порівнянні з поняттям "політологічна освіта", оскільки вона вбирає в себе як систему підготовки фахівців політичної сфери, так і систему, по суті, політичного просвітництва в суспільстві, тобто поширення знань про політику серед тих, для кого вона не є фахом.

У зв'язку з цим, повертаючись до з'ясування питання про співвідношення згаданих понять, слід зазначити, що поняття "громадянська освіта" не слід ототожнювати з поняттям "політична освіта", оскільки його зміст становлять не лише заходи політичного просвітництва, які можна розглядати як елементи громадянської освіти, але й масштабна система освітянської діяльності держави з підготовки фахівців у галузі теорії і практики політики та державного управління. Ці поняття мають точки дотику на так званому політико-функціональному рівні, коли постає проблема вирішення поточних завдань соціуму, його груп та інституцій через мобілізацію ресурсів системи політичної і громадянської освіти на конкретному історичному етапі розвитку (політична дидактика та її застосування на практиці). Але на інших рівнях політична освіта має цілі, які не є характерними для системи громадянської освіти. В першу чергу це стосується рівня цілісного пізнання політичного світу, який має, перш за все, політико-онтологічні цілі, які ми пов'язуємо, як зазначалося вище, з політологічною освітою.

Література:

1. До числа згаданих концепцій можна віднести "Концепцію громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності" (АПН України) та "Концепцію громадянської освіти в Україні" (Інститут громадянської освіти Національного університету "Києво-Могилянська Академія"). Запропоновано на розгляд громадськості і концепцію громадянської освіти, розроблену в рамках "Трансатлантичної програми підтримки громадянського суспільства в Україні", що включає в себе проект "Освіта для демократії в Україні".

2. Див.: **Васютинський В.** Про особливості електорального самовизначення громадян України // Українські варіанти. – 1998. - №1. – с. 37 – 41; **Вашутін О.** Політична соціалізація молоді в сім'ї і становлення політичної психології індивіда // Людина і політика. – 2000. - № 5. - с. 67 – 71; **Шахтемірова О.** Ціннісні орієнтації та політична свідомість // Нова

політика. – 1999. – №4. – с. 24 – 27; **Остапенко М.** Політична свідомість студентської молоді в сучасній Україні // Нова політика. – 1999. – №4. – с. 28 – 32.

3. Див.: **Erazmus Edward, Szczegola Hieronimus.** Zarys metodyki podstaw nauk politycznych. Warszawa: Panstwowe wydawnictwo naukowe, 1973. 218 s; **Coimbra, J. L.** et al. (1998). Work values in Portuguese adolescents: An exploratory study. Paper presented at the 6th Biennial Conference of the European Association for the Research on Adolescence. Budapest, Hungary, 3 – 7 July; **Щербинин А. И.** Вхождение в политический мир (Теоретико-методологические основания политической дидактики) // Полис. – 1996. – №5; **Стюарт-Хилл Э.** Вызовы российской политологии // Полис. – 1997. – №6; **Казанцев А. А.** Политическая наука: проблема методологической рефлексии (Обзор круглого стола) // Полис. – 2001. – с. 51 – 64.

4. Розвиток громадянської освіти в Україні /Збірник матеріалів семінару Київського проекту Інституту Кеннана та Інституту громадянської освіти НаУКМА, 2 жовтня 2001 р. – К.: Стилос, 2001.- 44 с.

5. **Жадан І.** Психолого-педагогічні проблеми політичної освіти молоді. – Наукові записки Національного університету “Києво-Могилянська Академія”.—К., 2000.- Т. 18.- Політичні науки. - с. 91 – 95

6. Постанова президії Академії педагогічних наук України “Про концепцію громадянського виховання дітей і молоді” 19 квітня 2000 р. Протокол №1-7/4 – 49

7. Там же.

8. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції “Соціальна компетентність педагога як системотворчий чинник громадянської освіти і виховання” (м. Євпаторія, 26 – 28.09.2001 р.) // Інформаційний бюлетень проекту “Освіта для демократії». – Випуск 6.- жовтень 2001 року. – 153 с.

Удосконалення форм соціалізації і процес становлення особистості

Олена Проскуріна,
кандидат політичних наук,
доцент Луганського національного
педагогічного університету
ім. Т. Шевченка

**Демократія не настане автоматично.
Вона – підсумок тривалої, практично
нескінченної боротьби, результати якої
залежатимуть від почуття відповідальності й
залучення в демократичні процеси кожного
громадянина.**

В. Ільїн.

Розвинене демократичне суспільство базується на соціумі, що є активним суб'єктом політичної системи. Держава тільки власними силами, „згори” не зможе здійснити цей процес. У політичному процесі повинні діяти механізми саморегуляції суспільства, а вони багато в чому залежать від рівня демократичності політичної культури у найвищому її розумінні. А завдання держави – гарантувати й обслуговувати процес формування демократичної політичної культури. Особливу роль у цьому відіграє політична соціалізація.

Процес соціалізації – це засвоєння індивідом соціального досвіду, а саме певної системи соціальних ролей і культури. Тобто це є процес становлення людини як особистості. Поняття політичної соціалізації вживається, головним чином, у двох розуміннях. По-перше, для позначення політичного дозрівання індивіда, формування його політичного “Я”, розвитку власного погляду на політичний світ, власних політичних орієнтацій. По-друге, для позначення процесу передачі політичних поглядів, ідей, уявлень і норм (тобто – політичної культури) від одного покоління до іншого, від одних соціальних груп і спільнот до інших. У цьому розумінні політичну соціалізацію називають також “культурною трансмісією”. Таким чином, в обох випадках політична соціалізація – це процес, причому процес єдиний, загальний, хоча й здійснюється він ніби

на різних рівнях – індивідуальному й громадському. У зв'язку з цим можна говорити й про два види політичної соціалізації – індивідуальну й громадську.

Індивідуальний рівень політичної соціалізації передбачає формування такого політичного “Я”, яке б, з одного боку, сприяло політичному самовираженню особистості, а з іншого – відповідало б встановленим у певному суспільстві зразкам політичної поведінки. Хронологічно цей різновид політичної соціалізації охоплює всі основні періоди життя людини: дитинство, юність, дорослість. Кожній з цих стадій відповідають свої типи політичних орієнтацій: дитинству – ідентифікація з певною політичною спільнотою (державою, нацією) і засвоєння її символів (прапора, гімну тощо), патріотизм і лояльність; юності – специфічні знання про політичні інститути та їхнє призначення в суспільстві; нарешті, дорослості – практичне здійснення тих чи інших соціальних ролей у практичному світі, реакція на політичні події, програми, гасла тощо.

Ми провели опитування школярів різних вікових груп середньої школи № 11 міста Луганська. Майже 84,5 % респондентів відповіли, що перші уявлення про політичний світ, пов'язані з владою (мер міста, Президент у Києві тощо), отримали в сім'ї. Підлітки 14 – 15 років мають чіткіші уявлення про політику, оскільки саме в цьому віці відбувається значне нагромадження знань. Але власне політичне “Я” формується у молодих людей віком 17 – 18 років.

Психологи стверджують, що роки юнацтва вважаються найважливішими для соціалізації взагалі і політичної соціалізації зокрема. Недостатній рівень соціального й політичного розвитку в цьому віці рано чи пізно відгукнеться в майбутньому [1; 2; 3].

Хоча основи політичних орієнтацій закладаються вже в дитячі та юнацькі роки, період дорослості також розглядається як важлива стадія політичної соціалізації. Це пояснюється такими обставинами. Перш за все, через динамічні технічні, соціально-економічні й політичні зміни неможливо передбачити, яким буде світ навіть у найближчому майбутньому. Крім того, політичний світ стає настільки різнобічним і різноманітним, що створює зростаючі труднощі при визначенні індивідом свого світу. Значно збільшується горизонтальна й вертикальна мобільність. Дитина, соціалізована в одному громадському середовищі, ставши дорослою, може опинитися в зовсім іншому соціальному й політичному оточенні. І, нарешті, інститути, які відповідають за соціалізацію дітей і юнацтва, наприклад, сім'я та школа, можуть бути компетентними в багатьох галузях знань і водночас набагато менш компетентними у своїх знаннях про політичний світ, ніж ті заклади, які здійснюють політичну соціалізацію в період дорослості (наприклад, політичні партії і рухи).

Основне призначення другого різновиду політичної соціалізації – так званої культурної трансмісії – полягає в передачі політичної культури

від одного покоління до іншого, від однієї соціальної групи до іншої. Культурна трансмісія здійснюється трьома шляхами. Перший – це підтримання й збереження існуючої політичної культури. Він пов'язаний, як правило, з передачею політичних поглядів, норм, цінностей, орієнтацій тощо від старшого покоління до молодшого – від батьків до дітей, від учителів до учнів, від викладачів до студентів і т. д., причому старше покоління виступає в ролі контролера цього процесу.

Передача може відбуватися й по-іншому – від молодшого покоління до старшого, коли, наприклад, соціалізації підлягають іноземці, зокрема іммігранти. В якості агентів соціалізації тут досить часто виступають діти. Саме вони в першу чергу знайомляться в школі з політичними нормами й цінностями нової для них країни, а потім уже вдома прилучають до них старших.

Другий шлях – перетворення й переробка як попередньої, так і сучасної політичної культури. Він зумовлений постійними змінами, які відбуваються в економічній, соціальній та політичній структурах суспільства.

Третій шлях – створення нової політичної культури. Ним ідуть, головним чином, ті країни, які вперше здобули можливість вибору самостійного економічного, соціального й політичного шляху розвитку. Це шлях і сучасної України. Через певні історичні обставини і, перш за все, через економічну кризу та кризу соціальних і політичних структур, Україна постала перед необхідністю формування такого типу політичної культури, який би, з одного боку, органічно вписувався в систему цивілізованих політико-культурних відносин сучасного світу, а з іншого – максимально враховував би національні й релігійні традиції, які склалися упродовж століть. Цей шлях поєднує два взаємодоповнюючі процеси: десоціалізацію і ресоціалізацію, що й відбувається зараз в Україні.

Десоціалізація – це процес відмови від старих цінностей, норм, ролей і правил поведінки. Ресоціалізація – процес навчання новим цінностям, нормам, ролям і правилам поведінки. Особливості початкової соціалізації полягають у тому, що людині доводиться адаптуватися до політичної системи й норм культури, ще не розуміючи їхньої сутності і значення. Ресоціалізація ж відбувається тоді, коли в людини сформувалася певна система поглядів, переконань, і вона, як особистість, спроможна протистояти груповому тиску й висловити свою здатність до індивідуальної переоцінки культурних норм і традицій, перегляду своїх ідеологічних позицій тощо. У принципі ресоціалізація може йти й неправильно. Її рівень відбиває безперервність самоконтролю особистістю своїх уявлень, цінностей, засобів політичної поведінки й ідеологічних позицій.

У нашій країні це проявилось в тому, що багато громадян опинилося

на рубежі культури, яка, реально перебуваючи в межах однієї культури, використовує еталони іншої. Соціологічне опитування жителів Луганська віком 45 – 60 років у 2002 році показало, що 35 % підтримують ліву ідею, 38 % не визначилися, хоча їм подобається багато положень як лівої, так і правої ідеї, решта підтримували правих. Це не що інше, як міжкультурна роздвоєність. Майже для всіх опитаних була притаманна сучасна споживацька свідомість, але при цьому зразки „кращого” життя запозичувалися з колишніх комуністичних часів. Як бачимо, процес ресоціалізації у нас досить складний і, очевидно, буде тривалим.

Відзначивши важливість політичної соціалізації у формуванні політичної культури, здійснимо наступний логічно необхідний крок для того, щоб зрозуміти соціальне значення політичної культури: вдамося до аналізу її динаміки в умовах формування демократичної політичної системи України.

Володіючи відносною самостійністю, політична культура стає надзвичайно важливим чинником формування політичної системи. Перш ніж перейти до аналізу досліджуваної проблеми, з'ясуємо, на якому етапі історичного розвитку перебуває сучасне українське суспільство.

Політична соціалізація, на наш погляд, є важливим засобом формування плюралістичної культури в умовах створення демократичної політичної системи. Населення в нашій країні, як, втім, і в інших країнах з тоталітарним минулим, відчуває майже органічну огиду до будь-яких спроб з боку держави поширювати політичні знання. І все ж перший крок у справі формування плюралістичної культури – це необхідність налагодження системи політичної освіти. Це непросто. Нам потрібні об'єктивні знання про демократію, про політичну систему, про Конституцію, розподіл влади, про автономії, про права меншин, право на страйк тощо.

При формуванні системи політичної освіти істотним моментом буде її структурування, а саме: виділення основних ланок, яким відводиться провідна роль у поширенні політичних знань і від яких здебільшого залежить формування громадської думки (вихователі, учителі, викладачі вузів, журналісти, учені, працівники системи освіти дорослих тощо).

Якщо болісний перехід до ринкової економіки й демократії затягнеться на тривалий період, якщо не використати перевірений досвідом інших країн метод налагодження нормального життя, у якому, окрім усього іншого, повинна діяти повноцінна система політичної освіти громадян, то виросте чергове покоління політично неосвічених людей.

Таким чином, політична освіта є однією з найважливіших умов перетворення нашого суспільства з об'єкту маніпуляції з боку влади та конфліктує з нею опозиції на колективний суб'єкт політики. Система такої освіти, організована в державному масштабі, сама по собі стає чинником захисту громадянського суспільства (або його паростків) від

деспотизму держави, надмірного посилення її окремих інститутів, сумнівних дій деяких політиків. Відомо, що рабу не треба розбиратися в справедливості рішень верховної влади, достатньо лише оповіщення. Люди, позбавлені політичних знань, приречені на безсловесність і скініння. “Коллективне несвідоме” все ще процвітає на українських теренах, незважаючи на всі красиві слова про формування громадянського суспільства, піднесення політичної культури на новий рівень, просування до справжньої демократії. І створення державної системи освіти як інструмента захисту суспільства від натиску самої держави не буде нонсенсом. Як свідчить історія, сучасна держава, що базується на засадах плюралістичної демократії, бере на себе основний тягар освіти мас, аби не дозволити застигнути свідомості людей, особливо молодих, у “формах” якоїсь однієї ідеологічної течії і завдяки цьому не дати підірвати свої плюралістичні основи. Але щоб цілі політичної освіти не спотворювалися, право контролю за її програмуванням повинно взяти на себе громадянське суспільство, що формується, і створені ним спеціальні структури.

У свою чергу, політична освіта сприятиме удосконаленню форм політичної соціалізації, без чого неможливо уявити роботу політико-культурного механізму становлення української політичної системи.

При цьому загальноприйнятим є розподіл політичної соціалізації на дві основні форми: пряму й опосередковану. При прямій політичній соціалізації зміст орієнтацій, яких набуває індивід, завжди носить яскраво виражений політичний характер. Такими, наприклад, є уявлення про політичний і державний устрій тієї чи іншої країни, про діяльність різних політичних партій, про внутрішню й зовнішню політику, про характер політичної ідеології тощо. У випадку ж опосередкованої соціалізації індивід виробляє орієнтації, які самі по собі не є політичними, але водночас впливатимуть на його політичну поведінку в майбутньому. Наприклад, унаслідок спілкування з батьками, вчителями та іншими неполітичними суб'єктами, які мають певну соціальну владу, індивід розвиває в собі почуття поваги (або неповаги) до влади й авторитету взагалі, яке з часом переходить у нього в почуття поваги (або неповаги) до політичної влади й політичного авторитету.

До основних методів прямої політичної соціалізації звичайно відносять наслідування, передбачення, політичне навчання й політичний досвід, а до основних методів опосередкованої соціалізації – міжособистісну передачу, участь у неполітичних організаціях й узагальнення. Визначаючи різницю між прямою й опосередкованою формами політичної соціалізації, західні ідеологи віддають перевагу останній. І не випадково, оскільки опосередковану форму політичної соціалізації, пов'язану з неполітичними орієнтаціями індивідів, вони розглядають, як природне продовження й завершення загальносоціального розвитку людини. Пряма й опосередкована форми політичної соціалізації діалектично

переплітаються й відтворюються в динаміці політичного світу особистості у вигляді її політичної адаптації й політичного самовизначення.

Політична соціалізація особистості відбувається у вигляді політичної адаптації, якщо її головною стороною виступає політизація, і у формі політичного самовизначення, якщо її головною стороною виступає генералізація, тобто виведення політичного “Я” з усієї системи установок, орієнтацій і цінностей особи.

Органи політичної соціалізації поділяються на первинні і вторинні групи. Критеріями такого розподілу є характер особистих контактів і ступінь формальної організованості. Первинні – це безпосередньо контактні і, як правило, неформальні групи. Вторинні – це неперсоніфіковані групи з формально організованою структурою. До первинних груп політичної соціалізації належать сім’я, об’єднання друзів і товаришів (так звані групи рівних – peer groups), ділові, релігійні, ігрові та інші малі групи; до опосередкованих – школа, робітничі спілки, політичні організації й засоби масової інформації.

Відаючи належне первинним органам політичної соціалізації, не можна в той же час применшувати значення і вторинних органів, оскільки саме у них сконцентровані такі важелі впливу на особу, які практично недоступні первинним органам – як, наприклад, радіо, преса, телебачення. Причому, вторинні органи виконують особливу роль як у політичній соціалізації зокрема, так і в розвитку сучасної української політичної культури взагалі.

На думку В. Шкляра, політична практика сьогодення підтверджує бінарність ролі мас-медіа в культурному просторі: вони не лише репродукують (відтворюють) культурно-політичну ситуацію, але й значною мірою продукують (створять) її [4, с. 96].

Сьогодні в Україні реформованість або недорозвиненість вітчизняного мас-медійного ринку значно погіршує інформування громадян, а за браком потужної системи прес-служб, які б надавали журналістам повну й достовірну інформацію, негативно впливає в цілому на суспільну стабільність [5]. А це руйнує навіть ті невеликі досягнення на шляху формування демократичних підвалин політичної культури, які ми маємо.

Недостатнє правове забезпечення роботи ЗМІ й правовий захист населення від недоброякісної інформації тих самих ЗМІ, хоча певні зрушення є [6], призводять до кризових політичних ситуацій (“касетний скандал” тощо), а потім зовсім гальмують, нехай невеликі, але досягнення в плані консолідації суспільства навколо демократичних реформ. На думку А. Чічановського, “керуючись демократичними нормами, ЗМІ повинні виступати за консолідацію суспільства й, незважаючи на різноманітні платформи й напрями, відстоювати найважливіші цінності загальнолюдського співжиття, політичного плюралізму, свободи слова і прав людини, розкривати свій творчий потенціал з точки зору

національної ідеї саме в контексті шанобливого ставлення до національних цінностей та ідей своїх сусідів” [7, с. 92].

Таким чином, розмірковуючи про роль ЗМІ в політичній соціалізації й у формуванні політичної культури в цілому, слід наголосити на необхідності потужного кроку як з боку правового забезпечення, так і з боку інформаційного простору, який слід зробити Україні до нових інформаційних відносин, потрібних для формування політичної культури інформаційної доби.

Література:

1. **Липсет С.** Политическая социология // Американская социология. Перспективы, проблемы, методы. – М.: Прогресс, 1972. – 350 с.
2. **Лисенков М. М.** Политическая культура советского человека. – М.: Московский рабочий, 1983. – 196 с.
3. **Рибкало В. А.** До нової парадигми політичної культури. // Політологічний вісник: Матеріали Всеукраїнської науково-методичної конференції „Політична думка в Україні: минуле і сучасність”. – К.: НМКВО, 1993. – 178 с.
4. Українська журналістика: вчора, сьогодні, завтра / За заг. ред. проф. В. І. Шкляра. – К., 1998. – 180 с.
5. **Петрів Т.** Інформаційна доба і проблеми сучасної політичної культури // Українська журналістика в контексті світової: Зб. наук. праць. – Вип. 5 / Гол. ред. проф. В. І. Шкляр. – К., 2001. – С. 29 – 32.
6. **Різун В.** Роль ЗМК в демократичному суспільстві // Публіцистика і політика: Зб. наук. праць. – Вип. 2 / За заг. ред. проф. В. І. Шляра. – К., 2001. – С. 13 – 16.
7. **Чічановський А.** Толерантність культур як умова функціонування глобального інформаційного простору // Українська журналістика в контексті світової: Зб. наук. праць. – Вип. 5 / Гол. ред. проф. В. І. Шкляр. – К., 2001. – С. 88 – 94.

Перспективи української багатопартійності у контексті можливих змін в організації влади

Анатолій Пахарев,
доктор політичних наук,
головний науковий співробітник
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
НАН України

**Охотники мы все до новизны.
Александр Пушкин.**

У центрі сучасного внутрішньополітичного життя України – обговорення проголошеної політичної реформи, мета якої полягає у перетворенні держави з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську республіку. У результаті реформування мають посилитися демократичні методи управління суспільством, а внутрішня політика наблизиться до європейських стандартів. Зовні ідея приваблива й респектабельна...

Ініціатором політичного реформування, як відомо, виступив Президент України Л. Кучма у серпні 2002 року, тобто за два роки до завершення своїх президентських повноважень. Протягом багатьох місяців ідея реформи не одержувала серйозного відгуку з боку громадськості, а більшість політичної еліти поставилася до неї або з недовірою, або й відверто вороже. Опозиція тут же організувала серію антипрезидентських виступів під гаслом «Україна без Кучми!». Правда, політичний ефект цих акцій виявився незначним. Зимово-весняний період 2003 року позначався змінними успіхами у боротьбі президентських сил та опозиції, що нагадувало гру з перетягування линви. Хоча слід визнати, що перевага частіше була на боці прихильників глави держави, адже давалися взнаки їхні потужніші інформаційні та фінансово-адміністративні можливості.

Необхідність реформування української політичної системи назріла давно. Це диктувалося не стільки зовнішньополітичними устремліннями

та амбіціями владного прошарку, скільки надзвичайно низьким рівнем соціально-економічного становища більшості громадян. Ажіотаж на продуктовому ринку влітку 2003 року показав, що саме реально хвилює населення і якими страхіттями занепокоєна більшість українського суспільства. Продовольча криза ще раз довела лицемірство офіційних переконувачів щодо зростання добробуту населення внаслідок пожвавлення економіки, адже реальне матеріальне благополуччя, як це добре відомо, було створене для себе нуворишами, корумпованим чиновництвом та криміналітетом. Нині різні за своїми політичними симпатіями та антипатіями соціологічні служби в один голос відзначають постійне зниження довіри широких верств населення до всіх без винятку органів державної влади. Люди, у своїй більшості, не довіряють Президентові, уряду, парламенту, місцевим владним структурам, лідерам провідних політичних партій.

Можна впевнено констатувати, що за дванадцятирічний період державної незалежності у нас не було створено можливостей для формування дійових механізмів управління суспільством. Цей не такий уже й короткий період не став періодом впровадження в практику та розвитку справді демократичних принципів влади. Таким чином, внутрішні соціально-економічні і політичні проблеми актуалізували необхідність реформування політичної системи, а з нею і потребу зміни низки основних статей Конституції України. Сьогодні лише політик-початківець або абсолютно далека від політики людина не усвідомлює необхідності політичної реформи.

Ініціатива реформування висвітлила цілу низку питань, які потребують відкритого й чіткого роз'яснення. Президентський проект реформи передбачає передачу деяких владних функцій парламентові: формування складу Кабінету Міністрів на основі стійкої більшості, відповідальність парламентської більшості за діяльність уряду, підзвітність уряду парламентові. Наполегливо пропонується проводити всі вибори в один рік, що потребує зміни норми конституційних статей щодо термінів президентських і депутатських виборів.

Природно, деякі новації викликали у громадськості численні запитання, а то й відверте несприйняття запропонованого. До того ж, багато політологів і професійних політиків висловили сумнів щодо своєчасності реформування політичної системи, по суті, напередодні найближчих президентських виборів, вбачаючи у цьому певне лукавство.

Зазначається, що президентська ініціатива в очах громадськості була б переконливішою, якби Л. Кучма виступив з нею перед виборами 1999 року. Тоді б він, безперечно, одержав імідж реформатора, готового взяти на себе відповідальність за демократичні перетворення в суспільстві. Нинішня ж політична ситуація якісно інша.

Якщо припустити, що реформа розпочнеться восени 2003 року, тобто

за рік до президентських виборів, то можна спрогнозувати її провал, адже вже розгортається і прихована, і відкрита боротьба за крісло глави держави, і претенденти не схильні поступатися президентськими повноваженнями.

Нині деякі реформаторські пропозиції мають вигляд відверто половинчастих або суперечливих. Проте світовий досвід політичного розвитку свідчить, що будь-яке реформування, яке проводиться згори, відзначається половинчастістю, а іноді й непослідовністю. Сучасна українська практика – не виняток.

Президентський варіант формування уряду не передбачає права парламенту призначати і усувати ключових міністрів (закордонних справ, оборони, внутрішніх справ, юстиції), залишаючи це право за главою держави. Таким чином, вплив парламенту на ці найважливіші сторони управління зводиться до нуля, що не відповідає європейським стандартам. Важко уявити, щоб таких міністрів у Німеччині призначав президент, а у Великій Британії – королева. Та й українському урядові досить складно буде вирішувати найважливіші програмні завдання, якщо значна частина Кабінету Міністрів призначатиметься Президентом, а, отже, й буде підзвітна йому більшою мірою, ніж Прем'єр-міністрові.

Не менш проблематичне положення щодо формування парламентської більшості. Саме поняття «більшість» за умов, коли партійно-політична структуризація суспільства не відбулася, уявляється досить штучним. Парламентська криза 2000 року, широко розрекламована деякими політиками у ЗМІ як «оксамитна революція», а також не без проблем сформована більшість після виборів 2002 року – яскравий тому доказ. Нині пропрезидентські сили створили у Верховній Раді нестійку арифметичну більшість і не мають практично ніяких шансів на право назватися конституційною більшістю, а без неї зміна статей Конституції неможлива. Парламентська більшість без партійної системи – це нонсенс, що наводить на роздуми про недорозвиненість сучасної політичної системи України, а також про досить низький рівень політичної культури української владної еліти.

Український істеблішмент за період незалежності продемонстрував відкриту непослідовність у формуванні цивілізованої партійної системи, яка взяла б на себе відповідальність за формування суто демократичних принципів влади. Про це свідчать результати парламентських виборів за партійною ознакою.

У виборах 1994 року до складу Верховної Ради було обрано представників 15-ти політичних партій. Кількість народних депутатів-партійців становила близько 42 відсотків. Виборчий закон, ухвалений напередодні парламентських виборів 1998 року, дозволив завоювати депутатські мандати представникам 23 політичних партій, а кількість депутатів-партійців сягнула 75 відсотків.

Здалося б, Україна стала на шлях формування партійної системи, яка існує у всіх без винятку країнах західної демократії. Однак виборчий закон, прийнятий напередодні парламентських виборів 2002 року, ускладнив, а точніше – загальмував процес партійної структуризації українського суспільства, тобто процес формування партійної системи. Згідно з новими виборчими правилами, лідери політичних партій не могли балотуватися одночасно у мажоритарних і багатомандатних округах, де вони очолювали свої партії. Таке обмеження позбавило популярних українських політиків шансу виграти вибори в одномандатних округах і завдяки цьому збільшити кількість своїх прихильників у парламенті за рахунок просунення кандидатів багатопартійного округу.

Як засвідчили підсумки виборів, цим положенням скористалися державні чиновники і представники капіталу, які змогли ефективно перетворити на власний політичний капітал адміністративні, фінансові та пропагандистські ресурси. Так, з-поміж 92-х депутатів-одномандатників, які назвали себе безпартійними, 66 були представниками чиновницької бюрократії або бізнес-еліти, 14 пройшли за підтримкою блоку «Наша Україна», 10 – блоку «За єдину Україну!» і по одному – завдяки підтримці Компартії і СПУ. Інші депутати-одномандатники були членами різних політичних партій. Формально у новообраному парламенті виявилися представники 24-х політичних партій, які склали близько 70 відсотків депутатського корпусу. Таким чином, новообраний український парламент не набагато відрізнявся від парламенту, обраного 1998 року. Він, як і раніше, залишився політично строкатим і нестійким як з боку пропрезидентської більшості, так і з боку опозиції.

Негативним положенням нового виборчого закону можна вважати допущення до виборів так званих передвиборчих блоків, до яких вливалися іноді різнополярні за ідеологічними і програмовими ознаками середні та дрібні політичні структури й угруповання, що не мали жодних шансів досягти успіху, виступаючи самостійно. Зокрема, на наш погляд, жодна із складових блоку Юлії Тимошенко не змогла б подолати самостійно чотиривідсотковий бар'єр. В одномандатних округах представники цього блоку не одержали жодного депутатського мандата. У блоці Віктора Ющенка «Наша Україна» мабуть самостійно зміг би пройти за багатомандатним округом тільки Рух, і то за умови об'єднання його двох складових в єдину партію. У блоці «За єдину Україну!» реальні шанси на самостійний успіх мала лише Партія регіонів, а також, за сприятливих умов, мінімальні шанси мали б Аграрна партія України та НДПУ.

Післявиборча реальність підтвердила недоцільність і політичну штучність наших передвиборчих блоків. Як виявилось, більша частина представників цих конгломератів переслідувала вузько егоїстичні або

корпоративні цілі при проходженні в парламент.

У західних демократіях під час виборів існує практика створення блоків із близьких за духом політичних партій, але там, у випадку успіху, ці партії прагнуть виконати передвиборчі обіцянки і дотримуватися передвиборчих програм, та й об'єднуються на Заході, як правило, дві – три політичні партії, не більше.

У нас, на жаль, утвердилися інші політичні стандарти, відповідно до яких дотримання елементарних етичних норм не є обов'язковим. Уже незабаром після виборів мали місце факти, коли депутати, що пройшли за списками, переходили у протилежні політичні стани, а блок «За єдину Україну!» й зовсім розпався на кілька самостійних фракцій, хоча й було зроблено заяву про його входження до так званої більшості. Дехто вважає це помилками молодого демократії, але історичний досвід свідчить, що саме на ранніх етапах демократичних перетворень дійсно демократичні принципи влади проявлялися найпоспідовніше і тільки у наступні періоди розвитку поступово набували бюрократично-авторитарних ознак.

Негативним стало положення щодо заміни збирання попередніх голосів виборців політичними партіями на оплату 200-тисячного грошового внеску. Сьогодні в Україні є структури і окремі особи, що володіють значними фінансовими можливостями. Їм нічого не варто пожертвувати смішну для них гривневу суму на створення перевиборчого клану з гучною назвою, спроможного відняти певну кількість голосів виборців у впливових політичних партій. Рівень політичної культури більшості населення дозволяє робити це під набридливу політрекламу підготованих засобів масової інформації і організацію гомінких пропагандистсько-розважальних шоу на майданах та в інших громадських місцях.

Таким чином, аналізуючи результати парламентських виборів 2002 року, можна зробити висновок, що політична система України не розвивається в бік класичних форм західної демократії. На жаль, вона перебуває у стані балансування між демократією й авторитаризмом. І таке балансування викликає природне незадоволення не лише широкою громадськістю, а й окремих представників правлячої еліти. Отже, реформа, без сумніву, потрібна. Проте думається, що розпочинати реформування слід з ухвалення дійсно демократичного виборчого закону, в основі якого має бути партійно-політичне структурування українського суспільства, а це неможливо здійснити без утвердження у законодавчому порядку партійної системи управління державою.

За роки незалежності України в її політичному житті сформувалася і досить міцно закріпилася багатопартійність. У країні діє близько ста політичних партій, які фактично є прихильниками не більш як десяти політичних ідеологій.

Зрозуміло, не можна наказовим порядком примусити близькі за ідеологічними принципами партії об'єднатися в єдину політичну

структуру. Адже й ідеологічні одностайні плекають різні стратегічні, а найчастіше – тактичні цілі, мають дещо різні погляди та програмові положення. В межах єдиної організації досягти компромісу значно важче, але у передвиборчій ситуації такі партії можуть створювати блоки й досягати успіху, заздалегідь визначивши ступінь своєї участі у владних органах.

Такий підхід дозволяє наблизити Україну до більш визначеної партійної системи, коли кожна окрема партія відповідатиме усталеним політичним ознакам:

- 1) мати розгалужену мережу власних організацій якщо не в усіх, то хоча б у більшості регіонів країни;
- 2) мати солідний кількісний склад;
- 3) мати чітку структуру управління від первинної організації до центральних органів;
- 4) мати власні інформаційно-пропагандистські засоби;
- 5) володіти власною системою підготовки різних категорій активу.

Однак, як відомо, найголовніша і визначальна функція дійсно політичної партії – це боротьба за владу. Така боротьба під силу лише дійсно організаційно сильній та ідеологічно впливовій у суспільстві партії, а не політичним ліліпутам, які набули статусу політичної партії. Нині, правда, Мініюст взяв курс на упорядкування багатопартійності, що ознаменувалося певним скороченням кількості партій. Але, на наш погляд, цей процес відбувається довільно, без необхідної цілеспрямованості. Ми спостерігаємо, як подібні процеси відбуваються в Російській Федерації і в Білорусі. Однак процес формування партійної системи може бути зрушений з мертвої точки у тому випадку, якщо політична еліта візьме на себе труд сформулювати і прийняти нові закони про партії та вибори, які сприяли б партійному структуруванню українського суспільства і, відповідно, всіх його владних структур.

Треба відзначити, що вітчизняні політологи по-різному сприймають сам факт нашої багатопартійності. Дехто вважає, що утиснення дрібних партій у зв'язку з їх незначним кількісним складом, а також за браком розгалуженої системи регіональних та первинних організацій, є обмеженням демократії. Навряд чи з такою позицією можна погодитися. Адже для того, щоб невеликим групкам одностайців збиратися на політичні зібрання, зовсім не обов'язково називатися партіями. Думається, що в Законі про партії і політичні об'єднання можуть бути певні положення щодо статусу політичних груп і політичних клубів. Такі дрібні, найчастіше регіональні, об'єднання можуть самостійно боротися за депутатські мандати в мажоритарних округах, у тому числі й до місцевих органів влади. Вони можуть входити до передвиборчих блоків із впливовими партіями, близькими за політичною орієнтацією, визначивши перед тим власні політичні й громадські інтереси. Утворення й законодавча

легітимність політичних груп і клубів дозволить значною мірою впорядкувати багатопартійність, прискорити процес створення цивілізованої партійної системи в Україні.

Звертає увагу підвищення інтересу до політичних партій з боку не лише вчених-суспільствознавців, а й політичних оглядачів і публіцистів, які тяжіють до серйозного аналізу внутрішньополітичного становища в Україні. Думається, що цей підвищений інтерес є не просто наслідком бажання взяти участь у дискусії щодо запропонованої реформи, а викликаний прагненням прояснити, нарешті, роль впливових політичних партій у реформуванні політичної системи. Публікації, присвячені українській багатопартійності, систематично з'являються на сторінках громадсько-політичних журналів, у наукових збірниках академічних інститутів, у друкованих засобах масової інформації. Низка досліджень та аналітичних статей відзначається серйозною стурбованістю про долю вітчизняної багатопартійності. Автор цієї статті не ставить за мету всебічно проаналізувати всі або більшість публікацій, в яких висвітлюється стан політичних партій в Україні. Хотілося б звернути увагу лише на окремі з них.

На початку 2003 року вийшла солідна монографія відомих вітчизняних політологів І. Кресіної та Е. Перегуди «Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми». Автори прискіпливо проаналізували результати парламентських виборів в Україні за весь період незалежності (вибори 1994, 1998, 2002 років). Поряд із глибоким аналізом результатів виборів, автори торкаються й проблеми реформування виборчого законодавства в країні і можливої реформи політичної системи.

Змістовною й публіцистично яскравою видається стаття аналітиків Центру імені О. Разумкова І. Жданова та Ю. Якименка «Нові обрії української багатопартійності», надрукована у червневому 2002 року номері тижневика «Зеркало недели». Автори торкаються проблеми скорочення кількості недієздатних партій, розглядають з позитивних позицій проблему утвердження партійного управління у всіх державних структурах, що дає можливість владі перестати «бути анонімною, безликою, а принцип формування стане прозорим і зрозумілим для суспільства».

Більшість побажань і пропозицій, які містяться в наукових і публіцистичних роботах, присвячених українській багатопартійності, будучи здійсненими, сприяли б справжній демократизації управління суспільством. Однак впадає в око те, що у більшості праць не приділяється належної уваги проблеми формування в Україні партійної системи. Адже тільки чітко визначена партійна система (спочатку в Україні вона, скоріше за все, може бути дуже багатопартійною) стане по-справжньому важливим фактором цивілізованої демократизації політичної системи.

Окремих аспектів цієї проблеми автор торкався у низці своїх

публікацій, у тому числі й у минулорічному лютневому номері журналу «Віче», отже не хотілося б повторюватися, адже більшість положень тих публікацій не втратили своєї актуальності.

На закінчення можна зробити такі висновки:

по-перше, реформа політичної системи в Україні необхідна, адже нинішня її модель не відповідає демократичним принципам управління суспільством;

по-друге, провідну роль в управлінських структурах повинні посісти справді впливові політичні партії, які досягли владних повноважень шляхом чесного демократичного обрання, а це можливо лише за наявності партійної системи;

по-третє, реформування політичної системи треба починати з розробки й утвердження виборчого закону, який забезпечив би становлення партійної системи;

по-четверте, навряд чи корисна нав'язана суспільству дискусія щодо обрання парламенту і Президента в один рік. Припинення її дозволить оминати штучно надумані зміни у деяких статтях Конституції й сконцентрувати увагу на коригуванні статей, що визначають повноваження владних державних структур.

Зрозуміло, подібне реформування не можна здійснити гусарською атакою. Це може відбутися після двох, а то й трьох каденцій парламенту, який формуватиметься на основі визначеної дійсно демократичної партійної системи – головної складової нової політичної системи України.

Література:

1. Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики. Збірник. Центральна виборча комісія. - К., 2001.
2. **Жданов И., Яковенко Ю.** Новые горизонты украинской многопартийности // Зеркало недели. - 2003. - 28 июня.
3. **Кресіна І. О., Перегуда Е. В.** Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми. Монографія. - К., 2003.
4. **Пахарев А.** Багатопартійність і партійна система – поняття не тотожні // Віче. - 2002. - № 2. - С. 3 – 7.
5. **Пахарев А. Д.** Політика центризму в Україні. Проблеми формування та перспективи розвитку // Трибуна. - 2002. - № 3 – 4. - С. 23 – 25.
6. **Пахарев А.** Політичні ідеології та багатопартійність в Україні. Знайомі незнайомці // Віче. - 2002. - № 10. - С. 24 – 28.
7. **Пахарев А.** Парламентські вибори в Україні: проблеми формування партійної системи // Держава і право. Збірник наукових праць. - К., 2002. - С. 397 – 403.
8. **Яремчук М.** Левый поворот. Кризис украинского централизма // День. - 2003. - 3 сентября.

Хто стане третім Президентом України? Про ідеологічні метаморфози наступних президентських виборів

Микола Головатий,
доктор політичних наук, професор, віце-президент
Міжрегіональної академії управління персоналом,
безпартійний

У який би спосіб ми не спрощували, або, навпаки, не ускладнювали роль і значення суто політичних технологій в ході кампаній по виборах Президента України, вищу посаду в державі спроможна посісти не стільки унікальна, харизматична особистість, скільки виразник тієї ідеології (як системи ідей), яку сповідує більшість виборців, а отже й суспільства. Така ідеологія як ідеал соціального облаштування життя не обов'язково повинна мати певну класичну завершеність у формі консерватизму, лібералізму, соціалізму, анархізму тощо. За об'єктивних обставин вона може бути і ситуаційним утворенням, симбіозом кількох ідеологій, або мати їх певні ознаки. Головне для політичних сил, окремих політиків – віднайти і запропонувати таку систему ідей, яка буде прийнята максимально більшою кількістю громадян.

За усього розмаїття ідеологічних течій в Україні вже сьогодні в політиці процес пошуку таких “виграшних” ідеологій ведеться досить інтенсивно. “На що і на кого ставити?” Це питання все помітніше постає перед усіма суб'єктами політичного процесу. А в той же час перед громадянами України вкотре також постає риторичне: “Кому віддати перевагу?” В цих умовах політичні сили будь-що намагаються догодити своєю ідеологією народові, задовольнити його потреби і сподівання на рівні, в першу чергу, простих обіцянок. А тим часом логічно ставити питання по-іншому: яка ідеологія найвірогідніше спроможна привести до влади в Україні третього Президента?

Не ідеалізуючи можливий рівень демократичного ходу і здійснення президентських виборів, вкажемо на дві принципи і тісно взаємопов'язані проблеми, які найперше обумовлюють особливості наступної

Хто стане третім Президентом України? Про ідеологічні метаморфози наступних президентських виборів

Микола Головатий

президентської виборчої кампанії і яких не треба спростовувати.

Перша проблема стосується власності. Її перерозподіл в українському суспільстві фактично завершено. Так зване криваве нагромадження капіталу ще, правда, продовжується, але вже куди повільніше і менш масштабно, ніж у перші роки після проголошення незалежності країни. Власники, особливо великі, що диктують умови життя (гри) усьому українському загалу, визначалися. Фінансово-олігархічні клани майже склалися. І хоча війни між ними не затихають, принципового перерозподілу економічних рівнів, секторів тощо вже не слід очікувати. Економічні правила гри, в тому числі й з іншими країнами, в основному напрацьовано. Якщо і можливі тут якісь зміни, то вони стосуватимуться і диктуватимуться характером взаємин України, перш за все, з Росією, Європою та США. Стосунки з іншими країнами для України менш важливі. Засоби інформації, інформаційний простір майже розподілено. Отже, справжні власники, в першу чергу олігархи, робитимуть усе, аби до влади прийшов такий Президент і така його команда, які радикально не змінять, а ще краще взагалі залишать непорушними ту суспільно-політичну ситуацію, ті правила гри, які вже встановлено і які діють.

Друга проблема пов'язана з першою і є похідною від неї. Як би ми не ставилися до окремої ідеології, ідеологій взагалі, а нового Президента України до влади приведе все ж не якась аморфна, понад усе суто економічна, а абсолютно конкретна політична сила, об'єднати яку і навіть утворити тимчасово може виключно конкретна система ідей, ідеологія.

У багатьох випадках ми боїмося не ідеології, а тієї ідеології, від якої ще недавно страждали мільйони. Бо безідеологічне суспільство взагалі нонсенс, утопія.

І тут ми наражаємося на унікальні метаморфози, притаманні саме українському загалові: такого розмаїття ідей і ідеологій, які, як броунівський рух, нуртують в українському суспільстві, – борючись, блокуючись, розмежовуючись, клонуючись, – навряд чи можна знайти ще будь-де. Але головне, що завдяки саме цьому ідеологічному плюралізмові, – до речі офіційно закріпленому в Статті 15 Конституції України, – той, хто це вміє і хоче робити, може морочити голову усій нації, майже п'ятдесятимільйонному народові. І то велика трагедія кожного окремо взятого українського громадянина, якому від виборів до виборів елементарно промивають мізки, а якщо казати простіше – дурять його. Щоб не отримувати якихось закидів у наш бік, проведемо наступний аналіз.

Людей, людські спільноти від тваринного світу відрізняє, перш за все, ідея, ідеологія. При цьому основу будь-якої ідеології становлять, як відомо, найперше такі ознаки:

1. Духовні, або культурні (характер світосприймання, духовно-моральні

засади існування суспільства).

2. Економічні (ставлення до власності, до економічних засад існування суспільства).

3. Політичні (ставлення до реальної влади, тієї, що домінує, володарює у суспільстві).

4. Основні гасла (програмові, виборчі, мітингові), які використовує певна політична сила задля того, щоб довести свої переваги над іншими.

Тепер поглянемо крізь цю призму на основні ідеології (а за ними й на окремі партії, політичні сили, існуючі і можливі блоки), які власне і домінуватимуть на політичному полі не таких вже й далеких президентських перегонів. Потенційно ці ідеології були й залишаються незмінними майже з часу проголошення незалежності України, як і політичні сили, які, не сподіваючись на свою перемогу на виборах, спроможні лише мімікрувати, тимчасово приєднуючись до основних ідеологій (партій), розуміючи, що у блоці з ними їм хоч щось перепаде від виборчого пирога.

Таких ідеологій, сил (у формі партій і блоків) в Україні основних, власне, сім: комуністична, соціалістична, ліберально-демократична, соціал-демократична, націонал-демократична і християнсько-демократична. Суто пропрезидентський блок (на минулих виборах – “За єдину Україну!”) віднести до будь-яких ідеологій, або хоча б визначити його ідеологічну спрямованість, взагалі неможливо, бо то було (і практично залишається таким) тимчасове, міжідеологічне, а ще точніше – ситуаційне утворення центристського, певною мірою національно зорієнтованого характеру. Подальші його трансформації, особливо пов’язані із місцем і роллю у діяльності Верховної Ради України, цьому щонайкраще підтвердження. Блок створювався і вів виборчу діяльність найперше на суто організаційно-ресурсних засадах, маючи надто розмите, невиразне ідеологічне забарвлення.

Забігаючи наперед, можна прогнозувати, що подібний виборчий експеримент як комплексна технологія на майбутніх президентських виборах, ймовірно, не спрацює, хоча щось подібне вже намагалися повторити “регіональники”, які помітно грали м’язами на полі політичних битв у травні цього року. Тим часом вони даремно недооцінюють не лише силу основних блоків, що перемогли на минулих виборах, але й прогресування свідомості, політичної культури “рядових” громадян, які за відчутного песимізму, зневіри у владі все ж помітно навчаються роздивлятися, “хто є хто”. Вони все більше хочуть мати не просто чесну, справедливую, відповідальну владу, але саме свою, національно відповідальну, а найперше – такого ж національно відповідального Президента України.

За яку ж ідеологію, політичну силу (гіпотетично, але на базі існуючого стану справ та доступної інформації) громадяни України можуть віддати

Хто стане третім Президентом України? Про ідеологічні метаморфози наступних президентських виборів

Микола Головатий

свої голоси на президентських виборах 2004 року? За якою лідера, ідеолога, провідника проголосують?

Спробуємо спрогнозувати ситуацію, базуючись на основних ознаках помітних на сьогодні в Україні ідеологій.

Почнемо з питання, що стосується ставлення людей до власності.

За дванадцять років громадяни України, і навіть найрадикальніші комуністи та найпрогресивніші соціалісти, все ж майже переконалися: планово-розподільча, соціалістична, комуністична економіка – безперспективна. Навіть Китай те підтвердив, хоч і розвивається під червоними прапорами, однак з ринковою економікою.

Отже, гасла: земля – селянам, фабрики – робітникам, мир – народам і їм подібні не спрацюють на майбутніх виборах у програмі навіть прихильників найрадикальнішої лівої ідеології. Як не спрацюють і програмові заяви радикальних прихильників власності ліберальних демократів. Бо, як підтвердив історичний досвід, таку ідеологію можна сповідувати, і її легко сповідує багата, заможна людина. До того ж найпотужніший європейський лібералізм давно підтвердив, що примат матеріального над духовним – це теж загрозна крайність, нонсенс. І обходиться він досить дорого – втратою моральних засад, деградацією духовних цінностей, які виявляються для людини, зрештою, значно важливішими, ніж матеріальні блага.

Не здобули помітних дивідендів після 2002 року й соціал-демократи (об'єднані). Значно підупав рейтинг демократів християнського забарвлення. Інші ідейні течії, образно кажучи, ледь жевріють. Отже немає підстав серйозно брати їх до уваги в контексті президентських перегонів.

Тепер щодо питання влади, ставлення до неї, її авторитету в народі.

Навряд чи хто, навіть із сьогоднішніх пропрезидентських сил, ставитиме на майбутніх виборах на таку, якою є нинішня влада. Адже в очах народу вона надто багато втратила. І не в останню чергу через нечіткість національного самовизначення, неспроможність вирішити найбільш гострі проблеми більшості пересічних громадян. Практично усі політичні блоки і сили (найперше – політичні партії) на майбутніх президентських виборах одночасно, на свій смак, критикуватимуть владу і закликатимуть до її зміни. Це – випробуваний і ефективний шлях. Він хоч і не дуже „свіжий”, але у той чи інший спосіб завжди дає результат. Бо владу частіше не люблять, ніж люблять. Така вже людська психологія.

Далі поміркуємо про духовні засади українського соціуму, світосприйняття громадян. Це – найскладніший аспект стосовно суті ідеологій, жодна з яких на майбутніх виборах, як на нашу думку, не матиме помітних переваг. Хіба що можуть розраховувати на перевагу виключно народно-демократичні сили, праві, а точніше – правоцентристи. Навіть за певного розколу Руху, зниження популярності націоналістів, відчутних деформацій правоцентристського табору взагалі, духовна прозорість і

національна чесність в його лавах все ж залишилася незмінною, відчутною і привабливою. Умова, за якої правоцентристи змогли б виграти президентські вибори, єдина, але вагома: єдність, ставка на одну яскраву особистість, її послідовність, що супроводжується великою недовірою до усіх можливих попутників.

За ідеологією, політичною силою значна частина громадян йде, глибоко не вдаючись у їх ревізію, пізнання їх сутнісних основ, ознак та характеристик, саме завдяки програмовим, мітинговим, виборчим гаслам.

Ось який вигляд це мало на останніх виборах до Верховної Ради України, та, власне, й на усіх попередніх. Гасла основних політичних сил були такими:

- Комуністи: справедливість, порядок, свідомість.
- Соціалісти: справедливість, правда, рівність.
- Ліберальні демократи: власність, свобода, партнерство.
- Соціал-демократи: справедливість, свобода, солідарність.
- Християнські демократи: власність, свобода, батьківщина.

Резюме: практично всі ідеології, ідеологічні напрямки “експлуатують” такі гасла, як справедливість, свобода, власність, та (значно менше) – свідомість (комуністи), правда і рівність (соціалісти), батьківщина (християнські демократи). Та головне: в жодній з перерахованих ідеологій не можна навіть вловити своєрідності суто національного, власне українського духу. Впродовж усіх років незалежності України він простежувався лише у національних демократів (Рух), у націоналістів (КУН). Та й усе.

Про ідеолого-стратегічну невибагливість, однотипність політичних сил в Україні свідчать і численні повторення у розділах їхніх програм. Так, на минулих виборах у програмах один до одного копіювалися економічні розділи. Наприклад, пріоритети економічного розвитку України співпали практично повністю у блоків “Наша Україна”, “За єдину Україну!” та СДПУ(о). Програми цих трьох основних учасників виборчого процесу включали у себе такі моменти:

1. Зміна податкової політики, що слід було розуміти як спрощення і забезпечення стабільності податкової системи.

2. Викорінювання корупції та бюрократизації в державному управлінні економікою, для чого пропонувалося реформувати правоохоронну та судову системи.

3. Захист внутрішнього ринку, що передбачає приведення у відповідність українського законодавства з міжнародним (також розглядається вступ до ВТО).

4. Створення нових робочих місць декларується в такому дусі: “Забезпечити нові робочі місця в Україні” (“Наша Україна”). Або: “Стабільне забезпечення громадян роботою на основі створення нових робочих місць” (СДПУ(о)).

Хто стане третім Президентом України? Про ідеологічні метаморфози наступних президентських виборів

Микола Головатий

5. Розвиток малого і середнього бізнесу. Тут “Наша Україна”, зокрема, пропонує пільгове кредитування молоді, а блок “За єдину Україну!” декларує державну підтримку малого і середнього бізнесу.

6. Підвищення мінімальної заробітної платні до рівня прожиткового мінімуму.

Повторення, копіювання ідей, лозунгів, програмових заяв і обіцянок, елементарний політичний плагіат – найяскравіше свідчення не просто ідейної бідності, “жебрацтва”, браку у багатьох політичних партій і об’єднань власного ідейно-духовного обличчя, але й спроможності бодай елементарно зацікавити, схилити електорат на свій бік.

Звідси єдиний вихід: меркантильні тимчасові “шлюбні”, торги, мімікрія і навіть зрада ідеї. Згадаймо численні переходи народних депутатів з однієї фракції (блоку) до іншої. А головне, розрахунок не на привабливість ідей і програм, їх відповідність реальним інтересам і потребам громадян, а елементарне використання ефективних виборчих технологій, антитехнологій та надмірне інформаційно-ресурсне забезпечення виборів. Ось факти на підтвердження цієї тези.

Всього в Україні на початок 2003 року було зареєстровано 125 політичних партій. У виборах 2002 року брала участь 61 партія (половина з ніби існуючих). Після створення блоків кількість суб’єктів виборчого процесу зменшилася до 33 партій і блоків. Лише шість із них подолали чотиривідсотковий бар’єр, розподіливши між собою 225 з 450 мандатів, що були призначені для депутатів, обраних від партій і блоків.

Як відомо, за підсумками голосування на виборах до Верховної Ради України 31 березня 2002 року блок “Наша Україна” набрав 23,45 % голосів, КПУ – 20,06 %, блок “За Єдину Україну!” – 12,13 %, блок Юлії Тимошенко – 7,19 %, СПУ – 6,98 %, СДПУ(о) – 6,20 % голосів. Ці шість партій і блоків пройшли в український парламент на пропорційній основі. 225 депутатів було обрано в мажоритарних округах. Власне, у жодної політичної сили на тих виборах не було аж ніяких підстав стверджувати, що вона є найповажнішою та найавторитетнішою в українському соціумі.

На виборах 2002 року вперше комуністи зазнали поразки. Переміг блок Віктора Ющенка “Наша Україна”. Однак і він поступово втратив первісну – на час виборів – популярність: не витримав випробування на єдність. А яким він може виявитися на момент президентських виборів, взагалі важко сказати.

Відтак, виборчий процес в Україні є недосконалим не тільки тому, що в ньому мало демократії, але й тому, що він дає можливість вводити в оману виборця нечіткістю більшості ідеологій, великою кількістю партій, блоків і об’єднань, які не те що самостійно, але й у об’єднанні з іншими неспроможні стати легітимними. Звідси, до речі, і байдуже ставлення значної кількості громадян до виборів, а відтак і до влади, до Президента, а отже й до долі власної держави. А як бути, якщо твоєю думкою і голосом

елементарно маніпулюють, розпоряджаються, хто як хоче?

Кожні чергові вибори наочно засвідчують, що політичні партії витрачають численні кошти на рекламу самих себе, своїх програм та ще на дискредитацію суперників. Однак така реклама абсолютно не співпадає (як засвідчують результати виборів) з реальною легітимністю цих партій, їх визнанням у народі. Наведемо, для приладу, сумарний час демонстрації політичної реклами окремих політичних партій та виборчих блоків 15 – 18 березня 1998 року: в СДПУ(о) зафіксований загальний час склав 4 години, 03 хвилини, 22 секунди; НДП – 2:29:53; Партії зелених – 1:23:47; НРУ – 1:20:29; ПРП – 1:11:03; виборчого блоку “Партія праці та Ліберальна партія – разом” – 1:16:22; ПСПУ – 0:03:53; Комуністичної партії – 0:01:42. СДПУ(о) лідирувала на трьох загальнонаціональних каналах з великим відривом від конкурентів (майже удвічі більше, ніж НДП, яка йшла одразу після СДПУ(о)). Останнє місце за кількістю часу посіла КПУ, передостаннє – ПСПУ. Накладіть на ці дані результати виборів, і картина буде вражаючою: хто більше “платив”, той менше “отримав”.

Звідси наочно проглядається і реальне порушення закону про вибори, коли окремі політичні партії і сили мають переваги у використанні ЗМІ в порівнянні з іншими.

Інформаційний ресурс, використаний політичними блоками і політичними партіями у виборчій кампанії 2002 року, сповна підтверджує висновок про те, що:

а) прямого зв'язку між розміром “витрат” на пропаганду ідей певного блоку чи політичної партії і успіхом на виборах фактично не існує. Скоріше, все – навпаки;

б) успіх на виборах очікує політичні сили, що, окрім інформаційного ресурсу, активно використовують інші фактори впливу на суспільну свідомість.

Нижче, для підтвердження сказаного, наведемо дані і про “медійну вартість” голосів виборців на виборах 2002 року.

№ п/п	Партія (виборчий блок)	Вартість голосу одного виборця (в грн.)
1.	"Нова генерація України"	10,67
2.	"Команда озимого покоління"	8,12
3.	"Єдність"	6,70
4.	Партія зелених України	6,37
5.	"Яблуко"	5,55
6.	Всеукраїнське політичне об'єднання "Жінки за майбутнє"	4,45
7.	СДПУ(о)	1,43
8.	"За єдину Україну!"	0,52
9.	"Наша Україна"	0,30
10.	Блок Юлії Тимошенко	0,30
11.	Соціалістична партія України	0,25
12.	Комуністична партія України	0,06

Хто стане третім Президентом України? Про ідеологічні метаморфози наступних президентських виборів

Микола Головатий

То яка ж все таки політична сила спроможна привести до влади тепер вже третього у історії незалежності України Президента, якщо брати до уваги, що надто помітних харизматичних політиків на горизонті вкрай бракує, а “розкрутити” якусь новеньку “фігурку” до наступних виборів навіть найкращим політехнологам навряд чи вдасться?

Жодна з таких сил одноосібно вибори об’єктивно виграти, скоріш за все, не зможе – це факт. А радикально до початку виборів політичні уподобання громадян України практично вже також не зміняться. Це – нереально.

Жодна з політичних партій, за винятком хіба що КПУ, СПУ і Руху, пройти чотиривідсотковий бар’єр самотужки знову ж таки практично не спроможеться. Навіть інформаційно і ресурсно сильна СДПУ(о). Отже, знову – домовленості, узгодженості, блокування...

Гіпотетично може скластися такий блок: КПУ + СПУ + (?) блок Юлії Тимошенко + (?) Рух. Практично це блок опозиційних сил, де кожна політична сила має ще й власну, специфічну мету, завдання. У всіх цих політичних сил, їх лідерів, до того ж, надто великі амбіції. Отже такий блок, найвірогідніше, може скластися у другому турі голосування. Інших реальних блоків поки що не проглядається.

Якщо мати на увазі, що телевізійний простір сучасної України контролюється, головним чином, трьома політичними силами (“Трудова Україна”, СДПУ(о) і “Регіони України”), то цілком логічно припускати, що і виборчі блоки, природно, можуть формуватися навколо і з благословення цих сил. А їхні ідейні уподобання добре відомі. Тобто, очікувати від телевізійних мас-медіа чіткішої національно-демократичної орієнтації аж ніяк не доводиться.

Попри всі ці досить песимістичні висновки об’єктивно все ж напрошується один, що, безумовно, має право бути врахованим.

Потреба у владі, Президенті, який би повністю презентував інтереси нації, українського народу, сьогодні постала найгостріше. І чим ближче буде до виборів, тим більш вона даватиметься взнаки.

Жодна з ідеологій, яку презентують наявні в Україні політичні сили – партії, об’єднання, блоки у їх нинішньому сенсі – не відповідає корінним інтересам національного державного розвитку. Комуністи, соціалісти, ліберали, соціал- та націонал-демократи, християнські демократи та інші мають повне право на існування, але можуть реально брати участь не стільки у стратегії, скільки в розробці та реалізації тактики розбудови національної держави. На право запропонувати стратегію подальшої розбудови українського суспільства їм надто бракує політичної сили, популярності та народної підтримки.

Ще більшою помилкою може стати приведення до влади Президента силою такого ж ситуаційного, організаційно і ресурсно забезпеченого блоку, які ми мали на минулих президентських та й парламентських

виборах.

Надія на майже одне, єдине, чого впродовж дванадцяти минулих років так і не вдалося утворити і утвердити – на потужний національно-демократичний, правоцентристського спрямування політичний блок, сформований на основі українського національного консерватизму. З-поміж усіх ідеологій, ідеологічних типів – лібералізм, комунізм, соціалізм, анархізм – лише він найповніше відповідає українському національному розвою, бо заснований на національних духовних цінностях, патріотизмі і національній культурі, на традиційній християнській релігії і суперетнічній єдності. А головне – на свідомому виборі народом своєї долі.

Формування законодавства про вибори Президента України (1991 – 1999 роки)

Рімма Вовк,
аспірант Міжрегіональної академії
управління персоналом

Статтю присвячено проблемам формування та вдосконалення законодавства про вибори Президента України в 1991 – 1999 роках. Розглядаються особливості законодавчого оформлення виборів, здійснюється порівняльна характеристика окремих нормативних положень виборчого законодавства 1991-го, 1993-го та 1999-го років (загальні демократичні права, формування виборчих комісій, передвиборна агітація, інститут «офіційних спостерігачів», відповідальність за порушення закону).

Законодавство про вибори Президента України формувалося протягом усього періоду після проголошення незалежності нашої держави. Кожні наступні президентські вибори проводилися за новим або оновленим виборчим законом. Інтерес до цієї проблеми зростає у зв'язку з наближенням чергових виборів глави держави.

В останні роки проблемі законодавчого забезпечення президентських виборів в Україні науковці приділяють значну увагу. Її досліджували, зокрема, такі вчені-правознавці, як О. Нельга, В. Погорілко, В. Співак, М. Ставнійчук, Ю. Тодика та інші.

Законодавчий процес у цій сфері було започатковано ще до проголошення незалежності української держави, в середині 1991 року. Рішення про запровадження посади Президента було прийнято парламентом 25 червня 1991 року (Постанова Верховної Ради УРСР “Про вибори Президента Української РСР”). А вже 5 липня того ж року було ухвалено Закон “Про вибори Президента України” [1].

Дострокові президентські вибори, які відбулися 1994 року, проводилися за новою редакцією „старого” закону, ухваленою 24 лютого 1994 року.

Політична ситуація в країні на той час була складною. На вимогу страйкарів – шахтарів Донбасу Верховна Рада 17 червня 1993 року прийняла постанову про Всеукраїнський референдум. Однак він не відбувся через цілу низку обставин, описаних, зокрема, науковцем А.

Віттковські [2]. Серед причин були, зокрема, такі: лишалися не сформульованими запитання, які мали виноситися на референдум; президентська адміністрація відмовила надати необхідні кошти, оскільки в Конституції УРСР не передбачалося проведення референдумів за рішенням парламенту; вересневий термін референдуму відпав з організаційних причин – у зв'язку з парламентськими канікулами. Тому Верховна Рада України скасувала свою попередню постанову і призначила дострокові президентські вибори (без референдуму) на 26 червня 1994 року. За ухвалення цього закону проголосувало 243 народних депутати, проти було 39, утримались – 5, не голосували – 52.

Призначення виборів саме Верховною Радою було однією з особливостей законодавчого оформлення виборчого процесу. Воно дало науковцям підставу охарактеризувати це рішення, як “перевищення влади” парламентом [3]. Але тоді Президент Л. Кравчук погодився з рішенням парламенту і 24 вересня 1993 року підписав Закон України “Про дострокові вибори Верховної Ради України і Президента України”. Однак пізніше і Л. Кравчук не раз наголошував на нелегітимності цього закону, нагадуючи, що “парламент не мав повноважень приймати рішення про дострокові вибори Президента” [4]. У той же час Голова Верховної Ради І. Плющ вказував: “...Ми приймали рішення про дострокові вибори у відповідь на вимоги страйкуючих шахтарів... І закон вносився згідно з ініціативою Президента, про що свідчать стенографічні записи... У Президента було право не підписувати закон, а протягом десяти діб повернути його до Верховної Ради, довівши, що він не відповідає тій чи іншій ситуації” [5]. В. Литвин в одній з праць відзначив прагнення Л. Кравчука перенести вибори Президента України на пізніший термін. Послання Президента Верховній Раді щодо цього, на думку В. Литвина, свідчило про спроби Л. Кравчука будь-якою ціною утримати владу [5].

Ця проблема й досі є дискусійною. Чимало науковців і політичних діячів не поділяють думку щодо доречності проведення дострокових президентських виборів 1994 року. Л. Кравчук погоджувався, що позачергові вибори Президента мають відбутися, але вважав їх “недоцільними в такі стислі строки” [5]. Він вказував на дві причини: вкрай складну економічну ситуацію і, як наслідок, неконструктивність майбутніх політичних опонентів на виборах, які спрямовуватимуть всі сили тільки на те, щоб довести тезу про неспроможність діючого глави держави виконувати свої обов'язки належним чином. Тими ж аргументами оперували і деякі партії. Зокрема, дострокові вибори недоречними і безпідставними вважали лідери Демократичної партії України [6]. Різко негативно поставилося до рішення Верховної Ради й керівництво Української республіканської партії та Конгресу українських націоналістів. Треба відзначити, що Народний рух України також виступив проти дострокових виборів, але з іншим обґрунтуванням:

“Смішно вибирати Президента, коли не відомо, ким він буде: чи то головою виконавчої влади, чи то лише головою держави, який прийматиме послів і зустрічатиметься з учнями, що закінчили школу” [7].

З іншого боку, структури, що стояли на лівих позиціях, вимагали зміщення Президента. А такі науковці, як О. Бойко, В. Кремень, Д. Табачник і В. Ткаченко, впевнені, що дострокові вибори Президента України у той період об’єктивно назріли і виявилися історично обумовленими, бо поклали початок оновленню вищих органів влади [8 – 9].

Треба зазначити, що науковці-політологи ще й досі не зробили остаточних висновків щодо легітимності чи нелегітимності закону про дострокові вибори Президента України 1994 року та можливості їх перенесення на інший строк законним шляхом [10].

На період наближення чергових президентських виборів (1999 року) чинне виборче законодавство фактично вже не відповідало новим соціально-політичним реаліям і, звісно, не могло забезпечити організацію виборів Президента України на належному правовому та організаційному рівні. Цими обставинами і необхідністю проведення виборів Президента в термін, визначений Перехідними положеннями Конституції України, було зумовлено розробку протягом 1998 року цілої низки законопроектів про вибори глави держави. На розгляд Верховної Ради було подано чотири окремі законопроекти, підготовлені народними депутатами України В. Шевченком, Ю. Іоффе та О. Кучеренком, О. Лавриновичем, О. Єльяшкевичем та О. Турчиновим, О. Карповим та Т. Стецьківом.

Відповідно до Постанови Верховної Ради України від 3 листопада 1998 року “Про проекти законів України “Про вибори Президента України”, у Комітеті Верховної Ради з питань державного будівництва, місцевого самоврядування та діяльності рад було підготовлено узгоджений законопроект, передусім на основі положень проекту, внесеного народним депутатом України О. Лавриновичем. І тільки 5 березня 1999 року Закон України “Про вибори Президента України” був ухвалений Верховною Радою. Він набрав чинності 25 березня 1999 року [11]. Необхідно наголосити, що до тексту закону “Про вибори Президента України” в процесі виборчої кампанії двічі вносилися зміни.

Вибори Президента 1999 року відбулися, на відміну від попередніх, ще й за умов чинності нової Конституції, прийнятої 1996 року. Конституційний інститут виборів включає: правові норми, що регулюють процес вибору до органів державної влади та місцевого самоврядування, принципи виборчого права, вимоги до виборців і кандидатів тощо. Усі ці нормативні положення включено до окремого розділу Основного Закону “Вибори. Референдум”. Конституцією України передбачено, що порядок проведення виборів Президента України встановлюється окремим Законом.

Процес прийняття нового виборчого законодавства ретельно простежувався аналітиками. Зокрема, в січні – лютому 1999 року, у зв'язку з накладеним президентським вето на закон, прийнятий Верховною Радою, оглядачі на сторінках періодичних видань стурбовано ставили таке, наприклад, запитання: чи підпише Президент закон і яка буде подальша доля цього документа? Яскраво свідчать про таке занепокоєння заголовки в газетах: “Закон про вибори загубився?”, “Чи підпише Кучма закон про вибори Президента?” [12 – 14].

Народний депутат О. Лавринович зауважував: “...Верховна Рада вже звикла до численних вето Президента... Але в даному випадку мова йде про те, в якій мірі діючий Президент має моральне право визначати, за якими правилами будуть проводитися виборча кампанія і вибори за його ж участю?” [15]. Більше того, член фракції партії “Троада” О. Білорус був упевнений, що “за цими зауваженнями приховане прагнення зробити закон про вибори Президента “під себе” [14].

Сам процес прийняття законодавства аналітиків не цікавив. Вони зосередилися на констатації нововведень, до яких зарахували такі:

1. Змінено порядок висунення претендентів у кандидати. Згідно з законом, це право мають виключно політичні партії та збори виборців.

2. Більшій демократичності набув принцип формування територіальних та дільничних виборчих комісій.

3. Законодавством чіткіше виписано процедуру голосування і підрахунку голосів. Вжито додаткових заходів щодо недопущення підробки і фальсифікації виборчих бюлетенів.

4. Запроваджено принцип так званого “позитивного голосування” (тобто підраховуються голоси “за”).

5. Президент України може бути обраним у другому турі незалежно від кількості виборців, які взяли участь у голосуванні [16].

Треба виокремити цілу низку проблем стосовно деяких положень виборчого Закону.

Кожна виборча кампанія проводилася за новим виборчим законом, який, до того ж, приймався напередодні її, а вдосконалювався за допомогою поправок вже у її ході..

Варто відзначити, що, у порівнянні із законами 1991 та 1994 року, Закон України “Про вибори Президента України” 1999 року встановлює низку важливих демократичних засад щодо правового статусу учасників виборчого процесу. Насамперед це стосується основного учасника виборів – громадянина як суб’єкта активного виборчого права. Закон закріплює добровільність участі громадян у виборах, скасовує інститут призупинення активного виборчого права для осіб, що перебувають у місцях позбавлення волі, та обмежує право голосу лише для осіб, визнаних судом недієздатними (статті 1, 2). Закон містить також низку гарантій виборчих прав громадян, спрямованих на забезпечення

**Формування законодавства про вибори
Президента України (1991–1999 роки)**

Рімма Вовк

прозорості виборчого процесу взагалі та передвиборної агітації зокрема, рівності виборчих прав громадян, гарантії щодо їх реалізації, яких не передбачалися іншими законами про вибори. Поряд із цим Законом встановлено окремі обмеження стосовно основного суб'єкта пасивного виборчого права – претендента в кандидати на посаду Президента України. Законом надано право самовисування громадянами як претендентами на кандидата в Президенти України на зборах виборців, нормативно закріплено рівні права претендентів незалежно від суб'єкта їх висування.

У новому Законі в основному зберігся правовий статус кандидата, встановлений попереднім Законом. Одночасно на державу покладено обов'язок щодо забезпечення охорони кандидата у Президенти України на весь період виборчої кампанії. Однак цей Закон, на відміну від Закону 1994 року, не передбачає імунітету, тобто недоторканності для кандидатів у Президенти України.

Спостерігається, проте, й суперечливість окремих положень виборчого законодавства та їх неузгодженість з іншими нормативно-правовими актами, в тому числі й з певними конституційними положеннями. Так, згідно з Конституцією, громадяни України мають право брати участь в управлінні державними справами, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та місцевого самоврядування. Згідно з виборчим законодавством, право висування кандидатів належить громадянам України і реалізується політичними партіями, їх виборчими блоками та безпосередньо громадянами шляхом самовисування, а також зборами громадян і трудовими колективами. Проте чинний Закон “Про вибори Президента України” (стаття 5) не передбачає процедури безпосереднього висування громадянина шляхом самовисування його претендентом на кандидата на найвищу посаду в державі.

У Законі “Про вибори Президента України” багато загальних, декларативних норм, не підкріплених механізмами їх реалізації. Зокрема, у статті 1 проголошується забезпечення в ході виборчої кампанії принципу “рівності можливостей для всіх кандидатів у проведенні виборчої кампанії; неупередженості до кандидатів з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів” [11]. Але на сьогодні законодавство не передбачає ефективного механізму контролю за недопущенням втручання народних депутатів України, посадових і службових осіб органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування у виборчий процес, що призводить до порушення конституційних прав громадян на вільні вибори.

Важливо зазначити, що вже після набрання Законом чинності до нього (редакція Закону №740-ХІУ від 16. 06. 1999 р.) було внесено ряд змін, зокрема таких, що стосуються порядку формування виборчих комісій. Так, у прийнятих до Закону змінах передбачено норму, згідно з якою до складу

територіальної та дільничної виборчих комісій обов'язково включаються не лише представники від партій (блоків), а й від кандидатів у Президенти України (стаття 14). Одночасно було визнано за доцільне обмежитись поданням кандидатур до складу комісій лише від тих партій (блоків), від яких зареєстровані кандидати в Президенти України [17]. Це нормативне положення сприяло запровадженню більш впорядкованої процедури формування та організації діяльності виборчих комісій. Однак слід відзначити ті вади положень Закону, через які в утворенні виборчих комісій, зокрема територіальних і дільничних, беруть участь органи місцевого самоврядування (ради) (стаття 14). Це суперечить їх конституційній природі як органів, які мають забезпечувати вирішення питань місцевого значення. Цю недосконалість помітили й експерти ОБСЄ, які спостерігали за виборами в Україні. По-перше, на їхню думку, це суперечить відповідним положенням Конституції України, оскільки до повноважень органів місцевого самоврядування відносяться питання місцевого значення, а проведення виборів глави держави є загальнодержавним питанням; по-друге, позбавляє ці органи незалежності від впливу як органів влади, так і суб'єктів різних політичних протистоянь, що є неприйнятним при проведенні демократичних виборів [18].

Позитивних законодавчих змін зазнала одна з основних стадій виборчого процесу – передвиборна агітація. Особливістю її ведення у 1999 році стало те, що в цілому вона, порівняно із президентськими виборами 1994 року, проводилася на досконаліших нормативно-правових засадах. В останній редакції зазначеного Закону в частині, що стосується ведення передвиборної агітації (глава 5, статті 31 – 35), він набув суттєвих як кількісних, так і якісних позитивних змін порівняно з попередніми.

Кількісні відмінності стосуються числа статей, що регламентують процес ведення передвиборної агітації: якщо в редакції Закону 1994 року їх було дві, то в редакції 1999 року – вже три. Однак найбільшою мірою зазначені відмінності відбилися на загальній численності не так статей, як частин, присвячених зазначеній регламентації. Так, у законі 1994 року глава 5 містила 10 частин, 1999 року – вже 32 [18].

Відповідно до пункту 6 частини 2 статті 15 Закону “Про вибори Президента України”, Центральна виборча комісія розробила і постановою від 18 червня 1999 року № 96 затвердила Положення про порядок використання засобів масової інформації для проведення передвиборної агітації під час виборів Президента України у 1999 році [19]. Важливим удосконаленням стало те, що положення розроблено з урахуванням вимог, які містяться в законах України, що регулюють діяльність засобів масової інформації. У ньому чітко розмежовано і досить детально виписано порядок використання у передвиборній агітації окремо державних і недержавних, друкованих і електронних засобів масової

інформації. В Положенні сконцентровано практично всі заборони і обмеження стосовно передвиборної агітації, що містяться в чинному виборчому законодавстві.

Одним з нововведень була поява у виборчому законодавстві таких понять, як “довірена особа кандидата” та “офіційний спостерігач”. У президентській виборчій кампанії 1999 року мали право взяти участь 3450 довірених осіб від 15 кандидатів у Президенти: у кожному територіальному виборчому окрузі по одній довірений особі від кандидата і по п’ять довірених осіб, які допомагають їм у проведенні виборчої кампанії на території загальнодержавного одномандатного виборчого округу. На тих виборах було також зареєстровано 276450 офіційних спостерігачів від кандидатів у президенти [18].

Ще виборчим законодавством 1994 року було запроваджено інститут іноземних (міжнародних) спостерігачів, статус яких 1999 року було підвищено. Впровадження цього інституту сприяло виведенню України на рівень країн з демократичним законодавством.

На виборах Президента України 31 жовтня 1999 року Центральна виборча комісія зареєструвала 576 офіційних спостерігачів із 38 країн світу, які представляли парламенти зарубіжних держав, міжнародні парламентські, громадські правозахисні, наукові організації, зокрема ОБСЄ, Парламентську Асамблею Ради Європи, Раду Міжпарламентської Асамблеї держав – учасниць СНД, Державну Думу Росії, центральні виборчі органи Молдови, Литви, Російської Федерації та ін.

У виборчому законі зафіксовано кілька десятків найрізноманітніших обмежень, за порушення яких у більшості випадків чинним законодавством не встановлено жодної юридичної відповідальності. У заключних положеннях Закону України “Про вибори Президента України” (стаття 50) є перелік порушень, за які встановлено відповідальність. Однак у самому тексті Закону міститься тільки загальна формула: “Несуть відповідальність, встановлену законом” [11]. Безпосередньо види, обсяги відповідальності та механізми їх застосування передбачено Цивільним кодексом, Кримінальним кодексом, Кодексом про адміністративні правопорушення, законами України “Про інформацію”, “Про телебачення і радіомовлення” та ін.

Характеризуючи зміст закону, науковці називають однією з найбільших його вад те, що в ньому не міститься норм щодо притягнення до відповідальності за порушення більшості заборон і обмежень (попри конкретні пропозиції до нової редакції з боку Центральної виборчої комісії) [19, с. 124]. Більше того, Голова Центральної виборчої комісії М. Рябець основним недоліком чинного Закону “Про вибори Президента України” назвав те, що в ньому не передбачено такого виду правової відповідальності, як визнання виборів недійсними навіть у разі встановлення порушень, що вплинули на їх результати [18].

У своїх звітах експерти ОБСЄ загострювали увагу на проблемі юридичної відповідальності щодо порушників виборчого законодавства. Ця проблема виникла через те, що правові норми, які врегульовують виборчий процес, позбавлені певного системного об'єднання. Так, Закон України "Про вибори Президента України" містить 36 заборон, однак лише при порушенні третини з них може наступати юридична відповідальність.

Таким чином, формування українського законодавства про вибори Президента України відбувалося протягом 1991 – 1999 років. Кожний наступний виборчий закон удосконалював систему і процес виборів глави держави у відповідності до соціально-політичних реалій (прийняття Конституції України тощо). Найбільш позитивних змін зазнали такі положення виборчого закону: загальні демократичні права (добровільність участі у виборах, право самовисування громадянами на претендентів у кандидати в Президенти України тощо); формування виборчих комісій (обов'язкове включення до їх складу представників від партій (блоків) та кандидатів у Президенти України); передвиборна агітація (чітко впорядковано використання ЗМІ для проведення передвиборної агітації); впровадження інституту іноземних спостерігачів. Все це сприяло виведенню України на рівень країн з демократичним законодавством. Поряд із цим, неврегульованим залишилося питання визначення відповідальності за порушення чинного виборчого законодавства.

Література:

1. Відомості Верховної Ради УРСР. - 1991. - №3. - ст. 448.
2. **Виттковски А.** Пятилетка без плана. Украина: 1991 – 1996. Формирование национального государства, экономики, элиты. - К.: Сфера, 1998. - С. 153.
3. Історія України / Керівник авт. кол. Ю. Зайцев. Вид. 2-ге, зі змінами. - Львів: Світ, 1998. - С. 469.
4. Президент Леонид Кравчук: «Я не делю людей так: кто – за независимость, кто – против...» // Киевские Ведомости. - 1994. - 28 апреля.
5. **Литвин В. М.** Украина: политика, политики, власть: На фоне политического портрета Л. Кравчука. - К.: Альтернативи, 1997. - С. 315 – 316.
6. **Бадзьо Ю.** Влада – опозиція – держава в Україні сьогодні: думки проти течії. - К.: Смолоскип, 1994. - С. 26.
7. Никаких дополнительных полномочий Президенту // Голос України. - 1994. - 30 марта.
8. Історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / О. Д. Бойко. - К.: Академія, 1999. - С. 497.
9. **Кремень В. Г., Табачник Д. В., Ткаченко В. М.** Україна: альтернативи

**Формування законодавства про вибори
Президента України (1991-1999 роки)**

Рімма Вовк

поступу (критика історичного досвіду). - К.: "ARC – UKRAINE", 1996. - С. 542 – 543.

10. **Коротка Н. Ф.** Історіографія причин достроковості президентських виборів в Україні 1994 р. / Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. - Т. 7(9) / Матеріали міжнародної наукової конференції "Українська історіографія на рубежі століть". - Кам'янець-Подільський: Оліум, 2001. - С. 760/

11. Закон України "Про вибори Президента України" // Урядовий кур'єр. - 1999. - №54. - 25 березня/

12. Закон о выборах потерялся? // День. - 1999. - 12 января.

13. Подпишет ли Кучма закон о выборах президента? // Киевские Ведомости. - 1999. - №34. - 29 февраля.

14. **Шевчук Ю.** Закон о выборах на «перевоспитании» в парламенте // Голос Украины. -1999. - №34. - 29 февраля.

15. **Олейник М.** Правила игр на выборах президента определяет.. Президент? // Киевские Ведомости. - 1999. - 20 февраля.

16. Абетка української політики: Довідник. - К.: Смолоскип, 2000. - Вип. 4 / Авт.-упоряд.: М. Томенко (кер. кол.), Л. Бадешко, В. Гребельник та інші. - 2001. - С. 33.

17. Закон України "Про внесення змін до Закону України "Про вибори Президента України" // Голос України. - 1999. - №122. - 7 липня.

18. Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики: Збірник / Редкол.: М. М. Рябець (голова) та ін. - К.: Центральна виборча комісія, 2001. - С. 22, 139, 272, 299, 332.

19. Відомості Верховної Ради України. - 1994. - №8. - Ст. 40.

Авторитаризм і тоталітаризм

Уявна подібність та сутнісна різниця

Маргарита Чабанна,
аспірант кафедри політології
Національного університету
„Києво-Могилянська академія”

У статті обґрунтовується неправомірність ототожнення авторитаризму і тоталітаризму, яке спричиняє віднесення деяких тоталітарних диктатур до авторитарних режимів. У цьому контексті здійснюється порівняльний аналіз сутнісних аспектів зазначених недемократичних режимів.

Розгляд недемократичних політичних режимів передбачає дослідження авторитаризму й тоталітаризму, їх становлення, розвитку та можливостей потенційної трансформації у режими демократичні. Проте деякі автори через нечітке формулювання критеріїв співставлення ототожнюють ці поняття або нехтують різницю між ними.

Проблема сутності таких політичних режимів розглядалась у численних працях дослідників. Серед авторів праць, у яких наведено особливості як тоталітаризму, так і авторитаризму, – Х. Арендт, М. Драхт, М. Кертс, К. Фрідріх, З. Бжезинський, Р. Арон, Ж. Желев, Т. Адорно та інші.

Мета цієї статті – довести неправомірність ототожнення авторитарних і тоталітарних диктатур, які, незважаючи на певну подібність методів управління суспільством, мають не лише різні цілі та механізми їх досягнення, але й різні шляхи приходу до влади. Тобто, окрім значної кількості спільних рис, існують принципові розбіжності, які стосуються сутнісних аспектів ідентифікації політичних режимів як авторитарних чи тоталітарних.

Переважає більшість розвинених країн світу є державами демократичними. Проте історія існування режимів, принципи функціонування яких кардинально протилежні принципам демократії, є надзвичайно тривалою. Цим пояснюється постійне зацікавлення дослідників причинами виникнення таких режимів, тенденціями, наявними у відповідних суспільствах, та можливостями їх трансформації. Проте, звертаючи увагу на недемократичність принципів управління в авторитарних і тоталітарних державах та протиставляючи їх

Авторитаризм і тоталітаризм.

Уявна подібність та сутнісна різниця

Маргарита Чабанна

демократіям, автори деяких праць не наголошують на відмінностях між цими, різними за сутністю, диктатурами. Це спричиняє неточності в їх оцінці, тому що, наприклад, становлення авторитаризму у деяких країнах, за певних умов розвитку, може бути виправданим, у той час як тоталітарні диктатури не мають жодних переваг порівняно з іншими режимами.

І авторитаризм, і тоталітаризм мають свої різновиди. Проте всі їх сутнісні риси враховано у загальних теоретичних моделях. Вони чітко визначають аспекти, які дозволяють відокремити тоталітарні режими від авторитарних.

Авторитаризм можна визначити як недемократичний політичний режим, який передбачає концентрацію влади в руках окремої особи або групи осіб, котрі не прагнуть досягнення суспільної згоди стосовно легітимності їх влади. При цьому відбувається зменшення ролі представницьких інститутів влади і громадян в цілому, вони усуваються від процесу прийняття політичних рішень.

Серед авторитарних режимів виокремлюють:

- військово-бюрократичні диктатури, встановлені внаслідок військових переворотів через наявність нерозвиненого громадянського суспільства та слабкість демократичних традицій, коли офіцерський корпус виступає найбільш зорганізованою силою, яка має ресурси для захоплення влади у державі (Греція, Аргентина, Бразилія, Парагвай, Чилі, деякі інші країни Латинської Америки, Африки та Азії);

- персональні тиранії, різновидом яких виступає султанізм, коли влада належить диктаторові та спирається на підтримку розгалуженого поліцейського апарату (Сомалі, Гаїті, Уганда, Нікарагуа);

- абсолютистські монархії, коли монарх має необмежену владу у виконавчій, законодавчій та судовій сферах, а представницьких органів влади не існує (Йорданія, Марокко, Саудівська Аравія, Катар, Оман, Об'єднані Арабські Емірати);

- олігархічні, коли влада належить певним корпоративним кланам;

- вождистські (або режими особистої влади), які спираються на авторитет сильного лідера, можуть мати підтримку народу і передумовою становлення яких може виступати певна загроза для держави (що дозволяє лідерам використовувати для консолідації населення гасла націоналізму, незалежності, модернізації тощо);

- змішані, які містять елементи різних режимів (наприклад, військовий режим, який було встановлено у Чилі 1973 року, пізніше було трансформовано у режим особистої влади);

- неототалітарні режими, які формально функціонують за наявності багатьох партій, опозиції, періодичних виборів, але влада зберігається в руках однієї партії (Сирія).

При цьому у деяких країнах (Сінгапур, Південна Корея, Таїланд) авторитарна влада змогла сконцентрувати зусилля та ресурси для

розв'язання завдань економічного зростання, проведення радикальних реформ, забезпечення громадського порядку, а також не допустити протистояння групових інтересів.

Тоталітаризм є політичним режимом, якому притаманні політичне, економічне, ідеологічне панування правлячої еліти, організованої у цілісний бюрократичний партійно-державний апарат (очолюваний лідером), тотальний контроль над суспільством, втручанням в усі його сфери з метою здійснення такого контролю. (Запропоноване визначення є одним з можливих, оскільки автори багатьох досліджень з питань тоталітаризму, підручників, словників наводять різні визначення цього поняття).

До різновидів тоталітаризму належать:

- комуністичний тоталітаризм (як штучна форма соціальної інтеграції, заснована на приматі класового підходу, запереченні права на приватну власність, заборону автономії особистості тощо);
- фашизм (який у первісному варіанті італійської ідеократії тяжів до забезпечення національної єдності під владою сильної держави, передбачав синтез концепції нації як цінності та догматизованого принципу справедливості);
- націонал-соціалізм (як синтезований тип ідеократії, який передбачає втілення ідей расизму, шовінізму, зовнішньополітичної експансії) [1].

Таким чином, тоталітарними можна вважати режими у нацистській Німеччині, в СРСР (досталінський та сталінський періоди), у Китаї за часів правління Мао Цзедуна, у Камбоджі за часів правління Пол Пота, в Італії за часів правління Муссоліні та деякі інші.

Деякі дослідники тоталітарних режимів схильні відносити їх до авторитарних диктатур. Причиною цього є нехтування принципових відмінностей цих режимів, зокрема, особливостей їх приходу до влади, цілей державного панування та механізмів управління суспільством. Проте деякі автори звертають увагу на недоцільність підміни понять. Зокрема, у праці “Джерела тоталітаризму” Х. Арндт наголосила на принципових розбіжностях між тоталітарним правлінням, диктатурами і тираніями. Деспотії та тиранії, на її думку, передбачають рівність умов для підвладних, але для тоталітарного правління таке зрівнювання не було достатнім, оскільки не зачіпало неполітичних суспільних зв'язків між підвладними. М. Драфт вказував, що тоталітарні диктатури, на відміну від авторитарних, намагаються впровадити у суспільстві радикально нову систему цінностей. М. Кертис визначив тоталітаризм як “специфічний тип сучасного режиму за часів масової демократії, який тримає населення під контролем за допомогою різноманітних засобів, особливо терору”. Автор зазначив, що існують інші диктатури, де має місце “елітистське управління, довільне використання політичної влади, зведення до мінімуму особистих прав індивідів, ієрархічні інститути” [2]. Я. Корнаї у

Авторитаризм і тоталітаризм.

Уявна подібність та сутнісна різниця

Маргарита Чабанна

праці “Соціалістична система” звернув увагу на те, що часто соціалістичну систему ототожнювали із військовою диктатурою [4]. Але необхідно зважати, що за умов військової диктатури влада перебуває в руках військових, а у класичній соціалістичній системі управління суспільством здійснює партія. Проте варто враховувати важливу роль, яку у такій державі відіграють армія та поліція під контролем партійних органів. Водночас військові диктатури у Латинській Америці, Африці та Азії, які здійснюють терор, за своїм характером, як зазначив автор, не виступають тоталітарними, оскільки не прагнуть контролювати всі без винятку сфери суспільства.

Коли йдеться про становлення тоталітаризму, то вирішальну роль у той період відіграє масова підтримка тоталітарних рухів, а згодом – тоталітарних режимів. Наявність масового суспільства, яке виступає однією з передумов його тоталітарності, призводить до необхідності харизматичного лідера або лідера, який згодом стає харизматичним. Натомість становлення авторитарного правління відбувається внаслідок насильницького захоплення влади окремою особою або групою осіб [5] (коли існує підтримка еліти різними зацікавленими силами). При цьому, на відміну від тоталітаризму, в цей період характерною є деполітизація мас, нейтральне або вороже їх ставлення до влади. Проте це не виключає можливість появи харизматичного лідера в авторитарній державі.

Харизматичний лідер за умов тоталітарного режиму очолює єдину в країні партію, яка має монополію на владу. На таку рису тоталітарної держави вказує більшість дослідників тоталітаризму. Зокрема К. Фрідріх та З. Бжезинський у праці “Тоталітарна диктатура та автократія” зазначали, що необхідною для тоталітаризму є наявність єдиної масової партії, яку, як правило, очолює одна людина і до складу якої входить відносно невелика частина населення; таку партію організовано за ієрархічним принципом, і вона або стоїть над бюрократичною державною організацією, або тісно з нею пов’язана [6]. Р. Арон у праці “Демократія та тоталітаризм” також писав про наявність монопольного права партії на політичну діяльність [7].

На противагу принципу заборони створення інших партій при тоталітаризмі, за авторитарних режимів можлива багатопартійність, але реальної конкуренції між партіями у боротьбі за владу немає. При цьому допускається обмежений плюралізм, існування формальної, підконтрольної владі опозиції, навіть формальна боротьба за владу. Проте діяльність такої опозиції не може загрожувати основам системи. Реальна конкуренція у боротьбі за політичну владу не допускається.

Заборона суспільно-політичного плюралізму, опозиційних партій та рухів є особливістю суто тоталітарних режимів. У тоталітарній державі заборонено навіть формальну опозицію. Таку ситуацію зумовлено вимогою всезагальної підтримки режиму, коли заборонено не лише опозиційну

діяльність, але й опозиційні переконання. При цьому, різні підходи до зазначеного питання за умов функціонування обох видів недемократичних режимів призводять до того, що реальна опозиція існувати не може.

Що стосується громадянського суспільства, то його скасування тоталітарною державою з метою усунення впливу різних суспільних груп, які можуть мати різні інтереси та чинити опір режимові, призводить до порушення соціальних зв'язків (між індивідами, суспільними групами, зв'язків з державою). Натомість у авторитарній державі зазвичай є елементи громадянського суспільства, які не повністю поглинаються державою.

Однією з найсуттєвіших особливостей тоталітарного режиму, яка виступає його метою і водночас засобом функціонування, є встановлення тотального контролю над усіма сферами суспільства. (Легкість здійснення контролю над суспільством під час виникнення тоталітарних рухів та встановлення тоталітарних режимів зумовлюється пошуком членами суспільства контролюючої сили, а потреба у зовнішньому контролі, у свою чергу, виникає через невпевненість у своєму становищі та небажання брати на себе відповідальність). Авторитарне ж правління не претендує на таку монополію. Йому притаманне обмежене адміністративне втручання, збереження автономності особистості та суспільства у неполітичних сферах.

В цілому, політична несвобода особи безпосередньо пов'язана із сутністю феноменів як тоталітаризму, так і авторитаризму. Проте вона є "пасивною" за авторитарних режимів та "активною" за режимів тоталітарних. Останні потребують не лише усунення опору з боку населення, але й висловлення лояльності до режиму у формі активної підтримки, яка є подібною до поведінки членів масового суспільства. Таку підтримку громадяни мають висловлювати на мітингах, маніфестаціях, інших масових зібраннях: це має формувати ілюзію долученості особи до ширших суспільних процесів та ілюструє прагнення тоталітарного режиму мобілізувати маси на реалізацію поставлених ним завдань, зумовлене потребою використання рис маси та її атомізованих індивідів.

Стосовно проблеми мобілізації населення у тоталітарних державах та простоти її здійснення, то це обумовлюється маргіналізацією індивідів (внаслідок суспільно-політичних та економічних криз, які мали місце у ХІХ – на початку ХХ ст.), яким притаманне прагнення забезпечити стабільність свого становища, та виникненням масового суспільства. Тоталітаризм широко використовує такі форми мобілізації мас, як вибори (які є формальними), урочисті збори, мітинги, паради (оскільки маніпулювати масою набагато легше через наявність спільного для неї настрою та зменшення схильності її членів критично сприймати інформацію) [8]. Тут важливу роль відіграє й патерналістська свідомість, для якої будь-яка влада є законною та виправданою, оскільки може

Авторитаризм і тоталітаризм.

Уявна подібність та сутнісна різниця

Маргарита Чабанна

гарантувати стабільність. (Наявність патерналістської свідомості також має суттєве значення у деяких авторитарних державах).

Формування такої свідомості не належить до цілей авторитарних диктатур, які потребують лише усунення опору з боку населення. Тому за умов авторитаризму має місце так звана «пасивна» несвобода особи, коли громадяни не мають права брати участь в опозиційних рухах, але і не зобов'язані відкрито підтримувати режим.

Оскільки тоталітарна влада спирається на підтримку народу, то такому режимові притаманний культ вождя. Наявність у мас мотивації пошуку вождів, які можуть відновити суспільну стабільність, можна пояснити за допомогою психології атомізованої маси. Маса не лише прагне знайти контролюючу силу, але й сама звеличує лідерів. За допомогою такого ірраціонального зв'язку з вождями маса відчуває себе суб'єктом історії. Зокрема, Х. Арендт звернула увагу на таке явище, як ідентифікація мас із лідерами. Тому велич вождів маси сприймали як власну велич.

Варто відзначити й іншу причину виникнення культу вождів у тоталітарних суспільствах – активне впровадження у свідомість народу за допомогою засобів пропаганди міфів про героїзм вождів. Такий лідер має відчувати настрої маси. У свою чергу, вождь формує маси, хоч вони цього не усвідомлюють.

Лідери маси є харизматичними. Про харизматичність диктаторів авторитарних держав можна говорити лише у деяких випадках (коли йдеться про вождистські диктатури тощо). При авторитаризмі, наприклад, коли йдеться про держави Південної Америки або деякі європейські диктатури, зберігається дистанція між народом та диктатором – політичним лідером, якого він не підтримує і який такої підтримки не потребує, оскільки спирається на суто силові методи захоплення влади та управління. (На силові структури влади при здійсненні управління суспільством спираються і тоталітарні, і авторитарні режими). Проте нехтувати підтримкою населення може не кожен авторитарний правитель.

В цілому для тоталітарної влади питання її легітимації є визначальним. Натомість авторитарні режими зазвичай нехтують ним. Саме для доведення своєї законності тоталітаризм використовує ідеологічні доктрини, які містять відповідні положення.

При розгляді особливостей ідеологій, до речі, увагу привертає питання наявності етатистських доктрин. У авторитарних державах вони відіграють суттєву роль у діяльності режимів. Стосовно тоталітарних держав, про аналогічні доктрини може йтися лише у деяких з них. Так, згідно з ідеями італійського фашизму, держава виступала як самоціль та цінність, а комуністична ідеологія розглядала державу як засіб розв'язання класових суперечок та побудови комуністичного суспільства.

Авторитаризм для пояснення доцільності своєї влади використовує інші аргументи: підтримка традицій, націоналістичні лозунги, необхідність

швидкої модернізації, боротьби з військовою загрозою тощо. При цьому, масова підтримка, забезпечення якої є визначальним для тоталітаризму, не завжди має значення, оскільки авторитарні режими приходять до влади переважно за допомогою використання силових методів. Тобто, авторитаризм набагато менше цікавиться питанням легітимації влади і не здійснює інтенсивної мобілізації народу з метою її підтримки. Отже, населення сприймає його, як правило, як нелегітимний режим. Натомість населення тоталітарних держав визнає легітимність тоталітаризму.

Засобом мобілізації мас та легітимації режиму при тоталітаризмі виступає відповідна ідеологія. Тому наявність єдиної офіційної ідеології є ще однією визначальною рисою тоталітарного режиму. Ідеологію, настанови якої стосуються всіх сфер суспільства і для якої притаманне несприйняття старих порядків та заклик будувати новий світ (за необхідності – й насильницьким шляхом), мають підтримувати всі громадяни.

Імплементация такої ідеології в масову свідомість, а також здійснення тотального контролю над суспільством є метою тоталітарної влади. Для цього тоталітаризм використовує ідеологічну пропаганду, індоктринацію та методи політичної соціалізації, коли індивіди опановують форми політичної поведінки, суспільні норми та цінності. І якщо для функціонування тоталітарного режиму суттєвою є дієвість тоталітарної пропаганди (в реальності – заміна пропаганди ідеологічною обробкою) для формування тотальної відданості, яка виступає психологічною основою тоталітарного панування, то, як зазначено вище, у авторитарних державах проблема підтримки режиму населенням, як правило, нехтується. Також, якщо наголошувати на розбіжностях режимів, політизації суспільства (освіти тощо) при тоталітаризмі можна протиставити деполітизацію населення в авторитарних країнах. Такі заходи спрямовуються на формування відповідного типу особистості, психологія якої і дозволяє тотальне домінування (як здійснення мети режиму).

Зазначені цілі не притаманні авторитарним диктаторам, які, як правило, не керуються певною ідеологією при захопленні влади і не прагнуть контролювати неполітичні сфери.

Отже, неподібність цілей спричиняє розбіжності у деяких методах управління. Із врахуванням того, що в обох випадках влада спирається на силу та репресії, принциповою є різниця між масовим терором у тоталітарній державі, який спрямовується не лише проти реальних чи уявних опонентів режиму, але й використовується як засіб управління суспільством, та „вибірковим” терором у авторитарній державі (репресії спрямовуються проти опозиції, дії якої загрожують політичній системі). Тобто, терор є засобом управління тоталітарним суспільством. Для виправдання масових репресій, а також жорстких методів управління і обмеження свободи особистості, використовується створення так званого

Авторитаризм і тоталітаризм.

Уявна подібність та сутнісна різниця

Маргарита Чабанна

«образу ворога», у якості якого виступають прибічники інших ідеологій.

Однак, незважаючи на численні відмінності, авторитарні й тоталітарні режими мають деякі спільні особливості, які відрізняють їх від режимів демократичних. Серед таких рис, окрім кількох перерахованих, – зосередження влади в руках окремої особи або групи осіб, усунення громадян від участі у процесі прийняття політичних рішень. Або ще можна говорити про формальну участь у такому процесі громадян тоталітарної держави та про відповідне усунення від неї громадян держави авторитарної. У такому контексті варто відзначити проведення формальних виборів у тоталітарній і авторитарній державах (виборів, відповідно, регулярних та нерегулярних). Також потрібно вказати на формальне існування представницьких інститутів, формальну реалізацію принципу поділу влади та реальне злиття законодавчої, виконавчої і судової влади, а також на обмеження прав людини, що є одним з найсуттєвіших принципів функціонування обох режимів.

Серед аспектів тоталітаризму, притаманних суто цьому типові режимів і несумісних з властивостями авторитарних диктатур, є існування єдиної партії, яка володіє монополією на владу, та єдиної офіційної ідеології, а також наявність концентраційних таборів.

Принципові розбіжності як у політичній, так і у економічній та соціальній сферах можна спостерігати в процесі трансформації недемократичних режимів, їх переходу до демократії.

При розгляді цього питання потрібно зважати на те, що, наприклад, складнощі модернізації посткомуністичних країн пов'язані з наявністю слабких держав, аморфних політичних партій, монополізованих, неефективно керованих економік, нерозвиненого сільського господарства, слабких соціальних служб. До того ж, труднощі розвитку громадянського суспільства обумовлюються скасуванням суспільних механізмів, які існували протягом тривалого часу, – тобто йдеться про його створення практично „з чистого аркуша”. В цілому відбувається перехід від однієї економічної та політичної системи до принципово іншої, а не лише про усунення структурних диспропорцій.

Зважаючи на відмінні від тоталітаризму особливості авторитарних держав, відповідні трансформаційні процеси у них відбуваються швидше. Суттєве значення має можливість прискорення переходу від авторитаризму до демократії через наявність елементів громадянського суспільства, існування незалежних від держави економічних інтересів, на основі яких можуть бути сформовані інтереси політичні. Необхідно зважати на те, що при такій трансформації повинні відбуватися не лише політичні, але й комплексні економічні реформи. Централізоване керування економікою за допомогою бюрократичної координації її складових є обов'язковим для всіх типів тоталітарних режимів, незважаючи на їх відмінності у цій сфері. Натомість для авторитарних

режимів може бути характерною наявністю як ринкової (а не лише її елементів), так і командної економіки, що, у свою чергу, може зумовити відносну легкість здійснення реформування. І якщо тоталітарні режими, порівняно з іншими, не мають переваг, то такі риси авторитаризму, як спроможність забезпечити суспільний порядок, здійснити реорганізацію суспільних структур, зосередити зусилля на розв'язанні стратегічних питань (завдяки концентрації повноважень) тощо за певних умов (коли режим виступає втіленням не сваволі, а сильної влади, зосередженої в руках окремої особи або групи осіб) можуть виступати ефективним засобом здійснення реформ. Тому встановлення авторитарних режимів часом виправдовується за умов суспільно-політичних криз, військової загрози державі тощо, коли жорсткі методи управління є необхідними для досягнення суспільної стабільності, подолання кризової ситуації або необхідності мобілізації ресурсів для боротьби із загрозою. Йдеться про сильну владу, концентрацію владних повноважень, яка призводить до встановлення або відновлення демократії, розвитку інститутів ринкової економіки, економічного зростання, формування громадянського суспільства.

Зважаючи на це, деякі дослідники вважають наявність авторитарного режиму необхідною стадією переходу від тоталітарних режимів до демократії. (Це також доводить неправомірність їх отождіння). Зокрема, певна кількість сучасних авторитарних режимів має риси режимів перехідних.

Трансформація тоталітарних суспільств передбачає наявність тісного взаємозв'язку економічних та політичних реформ – існування так званого подвійного переходу (який часто передбачає перехід до демократії та ринкової економіки). Для успішного проходження перехідного періоду і становлення демократії необхідним є розв'язання макроекономічних та соціальних питань. З одного боку, радикальні економічні реформи набагато легше здійснити при авторитарних урядах, які не допускають соціально-політичної активності населення та обмежують протидію громадянського суспільства. З іншого боку, економічні перетворення та створення повноцінного ринку цілком можливі у демократичних умовах. (У більшості латиноамериканських країн, у Східній Європі та на пострадянському просторі економічні реформи проводилися одночасно з політичними саме за таких умов. Зазвичай такі реформи були вимушені і розпочиналися у період економічної кризи, що і спричинило складність їх проведення).

Але швидкі реформи можуть бути небезпечними у соціальному відношенні і тому ризикованими з політичної точки зору через можливість руйнування демократичної держави або припинення процесу реформ внаслідок ускладнення матеріального становища населення.

Щодо думки, ніби авторитарне правління може призвести до встановлення тоталітарного режиму, то слід зауважити, що саме

**Авторитаризм і тоталітаризм.
Уявна подібність та сутнісна різниця**

Маргарита Чабанна

демократія, яка сприяє розширенню прав народу, призводить і до систематичного розширення адміністративного апарату. (На думку деяких дослідників, протягом XIX століття демократія Європи сприяла розширенню державно-адміністративного апарату, тобто наближенню до тоталітаризму).

І серед авторитарних, і серед тоталітарних існують різні режими, які можна відносити до відповідного типу на підставі використання основних критеріїв порівняння. Такі режими можуть мати різні цілі, розбіжності у деяких методах управління, а також різну тривалість панування. Таким чином, різновиди авторитаризму і тоталітаризму доцільно досліджувати окремо. Але у даному контексті необхідно враховувати саме ті їх сутнісні аспекти, які дозволяють створити наявну класифікацію недемократичних режимів і на її основі здійснювати чітке розмежування авторитарних і тоталітарних диктатур.

Література:

1. Політологічний енциклопедичний словник. / За ред. Ю. Шемшученка, В. Бабкіна. – К.: Генеза. 1997. – 400с.
2. Див.: **Игрицкий Ю.** Концепция тоталитаризма: уроки многолетних дискуссий на Западе // История СССР.-1990.-№6. – С. 175.
3. Там само.
4. **Корнаи Я.** Социалистическая система. – М. 2000. – С. 72.
5. **Желев Ж.** Фашизм // Філософська і соціологічна думка.-1991. - №4. – С. 127.
6. **Friedrich, C. J. and Brzezinsky, Z. K.** (1962). Totalitarian Dictatorship and Autocracy. New York: Frederick A. Praeger, Inc., Publisher. Pages 10-11.
7. **Арон Р.** Демократия и тоталитаризм. – М.: Текст. 1993. – С. 230 – 231.
8. Авторитаризм и тоталитаризм. <http://websites.pfu.edu.ru/DO/ffec/polit/p7.html#7>

Українська євроатлантична перспектива в нових геополітичних умовах

Олександр Палій,
аспірант кафедри політології
Національного університету
„Києво-Могилянська академія”

Нові геополітичні умови – розширення НАТО, а також серйозний підрив впливу міжнародної системи безпеки (ООН) у результаті війни США проти Іраку – з новою силою порушують питання про пошуки Україною свого місця в новій системі політичних координат. Україна продовжує розвивати співробітництво з НАТО, проголосивши за мету повну інтеграцію до євроатлантичних структур безпеки. Однак ці кроки керівництва України відбуваються на тлі непростих внутрішньополітичних проблем України.

Вступ до НАТО – ефективної і перевіреної часом структури міжнародної безпеки, яка гарантувала державам Західної Європи вільний демократичний розвиток протягом усієї епохи “холодної війни”, – відповідає національним інтересам України, в основі яких є збереження незалежності, територіальної цілісності, зміцнення міжнародного престижу країни.

У статті досліджується сучасний стан та специфіка відносин України з Альянсом, динаміка та перспективи цих відносин.

Кроки до НАТО

Найґрунтовніший аналіз відносин України з НАТО здійснено у працях українських вчених С. Пирожкова, Т. Кузьо, О. Гончаренка, Б. Парахонського, В. Смолянюка та інших. Зі зростанням актуальності цієї тематики кількість і якість таких досліджень поступово зростає.

Слід відзначити, що погіршення міжнародного іміджу України внаслідок гучного “касетного скандалу” тривалий час майже не впливало на інтенсивність відносин Києва з Брюсселем. НАТО є структурою, яка відповідає насамперед за міжнародну безпеку, і такі проблеми, як дотримання принципів демократії та прав людини за певних умов можуть відсуватися нею на другий план. Приклад – Туреччина, давній член Альянсу, яку європейські організації, в тому числі ЄС, часто критикують за порушення прав людини. Саме з огляду на безпекові пріоритети

політики НАТО на початковому етапі “касетного скандалу” Україні вдалося уникнути обмеження співпраці з Північноатлантичним альянсом. І лише підозра у можливому продажі радарних систем “Кольчуга” Іракові змогло серйозно попсувати відносини України з ним.

Саме в такій атмосфері Україні довелося брати участь у такій важливій міжнародній події 2002 року, як пражський саміт НАТО, на якому було ухвалено рішення про прийом до Альянсу семи країн Центрально-Східної Європи.

Головним досягненням української делегації на цьому форумі стало підписання Плану дій з НАТО. В документі визначено стратегічні цілі і пріоритети України для досягнення повної її інтеграції у євроатлантичні структури безпеки і створення стратегічних рамок для нинішнього й майбутнього співробітництва Україна – НАТО відповідно до підписаної раніше Хартії.

План дій ще на крок наближує Україну до здобуття повноправного членства в Альянсі і отримання завдяки цьому надійних зовнішніх гарантій безпеки. У Плані тричі згадується “повна інтеграція України до євроатлантичних структур безпеки” і один раз говориться про “заявлену перспективну мету – членство в НАТО” України. Ймовірно, якби не злощасний скандал з “Кольчугами”, то в Празі Україні запропонували б зробити ще радикальніші кроки, спрямовані на поглиблення інтеграції з НАТО.

У кожному з розділів Плану дій „Україна – НАТО” (окрім розділу „Механізми імплементації”) визначаються основні принципи, на яких має базуватися політика України у конкретній галузі, та цілі, що мають бути досягнуті з метою наближення держави до стандартів країн – членів Альянсу. За форматом, змістом, процедурами підготовки і оцінки виконання ці документи близькі до загального Плану дій щодо членства в НАТО.

Військові пункти Плану межують з політичними. Інтерес євроатлантичних структур, традиційно зацікавлених, насамперед, у проблемах безпеки, до питань демократичного розвитку України пояснюється цілою низкою обставин.

По-перше, євроатлантичну інтеграцію, проголошену одним з основних орієнтирів зовнішньої політики України, не можна розглядати лише як розширення політичних та інших зв’язків з країнами Європи і Північної Америки або лише як розширення основної організації, що гарантує євроатлантичну єдність – НАТО. Євроатлантична інтеграція – це, передусім, єднання країн на засадах підтримки ними принципів демократії, свобод і прав людини. Саме питання ідеологічного характеру виходять на перший план, коли заходить мова про євроатлантичну інтеграцію. Відтак, до певної міри зменшується вага чинника геополітичної доцільності при розширенні НАТО, який раніше був безумовно

пріоритетним. Це відбувається тому, що на початку XXI століття знизилася загроза глобального протистояння наддержав, отже зменшується важливість стратегічних військових пріоритетів, які Альянс розраховував отримати внаслідок приєднання до нього тих чи інших країн.

Євроатлантична спільнота є, передусім, об'єднанням держав, у яких принцип захисту демократичних цінностей і прав людини – одна з головних сутнісних ознак ідеології і політичної практики. Авторитарний чи тоталітарний характер політичного режиму країни-претендента на вступ до НАТО викликає занепокоєння у НАТО ще й через те, що Альянс у результаті свого розширення розраховує отримати надійного союзника. Країна ж з авторитарним чи тоталітарним політичним режимом не розглядається Альянсом як союзник так само надійний, як і демократичні країни.

Саме тому участь України в операції проти Іраку може розглядатися, насамперед, як спроба налагодити відносини із США. Однак це не означатиме, що у перспективі Захід знижуватиме увагу до проблем демократії в Україні.

У щорічному додатку на 2003 рік (Цільовому плані) зафіксовано конкретні заходи, які необхідно здійснити для реалізації Плану дій. Їх виконання повинно продемонструвати готовність України вийти на якісно новий рівень відносин з НАТО. Більшість внутрішніх заходів, внесених до ЦП, вже увійшли до існуючих державних програм і нормативно-правових актів України.

Країни, які отримали запрошення до Альянсу, перед цим виконували Membership Action Plan (МАР). Між українським Планом дій та МАР спільним є друге та третє слова у назві. МАР означає глибшу інтеграцію, ніж та, яка існує на даний момент між Україною і НАТО. Інший документ, Інтенсивний діалог, який передував МАР, виконували менш готові до натовських стандартів Македонія і Хорватія. Остання, вже після реалізації Інтенсивного діалогу, на зустрічі у Рейк'явіку 2002 року отримала запрошення до МАР. Проте до хвилі розширення, проголошеної цього року, вона не потрапила.

План дій з Україною та Інтенсивний діалог є аналогічними документами. Записані у Плані дій заходи не передбачаються для звичайних членів програми Партнерство заради миру. Тож теоретично наступним кроком для України після опрацювання Плану дій має стати МАР.

Значення НАТО для національної безпеки України

Національна безпека великої країни (із значною територією та вразливим геополітичним розташуванням) може бути забезпечена або за допомогою могутнього (бажано – ядерного) потенціалу стримування, або ж за рахунок участі у впливових, потужних воєнних блоках чи альянсах.

Відмова України від засобів ядерного стримування та її приєднання до ДНЯЗ практично унеможливили формування самодостатньої системи безпеки України. Без'ядерна Україна не може розраховувати на успіх у протистоянні з ядерною державою, якщо воно відбуватиметься без військово-політичної допомоги Україні з боку іншої ядерної держави чи союзу держав.

Крім того, нинішня економічна ситуація істотно знижує можливість розвинути у найближчій перспективі потенціал стримування, достатній для захисту національних інтересів України власними силами.

У результаті ядерного роззброєння Україна позбулася третього за величиною у світі ядерного потенціалу. Після розвалу СРСР на території України залишалося 222 одиниці стратегічних носіїв – 176 міжконтинентальних балістичних ракет (МБР) і 46 важких бомбардувальників (ВБ), а також відповідне ядерне оснащення (близько 2000 ядерних босголовок для МБР, крилатих ракет (КР) і ядерних бомб для бомбардувальників). Крім цього, в Україні було розміщена значна кількість тактичних ядерних боєзарядів. Свого часу з 19 ракетних комплексів, що перебували на озброєнні СРСР, 13 було розроблено в КБ “Південне” і виготовлено Південним машинобудівним заводом. У певні періоди частка ракет наземного базування, виготовлених цим об'єднанням, перевищувала 60 % від ядерного потенціалу СРСР.

Насамперед політичні та деякі технологічні чинники призвели до того, що ядерну зброю на території України було ліквідовано – як тактичну (1992 року), так і стратегічну (до 1996 року). Босголовки вивезли до Росії на знищення, а ракети і пускові шахти та установки ліквідували власними силами.

Достатнього неядерного еквіваленту Україна нині не має. Та й чи може він існувати взагалі – теж непросте питання. Отже, з ліквідацією ядерної зброї Україна втратила можливість відповідно реагувати на загрози ядерного характеру, що можуть виникнути в регіоні. Для надійного гарантування безпеки єдиним виходом для неї є вдаватися до союзницьких відносин із стороною, яка має адекватний потенційним загрозам розмір ядерних сил. Причому ця сторона мусить бути демократичною і водночас не мати значного набору інтересів, антагоністичних українським національним інтересам. Такими сторонами на сьогодні є НАТО і США.

Враховуючи те, що країни НАТО зацікавлені в існуванні незалежної України, слід погодитися з твердженням, що Альянс зацікавлений у підтриманні обороноспроможності України.

Конкурентна боротьба за вплив на Україну Росії і США, за умов збереження невизначеності зовнішньополітичних орієнтирів України, її пасивності у вирішенні питань безпеки та за браком внутрішньополітичної стабільності, може привести до того, що вона перетвориться на буферну зону між геополітичними силовими центрами. Належність до буферної

зони не відповідає національним інтересам України, оскільки загрожує її безпеці. Зокрема, з огляду й на те, що за таких умов деякі держави можуть спробувати розв'язувати свої суперечки за рахунок українських інтересів або й на українській території.

Саме тому поліпшення взаємодії України і НАТО можна розглядати як спосіб уникнути перелічених вище небезпек шляхом розвитку співпраці з Альянсом аж до приєднання до нього. Переваги, що їх мають члени НАТО від участі в Альянсі (зовнішня безпека, гарантії від зовнішнього втручання, гарантії стабільності тощо), дозволяють їм зберігати суверенність у питаннях визначення свого внутрішньополітичного курсу. Це вигідно відрізняє НАТО від таких оборонних об'єднань минулого, як Організація Варшавського Договору.

Основні проблеми військової співпраці з НАТО стосуються наступного. По-перше, не варто переоцінювати ізольоване значення військової співпраці. Надійне гарантування безпеки України за рахунок співпраці з Північноатлантичним альянсом можливе лише за умови відповідного вибору політичної еліти і значної частини суспільства. Таким чином, можливості військових розвивати контакти з НАТО об'єктивно обмежені.

Крім того, успішна інтеграція нашої держави до євроатлантичних структур безпеки ускладнюється нинішнім станом Збройних Сил України. Упродовж усіх років незалежності реформування ЗСУ зводиться фактично до їх скорочення. Та це й не дивно. Адже протягом 1995 – 1999 років українське військо фінансувалося на 1,4 % ВВП. І то на практиці ЗС одержували удвічі менше запланованого. Не поліпшилося фінансування й з початком пожвавлення національної економіки в 2001 – 2002 роках.

Дехто з іноземних експертів відзначає, що українське військо недостатньо укомплектоване, оснащене й організоване для виконання завдань наявними в державі засобами. Вони твердять, що військова реформа не спрямована на повномасштабну трансформацію. Українські партнери на Заході дедалі більше стурбовані половинчастістю наших реформ. Утім, частина західних експертів вважає цю проблему не чисто військовою, а політичною. Хоча Україна володіє значним і досить якісним з воєнної точки зору демографічним потенціалом, чималими запасами звичайних озброєнь, матеріальною базою для їх виробництва, цей ресурс вона не використовує оптимально.

Отже, членство в НАТО дасть Україні такі переваги:

- об'єднання з Великою Європою, достатні гарантії безпеки, що сприятимуть подальшій демократизації і розвитку України в колі розвинутих європейських держав;
- зняття загрози стати буферною державою між Росією і НАТО, гарантії суверенітету незалежно від того, як розвиватиметься Російська Федерація;
- гарантії проти територіальних домагань, підтвердження

недоторканності кордонів;

- збільшення інвестиційної привабливості України, кращі перспективи швидшого приєднання до ЄС. Факт належності України до НАТО зменшить у європейських організацій та урядів песимізм щодо перспектив і серйозності висловлюваних керівництвом України євроінтеграційних намірів;

- благодотворний демократизуючий вплив на внутрішньополітичне життя, зменшення впливу внутрішніх і зовнішніх антидержавницьких сил на процеси в країні;

- ближчі й продуктивніші відносини із західними сусідами, участь у процесах регіональної і континентальної інтеграції;

- поширення “ядерної парасольки” НАТО на територію України;

- відродження оборонної індустрії України, прискорене реформування Збройних Сил;

- пришвидшення ринкових реформ;

- доступ до технологій НАТО.

Геополітичні наслідки розширення НАТО на Схід

Головним міжнародним результатом саміту НАТО в Празі стало запрошення семи держав Східної Європи приєднатися до Альянсу. Отже, у найближчому майбутньому членами НАТО мають стати Литва, Латвія, Естонія, Словаччина, Словенія, Румунія і Болгарія. Поза НАТО поки залишаться Хорватія, Македонія та Албанія, які також проголосили намір приєднатися до Альянсу.

Нові країни – члени НАТО формально приєднуються до Альянсу тільки в травні 2004 року – після того, як угоду про розширення блоку схвалить парламенти всіх його членів. Запрошення до НАТО Болгарії, Латвії, Литви, Румунії, Словаччини, Словенії й Естонії “не тільки збільшить наші військові можливості, але й оновить дух нашого великого демократичного альянсу”, заявив президент США Джордж Буш. “Кожний, хто стане вашим ворогом, буде і нашим ворогом. Більше ніколи ви не будете самотніми перед обличчям небезпеки”, – запевнив американський лідер, звертаючись до представників країн, що приєднуються до НАТО. Напередодні саміту в Празі Джордж Буш запевнив, що його країна всебічно підтримує розширення НАТО “зараз і в майбутньому”. І це формулювання є важливим для України.

Таким чином, уперше в новітній історії Європи мирним шляхом кардинально змінюється політична карта континенту. Зовнішні параметри геополітичних змін визначатимуться приєднанням країн Центрально-Східної Європи до НАТО і ЄС, що виступають ядром єврооб’єднувачих процесів. У нових історичних умовах розширення Північноатлантичного альянсу і Європейського Союзу слід розглядати, з одного боку, як розширення простору стабільності, безпеки і добробуту, а з другого – як

реальний шлях природного повернення країн ЦСЄ до європейської спільноти. Україна офіційно привітала своїх західних сусідів з успіхом, і, як свідчать заяви українського керівництва, прагне долучитися до них.

На сьогодні можна стверджувати, що ідеологічно-пропагандистський вплив євроатлантичної інтеграції країн Центрально-Східної Європи може стати не менш важливим, аніж суто матеріальні дивіденди, які отримає демократична спільнота від включення нових членів до НАТО.

Насамперед слід зазначити, що така інтеграція закряє для Росії можливість у майбутньому повернути під свою егіду території ЦСЄ, що контролювалися нею тривалий час. При цьому буде піддано серйозному сумніву російську політичну міфологему про можливість “прорубування” вікон в Європу, тобто завоювання міжнародних позицій виключно за допомогою сили.

Наближення політичної Європи (НАТО, ЄС) до кордонів Росії за певних умов може мати ще й інший наслідок – зростання в самій Росії популярності західних цінностей і західного способу життя. Варто наголосити, що сукупний демографічний, економічний та військовий потенціал десяти країн Східної Європи, які оголосили про намір приєднатися до НАТО, досить значний. Загальна чисельність їх населення перевищує 50 мільйонів чоловік (з Україною – удвічі більше). Геополітичний вибір цих країн спроможний серйозно вплинути на моделювання геополітичного майбутнього регіону. Важлива цінність цих країн для євроатлантичних структур безпеки (насамперед для Організації Північноатлантичного Договору) – це їхнє розташування, яке дозволяє контролювати східну частину континенту, ключові порти та інші комунікації регіону. Також надзвичайно важливо, що поширення гарантій НАТО на ці країни розширить зону стабільності в Східній Європі і, навпаки, зменшить зону “вакууму безпеки”, яка вкрай небезпечна потенціальними зіткненнями і катаклізмами.

Крім того, поширення НАТО на країни Східної Європи і наближення Північноатлантичного альянсу до кордонів Росії та її життєво важливих центрів робить для РФ проблематичним і ризикованим тиск на інших напрямках, робить ще більш контрпродуктивною ідею протистояння із Заходом. Останні дії політичного керівництва Росії, рух на нормалізацію відносин з НАТО (зокрема через створення “двадцятки” Росія – НАТО, яка, окрім іншого, є моральною компенсацією росіянам за розширення НАТО) свідчать, що політичне керівництво РФ розуміє непродуктивність ідеї протистояння з НАТО. Керівник МЗС Росії І. Іванов одразу після Празького саміту заявив, що “якби НАТО не змінився і притримувався б старої стратегії, то Росія висловлювала б серйозне занепокоєння з приводу наближення НАТО до її кордонів... У нас один спільний ворог – міжнародний тероризм, і ми повинні боротися з ним спільними зусиллями. Ми повинні зосереджуватися не на міфічних або гіпотетичних загрозах, а

на вирішенні реальних проблем, якими зараз переймається Рада „НАТО – Росія”... Відтоді, як Раду було створено, вона довела свою ефективність... Це не просто черговий механізм, а конструктивно працюючий орган. Ми не ведемо порожніх дискусій, а виробляємо найефективніші шляхи вирішення проблем”.

І. Іванов заявив також, що навіть прийняття до НАТО країн Балтії має позитивні сторони, оскільки “це змусить їх приєднатися до домовленостей про звичайні збройні сили в Європі”. Ці коментарі російського міністра контрастують із чітко негативним ставленням до будь-якого розширення НАТО, яке Москва демонструвала ще недавно.

Розширення НАТО не має загрожувати власне Росії, оскільки Альянс утворений демократичними державами. НАТО апріорі є блоком з низьким потенційним рівнем агресивності, оскільки прагнення до агресії і демократичний лад рідко „уживаються” в одних політичних режимах та організаціях.

Водночас розширення НАТО спроможне послабити геополітичний тиск з боку Росії і на країни колишнього СРСР. Очевидно, що в дальшій перспективі приєднання країн Східної Європи до євроатлантичних структур сприятиме поступовій демократизації Росії. Тож розширення НАТО на Схід може означати ініціювання процесу раціонального самообмеження цієї країною своїх геополітичних інтересів.

Варто зазначити, що перспектива майбутнього членства уже чинить конструктивний вплив на поведінку сусідів України, що в майбутньому стануть членами НАТО. Усвідомлення того, що ані Європейський Союз, ані НАТО не бажають обтяжувати себе додатковими конфліктами, які стосуються або прав меншин, або взаємних територіальних претензій, вже дало спонуку для досягнення компромісів, що відповідатимуть стандартам, ustalеним Радою Європи.

Варто наголосити й на тому, що час довів надуманість одного з головних публічних аргументів опонентів розширення НАТО — фінансового. Згідно з деякими дослідженнями, пряма вартість розширення НАТО для трьох східноєвропейських країн — Польщі, Чехії та Угорщини упродовж наступних десяти років становитиме лише 1,3 мільярда доларів США. До модернізації збройних сил ці б країни мусили вдаватися в будь-якому випадку. Однак ніяка модернізація і ніякі витрати не дали б їм тих гарантій безпеки, які вони мають завдяки членству в НАТО. Цим державам вдалося гранично мінімізувати витрати на приєднання до НАТО.

Нові члени НАТО навіть заявляють, що сума їхніх загальних витрат при розширенні Альянсу менша, аніж вартість невідвортної модернізації збройних сил, якби вони не вступили до організації. Тож держави ЦСЄ успішно інтегруються до НАТО без видимої шкоди для своєї економіки. Варто зауважити, що Україна може через перспективу інтеграції до НАТО оптимізувати поточні оборонні витрати.

Свого часу оглядачі відзначали особливу роль перспективи подання Україною заявки на вступ до НАТО у визнанні Росією 1997 року непорушності українських кордонів міждержавним Договором, укладеним за півтора місяця до Мадридського саміту Альянсу.

Крім того, розширення НАТО створює в регіоні ЦСЄ сприятливий клімат геополітичного плюралізму, в якому інтереси України як суб'єкта міжнародної політики можуть бути задоволені значно ефективніше, аніж у випадку моноцентричного домінування Росії.

Особливо важливим для України є включення до НАТО західних сусідів, оскільки внаслідок цього вона отримує значної протяжності кордон з НАТО. Він справлятиме значний стримуючий вплив на потенційного агресора чи державу-недоброзичливця нашої країни. Очевидно, що існування кордону України з державами НАТО вже позбавило і, можливо, ще позбавить Україну чималих загроз, руйнівний потенціал яких вкрай небезпечний для самого існування держави.

Таким чином, розширення НАТО має стратегічне позитивне значення для України, особливо завдяки тому, що політика Альянсу продовжує базуватися на стратегії "відкритих дверей".

Підсумки

Керівництво української держави, попри заяви про намір здобути членство в НАТО, не використовує в достатній мірі сприятливість міжнародної ситуації для побудови оборонної системи, яка б відповідала потребам держави і вимогам сучасності.

Декларації мають бути підтвержені реальними кроками політичного керівництва, яке повинне привести свої інтереси у відповідність з однією із найважливіших складових загальнонаціональних інтересів – досягненням зовнішньої безпеки України в результаті інтеграції до НАТО.

Привабливість НАТО для демократичних держав доводять саміти НАТО в Мадриді і Празі, на яких було запрошено до членства в Альянсі десять країн Східної Європи із населенням, що перевищує 100 мільйонів чоловік.

Для розвитку плідної співпраці України з НАТО необхідна чітка політика викорінення антинаатовських та антизахідних штампів масової свідомості.

Чим швидше Україна просуватиметься шляхом внутрішніх політичних і економічних реформ, тим імовірнішою може бути допомога Заходу, зокрема й у сфері безпеки. У випадку успіху внутрішніх реформ Україні буде легше інтегруватися до європейських структур. І, навпаки, гальмування процесу реформ досі лишається суттєвою перешкодою на шляху до успішної інтеграції української держави до цивілізованого світу.

Співпраця з НАТО покликана зміцнити незалежність України. Оптимальним на сьогодні рішенням для України, регіону і всього вільного

**Українська євроатлантична перспектива
в нових геополітичних умовах**

Олександр Палій

світу є поширення гарантій НАТО на Україну та інші держави Східної Європи.

Такий розвиток гарантує:

- розширення зони стабільності у Європі;
- зменшення зони “вакууму безпеки”;
- зниження тиску з боку Росії на країни СНД;
- у довгостроковій перспективі ймовірно сприяло б демократизації Росії, а отже й оздоровленню міжнародного клімату у всій Східній Європі;
- прискорення економічного зростання країн ЦСЄ, оскільки політична передбачуваність сприятиме інвестиціям у ці країни, прискорить їх вступ до ЄС;
- розширення меж “політичної Європи”;
- поширення і утвердження демократичних цінностей.

Особливо варто наголосити, що назріла потреба розробити механізм прискореної процедури вступу України до НАТО.

Задля реалізації оптимального варіанту співпраці України з євроатлантичною спільнотою, і, зокрема, з НАТО, необхідно:

- у максимально короткий термін модернізувати Збройні Сили. Добитися високого професіоналізму, поліпшення бойової підготовки і озброєння професійної частини армії, водночас зберігаючи і нарощуючи мобілізаційні можливості, що існують за умов загального військового обов’язку. Це можливо у разі використання досвіду військ територіальної оборони Великої Британії, країн Балтії тощо. Зробити національну оборону пріоритетним напрямком державної політики;
- підвищити престиж армії і силових структур в суспільстві;
- провести кадрові зміни і ротацію на всіх щаблях силових структур і державного апарату з метою підвищення їхнього патріотизму і професійного рівня;
- проводити економічну і енергетичну політику в союзі із Західними державами, добитися зростання інвестицій західних країн і більшої присутності західних компаній на українському ринку;
- провести інформаційними засобами держави інтенсивну роз’яснювальну роботу серед населення з метою пропаганди євроатлантичного вибору. Забезпечити доступ в український інформаційний простір європейських та американських ЗМІ, що виступають за підтримку євроатлантичного вибору України. Добитися витіснення з українського інформаційного простору ЗМІ тих держав, що виступають проти євроатлантичної інтеграції України;
- налагодити максимально тісні взаємовигідні взаємини в усіх сферах з окремими країнами – членами НАТО (зокрема, із сусідами);
- брати участь у максимальній кількості інтеграційних організацій, що існують на Захід від України;
- ефективним управлінням держави, у тому числі й у сфері економіки,

та конкретними політичними заходами зменшити вплив і можливості антипатріотичних сил;

- провести переговори з НАТО щодо можливості застосування до України прискореної процедури вступу до НАТО;
- нарощувати військове співробітництво України із США і НАТО;
- забезпечити виведення з території України Чорноморського Флоту Росії, що перебуває на території України.

Варто наголосити, що ці кроки (а їх доведеться деталізувати в процесі практичного втілення) можуть бути здійснені лише за умови патріотизму вищого українського керівництва, чіткого розуміння в середовищі політичної еліти важливості співпраці з НАТО для досягнення зовнішньополітичної безпеки країни.

Особливо варто наголосити на операції США проти Іраку і висновках, які мають бути зроблені структурами, що відповідають за національну безпеку України, у світлі глобальних геополітичних змін. Хід воєнної кампанії союзників наочно продемонстрував: теза “воюють не числом, а вмінням” найбільше стосується нашого часу. В даному випадку під умінням слід розуміти й технічну перевагу. Часи великих масових армій відходять у минуле. Якби іракці замість 390-тисячної “формальної” армії мали хоча б стотисячне військо, морально і фізично готове до боротьби проти потужнішого противника, то, ймовірно, створили б набагато більше проблем Сполученим Штатам, аніж це трапилося в реальності.

Слід також наголосити, що більшість військових операцій у сучасному світі проводиться досить швидко, значно швидше, аніж це було в минулому. 1999 року президент Югославії Слободан Мілошевич капітулював на 72 день бомбардувань. 2001 року Кабул впав через 34 дні війни. 2003 року Багдад підняв білі прапори вже на 21 день військових дій. Пригадаймо: штурм Берліна 1945 року (в якому тоді жило два мільйони осіб) тривав півтора місяця, на четвертий рік Вітчизняної і шостий рік Другої світової війни. Тож протягом воєнної кампанії проти Іраку було продемонстровано унікальну важливість мобільності усєї воюючої армії та її окремих підрозділів. США завдяки мобільності своїх сил мали змогу вибирати місце і час своїх ударів.

У цьому зв'язку керівник Центру проблем стратегічних ядерних сил Академії військових наук Росії генерал-майор В. Дворкін заявив: “Перший висновок, який варто зробити з другої війни в Перській затоці, полягає в тому, що у російських збройних сил допотопна структура”. Коли це заявляє генерал армії, на потреби якої йде 17 % бюджету Росії, то чи варто говорити, що проблема “допотопності” значно в більшій мірі стосується українських Збройних Сил, які обіцяно фінансувати на рівні 3 % ВВП України, і які, попри це, фінансуються заледве на рівні 1,5 %.

Однак найважливіші висновки з війни в Іраку лежать у площині міжнародної політики. Найголовніше, що продемонструвала ця війна, –

руйнування існуючої системи міжнародних відносин, базованої на необхідності згоди п'яти великих держав – членів Ради Безпеки ООН – для вирішення питань війни. США й раніше демонстрували, що не бажають миритися з цим станом. Однак після 11 вересня 2001 року їхня впевненість у необхідності перегляду такого стану речей ще більше зміцніла. Якщо під час операції в Косові Захід діяв солідарно на території “свого” континенту, то в питанні Іраку спостерігаємо солідарність і готовність до дій уже тільки групи країн англо-саксонського спадку (США, Великої Британії, Австралії). І цього виявилось цілком досить для розв'язання проблеми.

Позиція США зрозуміла. Як заявив президент Джордж Буш, “Америка буде ліквідовувати загрози своїй безпеці силами власних збройних сил і військово-морського флоту, а не силами пожежників і рятувальників на вулицях своїх міст”.

Однак нові засади світопорядку, які базуватимуться, насамперед, на боротьбі з поширенням зброї масового враження та тероризмом, вимагають від країн із середнім рівнем потенціалу, які не належать до світового “ядерного клубу”, в тому числі й від України, енергійних дій, спрямованих на захист своєї безпеки і безпеки у їхніх регіонах. На цьому тлі унікального значення для України набуває така структура регіональної безпеки, як НАТО. Замість гіпотетичної нової структури світової безпеки (яка, до речі, може бути так само неефективною, як і ООН) Україна “під боком” вже має суперективну структуру регіональної безпеки – Північноатлантичний альянс, який гарантував надійний захист членам організації більше п'яти десятиліть. При цьому країни – члени НАТО зберегли демократичний лад, засади ефективної економіки, а також свою незалежність.

Останню тезу ілюструють серйозні суперечності, які виникли між США і Британією, з одного боку, і членами НАТО Францією, Німеччиною і Бельгією – з іншого. НАТО є оборонним Альянсом, тож Німеччина, Франція і Бельгія, відповідно до норм НАТО, реалізували своє право на окрему позицію щодо наступальної операції США і Британії в Іраку. Звичайно, якби якийсь із членів НАТО зазнав нападу, всі без винятку члени Альянсу мусли б стати на його захист.

Наступний рік буде роком історичного шансу – чи зможе Україна підготувати інтеграцію до НАТО через виконання Плану дій, підписаного на Празькому саміті? Серед вимог цього Плану – і питання загальнополітичного характеру. Якщо в 2004 році Україна подасть заявку на членство в НАТО, а вступить до Альянсу хоча б між 2006 та 2008 роками, то це означатиме, що вона позбудеться на видиму історичну перспективу вкрай вразливої ролі держави на перехресті інтересів потужних центрів впливу.

Література:

1. **Гречанинов В.** Під без'ядерною парасолькою: Україна та її ядерні можливості – ілюзії і реальність // Демократична Україна.—1999.— 9 грудня.— С. 4.
2. Збірник матеріалів конференції “Україна – НАТО: стратегічне партнерство”, №5 (с. 96 – 101), Луцьк, березень 2001.
3. План дій Україна – НАТО www.mfa.gov.ua
4. **Симмет Г.** Україно-американське військове співробітництво та “стратегічне партнерство”// Національна безпека і оборона.—2000.— №12.— С. 79.
5. **Смолянук В.** Військова реформа в Україні: Необхідність? Вимушеність? Приреченість?// Людина і світ.—2000. №5, -С.76
6. **Albright David E. and Appatov Semyen J.** (Eds.), *Ukraine and European Security* (London and New York: Macmillan and St.Martin's Press, 1999).
7. **Aslund Anders**, ‘Eurasia Letter: Ukraine's Turnaround’, *Foreign Policy*, no.100 (Fall 1995), pp.125 – 143.
8. Charter on a Distinctive Partnership between the North Atlantic Treaty Organization and Ukraine Madrid, 9 July 1997 <http://www.nato.int/docu/basicxt/ukrchrt.htm>
9. **Dobriansky Paula J.**, ‘Ukraine: A Question of Survival’, *The National Interest*, no.36 (Summer 1994), pp.65-72.
10. **Kuzio T.**, ‘Ukraine – Past, Present and Future’, *The World in Conflict - Jane's Intelligence Review Yearbook*, 1994/95, pp.49 – 53.
11. **Kuzio, T.**, ‘Europe or Eurasia? National Identity, Transformation and Ukrainian Foreign Policy’ in Rick Fawn (ed.), *National Identity and Foreign Policy* (Cambridge: Cambridge University Press, forthcoming).
12. **Kuzio T.**, ‘Stability, Threats and Ukrainian Insecurity’, *European Security Analyst*, no.27 (October 1993).
13. **Kuzio T.**, ‘The organization of Ukraine's forces’, *Jane's Intelligence Review*, vol.8, no. 6 (June 1996).
14. **Kuzio, T.**, ‘Ukraine and NATO: The Evolving Strategic Partnership’, *Journal of Strategic Studies*, vol.21, no.2 (June 1998), pp.1-30.
15. **Kuzyo T.**, *Ukraine-NATO Relationship*. www.yalberta.ca/~cius/stasiuk/articles/an-ukr-nato.htm
16. Membership Action Plan (MAP) <http://www.nato.int/docu/pr/1999/p99-066e.htm>
17. NATO Enlargement to the West and Ukraine. Research of CPCFPU(Center for Peace, Conversion and Foreign Policy of Ukraine). <http://www.foreignpolicy.org.ua/e/op/1999-01ope01uaawe-nato-enlargement.phtml>
18. The Alliance's Strategic Concept Approved by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in

**Українська євроатлантична перспектива
в нових геополітичних умовах**

Олександр Палій

Washington D.C. on 23rd and 24th April 1999 <http://www.nato.int/docu/pr/1999/p99-065e.htm>

19. The Washington Declaration Signed and issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Washington D.C. on 23rd and 24th April 1999 <http://www.nato.int/docu/pr/1999/p99-063e.htm>

20. **Udoenko Hennadiy**, 'European stability and NATO enlargement: Ukraine's perspective', NATO Review, no.6 (November 1995), pp.15-18

21. Ukraine and border of wider Europe. Research of CPCFPU (Center for Peace, Conversion and Foreign Policy of Ukraine). <http://www.foreignpolicy.org.ua/e/op/1999-04ope16ciswe-corridors.phtml>

Боротьба з бідністю як орієнтир проєвропейської політики

Олег Горенко,

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник

Інституту історії України НАН України

Період європейського самоусвідомлення України триває вже досить довго. Парадоксально, але факт: за будь-яких змін зовнішньополітичної парадигми нашої держави європейська складова не лише не зникає, а й посилюється. Принаймні на теоретичному рівні. Не менш суттєвим, на наш погляд, є й те, що за будь-яких умов український “віртуальний” європеїзм зберігає соціальну аргументацію. До об’єднаної Європи ми прагнемо долучитися переважно задля досягнення заможнішого життя. Водночас на практичному рівні наші уявлення щодо ключових соціальних ознак реального європеїзму й досі лишаються досить розмитими, якщо не спотвореними. І досі у нас фахово не визначено статус ключових соціальних чинників у тих інтеграційних моделях, до яких так чи інакше схиляються різні політичні сили країни, а також місце цих чинників у ключових напрямках і механізмах співпраці з ЄС. Зокрема, це стосується проблеми бідності. Щоб наздогнати Європу за рівнем добробуту (і це вже не парадокс), потрібно спочатку наздогнати її за рівнем бідності. Євроінтеграційна реальність є такою, що соціальна прірва розділяє народи значно надійніше, аніж будь-яка “залізна заслона” чи Берлінський мур.

На етапах державотворчого піднесення чомусь завжди особливо складно дається розуміння тієї простої істини, що багаті у всьому світі, в принципі, однакові, а цивілізаційна різниця між країнами і регіонами визначається, по суті, шляхом порівняння ключових характеристик бідності. У вітчизняну суспільну свідомість, котра ще остаточно не одужала від попередніх спокусливих проєктів “світлого майбутнього”, інколи досить безвідповідально імплементується “світлий образ” ЄС виключно як своєрідний аналог такого собі міждержавного комуністичного інтернаціоналу, котрий спить і бачить, як побороти бідність у всіх своїх сусідів і як, зрештою, спільно з ними впровадити остаточно та невідворотну

соціальну рівність в усьому світі. Якось забувається, що хоча ЄС і є міжнародною спільнотою із традиційно глибоким розумінням соціальної справедливості, але це розуміння ґрунтується, перш за все, на усвідомленні власних національних інтересів. І не поширення благородної європейської моделі є головним мотивом розширення ЄС на схід, а прагматичне усвідомлення значних перспектив розвитку внутрішнього ринку та загального ресурсного потенціалу. Тобто – розуміння потреби суттєво підвищити конкурентоспроможність європейського регіону в умовах гострої глобальної конкуренції. Отже, справжній європеїзм – це не альтруїзм і жертівність, а свідомо й цілеспрямована гармонізація здорового національного еґоїзму та підвищена соціальна відповідальність перед співвітчизниками.

У Посланні до Верховної Ради України “Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році” Президент Л. Кучма жорстко оцінив зусилля всіх гілок влади щодо вирішення головного завдання соціально-економічних перетворень – зниження рівня бідності та зменшення диференціації доходів населення за рахунок посилення адресної соціальної підтримки. Як було відзначено, відчутних позитивних зрушень не досягнуто. Зберігалася тенденція до зростання співвідношення сукупних витрат 10 % найбільш та найменш забезпеченого населення, яке досягло 7,1 раза за 9 місяців 2002 року проти 6,9 раза 2001 року. Але якщо врахувати тінізацію доходів, то рівень цієї диференціації насправді значно вищий. Як відверто констатував глава держави, досвід останніх років, у тому числі й минулого, свідчить, що, застосовуючи лише чинні механізми соціальної політики, докорінно змінити ситуацію неможливо. Необхідні глибока соціальна переорієнтація економіки, рішуче подолання її тінізації, активне запровадження моделі не просто ринкової, а соціально орієнтованої ринкової економіки. Це потребує узгоджених дій уряду та парламенту, максимально виваженої, ефективної політики в цьому напрямку [1]. Така рішуча постановка питання є не лише людяною, а й цілковито європейською, оскільки реально демонструє сучасне розуміння сутності європейської ідеї.

Як відзначають українські вчені С. Сьомін та В. Остроухов, починаючи з 2000 року, всупереч очікуванням, пов’язаним з позитивними зрушеннями в економіці, тенденції рівня життя та поширення бідності майже не змінилися. Навпаки, бідність продовжує зростати приблизно на 1 – 1,5 % на рік. За експертними оцінками, нині до категорії бідних належить 27,8 % українців, а ще 14,2 % – до злиденних. Причому переважна більшість бідних припадає на великі промислові міста й обласні центри. Вважає висока частка бідних серед працюючого населення: близько 78 % бідних становлять сім’ї, в яких хтось із дорослих працює [2].

1. Європейська “золота рибка” в українському акваріумі?

Мабуть, з початком кожного якісно нового етапу реалізації євроінтеграційної стратегії потрібно чітко визначитися, що ж, врешті, є нашою справжньою метою – формальне членство чи реальна європейська зрілість? Цілком очевидно, що претендувати на кардинально новий рівень міжнародної співпраці в рамках потужного інтеграційного об’єднання за умов зубожіння занадто великої частини населення означає не що інше, як нескромне бажання перекласти свої національні проблеми на плечі інших націй, тобто наївне бажання “обдурити” історію. Хоча, за великим рахунком, прагнення віддати своїх жебраків під міжнародну юрисдикцію можна вважати й природним, оскільки це знімає історичну відповідальність як з теоретиків, так і з практиків будь-яких глибинних суспільних перетворень.

Те, що подібні настрої досить поширені, переконливо засвідчили парламентські слухання в листопаді 2002 року “Про взаємовідносини та співробітництво України з Європейським Союзом”. Щира віра у правильність європейського вибору ще далеко не завжди гарантує адекватність сприйняття змісту європейської ідеї. Відкриваючи слухання, Голова Верховної Ради В. Литвин нагадав, що у кінцевому підсумку від нас самих, від глибини здійснюваних нами економічних, соціальних та політичних перетворень залежатимуть результати. Однак один з ключових елементів окресленої ним тріади – соціальні перетворення – так і лишився „за кадром”. У багатьох подальших виступах соціальність інтеграції тлумачилася переважно під кутом зору відкриття вільного доступу до кишені ЄС. При цьому посилялися на значні асигнування на регіональну політику у структурі витрат спільного комунітарного бюджету 15 країн ЄС. Але ж це некоректно навіть з економічної точки зору, оскільки таке бачення не враховує ні новітніх підходів до формування цього бюджету, ні нових викликів етапу розширення, ні складну діалектику розкладу сил в ЄС та перспективний вплив України на зазначені процеси.

У Додатку 1 інформаційно-аналітичних та довідкових матеріалів, підготовлених до зазначених парламентських слухань, основною соціальною перевагою інтеграції до ЄС називається, приміром, очікуване включення до Хартії основних соціальних прав найманих працівників, яка передбачає право на вільне працевлаштування, адекватну оплату праці і гарантії соціального забезпечення, поліпшення умов їх життя, охорони здоров’я і безпеки праці. Однак фахівці не можуть не розуміти, що, по-перше, Хартія стосується лише працюючої частини населення; по-друге, вона аж ніяк не може вирішити всі можливі гострі соціальні проблеми невідвратно глибокої реструктуризації ключових секторів української економіки у період безпосередньої адаптації до жорстких умов конкуренції на європейському внутрішньому ринку; і, по-третє, Хартія взагалі відзначається декларативністю, оскільки не має жорсткого зобов’язуючого

характеру.

Згадка в Додатку 1 однієї з основних соціальних переваг того, що співробітництво з ЄС сприятиме успішному реформуванню системи охорони здоров'я, освіти, культури, соціального захисту і соціального страхування, наближенню їх до європейських стандартів, також, на нашу думку, є занадто оптимістичною. Звичайно ж, міжнародне співробітництво – справа корисна. Однак не слід забувати, що і на рівні Європейської Комісії, і в рамках інших провідних європейських інституцій давно побутує думка, що життєвий рівень населення країн – членів та вибір оптимальної моделі соціального розвитку має бути, перш за все, турботою самих країн – членів. Таким чином, сам факт членства в ЄС автоматично не вирішує існуючих у цих країнах соціальних проблем. Сподіватися на це – означає відкладати їх вирішення на невизначений термін та ще й знову, свідомо чи несвідомо, вводити в оману широкі верстви населення. Тим більше, що адаптаційні труднощі, про які це населення не має ще жодного уявлення, неминучі. Відповідно до “Копенгагенських критеріїв”, ЄС не бере на себе безпосередніх соціальних зобов'язань, а обмежується загальними жорсткими вимогами щодо:

- стабільності установ, що гарантують демократію, верховенство закону, забезпечення прав людини, повагу та захист прав меншин (політичні критерії);
- наявності діючої ринкової (**О. Г. – а не соціально орієнтованої ринкової**) економіки та спроможності витримати тиск конкуренції і ринкових сил у межах ЄС (економічні критерії);
- спроможності взяти на себе зобов'язання, що випливають із членства в ЄС, включаючи визнання цілей політичного, економічного та валютного союзу (так звані “членські критерії”).

З приводу згаданих економічних критеріїв, як можна побачити з Додатку 1.6, безпосереднє соціально-політичне навантаження має лише скромно висловлене побажання “суспільного консенсусу щодо найважливіших питань економічної політики”. Яким за своєю формою і змістом буде цей “консенсус” – залишається на совісті національного уряду.

Виступаючи на згаданих парламентських слуханнях у якості почесного гостя, заступник голови парламенту Грецької Республіки К. Вреттос нагадав, що до розряду спільних засад, які є непорушними і входять до колективної свідомості Європи, належать дотримання прав людини, соціальна справедливість, ліквідація тероризму, свобода слова, усунення осередків напруженості та збереження довкілля. Тобто, для нормального європейця поняття “соціальної справедливості” давно посідає чільне місце серед інших традиційних символів Європи. Шкода, що наші “європеїсти-практики” під час слухань сором'язливо обійшли це питання. Схоже, що дехто з них вже починає й сам щиро вірити, що Європа з нетерпінням чекає

нашого вступу виключно для того, щоб, засукавши свої “європейські рукави” та вивернувши всі європейські кишені, вилікувати й ошчасливити всіх наших хворих і убогих, відремонтувати всі занедбані каналізаційні мережі та прибрати все наше сміття, надбане за роки “європеїзації”. А нам досить буде лиш передати до Брюсселя наш дорогоцінний суверенітет.

Та все ж не варто занадто буквально сприймати слова посла Європейської Комісії в Україні Н. Жустена про те, що “країни – члени делегують свою суверенність до органів, що репрезентують інтереси всього Європейського Союзу”. Ця теза поки що залишається рожевою мрією європейської наддержавної бюрократії. Провідні європейці вміють захищати свій суверенітет. Заклики до відмови від національно-державної самостійності при визначенні національних інтересів постійно наражаються на критику європейської громадськості. Якщо в когось із наших “європеїстів” не вщухає бажання просто і швидко виміняти увесь національний суверенітет на автоматичну приналежність до європейського правового простору, тоді вже краще за міжнародним досвідом звертатися не до права США, Канади, Росії і Танзанії (як це на шляху в ЄС, за інформацією Центру порівняльного права при Міністерстві юстиції України, робиться в ході нашої нинішньої правової реформи), а до історичного досвіду правової співпраці з Брюсселем, набутого свого часу Бельгійським Конго [3]. Тож можна сміливо зробити висновок, що за такого бачення соціальної складової євроінтеграції навряд чи варто розраховувати на перемогу над бідністю по дорозі до Європи. Розрахунок робиться, мабуть, на те, що, як завжди, все вирішиться само собою.

Давно відомо, що реальне соціальне мислення і фантасмагорична соціальна демагогія поребуть якісно різної розумової напруги. Надійної і в той же час соціальної стабільності, існуючої на засадах свободи, неможливо досягти без соціального партнерства. Однак справжнього соціального партнерства в епоху постмодерну не налагодити виключно на загальнонаціональній паперті. Тим більше марними є надії на паперть загальноєвропейську. Адже, як відомо, міжнародна солідарність трудящих вщухає одразу після того, як “трудящі інших народів” опиняються на національному ринку праці. Європейські робітники не заперечують теоретичної цінності заклику “Пролетарі всіх країн, єднайтеся!” Але вони, зазвичай, рішуче проти практичної реалізації планів такого єднання на своїй національній території. Одразу ж розпочинаються запеклі дискусії стосовно “соціального демпінгу”. Не брати цього до уваги означало б виходити з того, що у теоретичному плані демократичний капіталізм є лише унікальною останньою можливістю побудови комунізму в одній окремо взятій сім’ї.

Слід визнати, що на зміну фанатичній відданості соціальній справедливості досить часто в світовій і європейській історії приходило не менш фанатичне її заперечення. Приміром, той же Олівер Кромвель,

похапцем обідравши золото з церков у запалі своєї боротьби за соціальну скромність та духовне очищення, сам згодом не гребував хизуватися у золотій кареті. Навіть найрозвиненіші країни переживали епохи, коли панувало переконання, що бідність – це продукт взаємодії лінощів та гріха, і, відповідно, держава не повинна заохочувати перше та має карати за друге.

Однак цілком виправдане неприязне ставлення до бідності у цивілізованому світі все ж не є ненавистю до бідних. Відтворення вузького і досить суверенного світу багатства давно визнається значно менш складним управлінським завданням, ніж якісний політичний менеджмент соціальної сфери в цілому. Світ багатих завжди прагне до абсолютної свободи, не визнаючи позаекономічних управлінських рішень. Світ бідних, навпаки, залюбки схиляється до застосування позаекономічних важелів, щоб врятуватися від принизливої економічної несвободи. Саме тому політичний менеджмент бідності в умовах вільного ринку завжди й був таким складним питанням. Окрім того, цілком очевидно, що такий менеджмент є й залишатиметься ключовим питанням у справі формування середнього класу. Адже потужність і впливовість середнього класу є, у першу чергу, реальним підсумком загальносуспільної протидії поширенню бідності, результатом зростання кількості “небідних” громадян та конструктивних змін на рівні загальносуспільного стилю життя.

В рамках актуальної наукової дискусії щодо взаємозв’язку стилю життя та соціальної структури суспільства німецька дослідниця У. Бехер, авторка цікавої праці “Історія сучасного стилю життя” (1990 р.), звертає, зокрема, спеціальну увагу на необхідність з’ясування характеру взаємодії і взаємовпливу категорій “стиль життя” і “споживча поведінка” [4].

Повоєнна Європа справедливо асоціюється з послідовним зростанням життєвих стандартів. Яскравим прикладом таких зрушень можуть слугувати хоча б зміни у структурі харчування. Приміром, у той час, як споживання м’яса у повоєнний період постійно зростало, споживання картоплі та виробів з борошна, котрі становили основу харчування в часи скрути, стабільно знижувалося. Паралельно суттєво зростало і споживання різноманітних солодощів. Тобто, в цілому життя європейця ставало дедалі “солодшим”. Цей приклад, звичайно, не дає повного уявлення про динаміку життєвих стандартів, однак для категорії “картопляного” населення пострадянського простору достатньо зрозуміло ілюструє європейське тлумачення “складних часів”. Категорія тих заможних східноєвропейців, що у карколомному стрибку своїх споживчих уподобань вже далеко випередила навіть основну масу “старих” європейців, не визначає, на жаль, загальний підсумок багатоаспектних міжнародних порівнянь. У загальноєвропейській науковій дискусії з цих питань побутує навіть термін “демонстративне споживання”. Мається

на увазі, що придбання дуже дорогих речей може слугувати не стільки задоволенню потреб, скільки перетворюватися на елемент престижу і суспільної репутації представника певної верстви. Це стає особливо помітним у тих випадках, коли за своїм сукупним комплексом соціально-економічних ознак та чи інша економічно активна особистість насправді все ж трохи “не дотягує” до справжньої “вищої касты” ринкового посткомунізму. Одним з наслідків такого роду деформації ціннісних орієнтирів ряд дослідників вважає фіксацію громадської думки на максимізації добробуту та накопичення товарів широкого споживання при одночасній відмові від основоположних духовних запитів. Для пострадянського простору це є досить поширеною моделлю публічної легітимації нової економічної еліти. Інколи це перетворюється на своєрідну сублимацію комплексу меншовартості вчорашнього жебрака.

Насправді реальні проблеми виникають тоді, коли занадто велика частка співгромадян непередбачувано і швидко падає униз, не маючи змоги в національних умовах суттєво вплинути навіть на траєкторію свого “вільного падіння”. Таке суспільство напрочуд швидко вражається своєрідним “соціальним остеопорозом”, стає крихким і надзвичайно вразливим для всіх типів смертельно небезпечних соціальних хвороб.

Суворо засудивши попередній бездержавний стан України, у першу чергу за соціальними і моральними критеріями, ми у своїй Конституції проголосили головною метою не лише всенародне щастя і добробут, але й щастя та добробут окремої особистості. На рівні індивідуальної психології взагалі всі масові уявлення про соціальний оптимум, як і раніше, крутяться навколо співвідношення багатства і бідності. Дивуватися цьому не слід, оскільки це є досить усталеною як радянською, так і європейською традицією.

Приміром, щасливі жителі Міста Сонця, якщо вірити Томазо Кампанеллі, були глибоко переконані, що **крайня бідність робить людей негідниками, хитрими, лукавими, злодіями, підступними, брехунами і т. д.**, а багатство – пихатими, гордими, невігласами, зрадниками, які розмірковують про те, чого вони не знають, обманщиками, хвальками, черствими і т. д. Тоді як громада робить всіх одночасно і багатими й разом з тим бідними: багатими тому, що у них є все, бідними – тому, що у них немає ніякої власності; і тому не вони служать речам, а речі служать їм [5].

На нашу думку, таке бачення соціального оптимуму є ні чим іншим, як народженою у тенетах середньовічно-ренесансного світогляду тугою за “середнім класом”, який, щоправда, вбачається такою собі суцільною масою, а не зібранням раціонально співіснуючих особистостей, і який формується виключно на основі спільності ознак рівня добробуту. Хоча, коли уважніше придивитися до формулювання Т. Кампанеллі з точки зору невблаганної формальної логіки, то виходить, що описана ним

віртуальна спільнота геть позбавлена індивідуальної і, тим більше, приватної власності, має однакові шанси успадкувати або чесноти, або ж всі перелічені жахливі недоліки як бідних, так і багатих. Адже, як наголошує автор, члени його гомогенного суспільного організму є **одночасно і багатими, і бідними...** Недаремно ж свого часу стурбований Л.Толстой по-дружньому радив молодому М.Горькому: "...Серед крадіїв і жебраків не можна шукати героїв, не треба!" [6].

Тож чи повинно нас занадто дивувати колективне моральне обличчя перманентної ринкової революції в умовах прогресуючої десоціалізації? Тим більше, коли найавторитетніші пророки свободи і демократії переконують, що соціальна справедливість – небезпечна омана. Як, приміром, пояснює Ф. Хайек, "доки віра в "соціальну справедливість" керуватиме політичною діяльністю, цей процес неминуче й дедалі більше наблизатиметься до тоталітарної системи. ...У вільному суспільстві, де становище різних людей і груп не є наслідком будь-чийого заміру, ...різницю у винагороді просто неможливо обґрунтовано охарактеризувати як справедливу чи несправедливу" [7].

На наш погляд, такі міркування автора "Конституції свободи" можна було б зарахувати до розряду чи не найвишуканіших компліментів неавторитарному тоталітаризму. Зі слів Ф. Хайєка випливає, що саме тоталітаризм є почесним п'єдесталом для найпошлюбніших прибічників соціальної справедливості та пошукачів "остаточної соціальної правди". В наших умовах такого роду рафінований прагматизм цілком придатний для якнайшвидшого відродження ментальності спритного гоголівського Чичикова, котрий із суто ліберальною щирістю картав себе: "Як не відчувати мені докорів сумління, знаючи, що даремно обтяжую землю, і що скажуть потім мої діти? От, скажуть, батько, тварюка, не залишив нам ніякої власності!" [8]. Схоже на те, що як колись мав місце гоголівський період розвитку російської літератури, так нині ми переживаємо гоголівський період розвитку пострадянської економіки.

Для претендентів на вступ до ЄС в умовах застосування соціально незбалансованих рецептів радикальної трансформації суспільних відносин проблема досягнення європейських життєвих стандартів має яскраво виражений контрверсний характер – яким чином можна ліквідувати соціальний розрив на рівні країн при достатньо драматичному поглибленні розриву між громадянами всередині самих молодих демократій? Головне питання демократичної революції залишається актуальним: як виробити і зробити ефективною стратегію "золотої середини", як досягти того, щоб ця середина за інерцією знову і знову не перетворювалася на "золоту верхівку", непропорційно абсорбуючи енергію національного розвитку і спрямовуючи майже увесь потенціал суспільної інновації у сферу малопродуктивного споживання?

Отже, навіть суто теоретична постановка питання про "європейську

бідність” як життєво важливий орієнтир європейської інтеграції не є чимось занадто парадоксальним, оскільки інтеграція є, по суті, ліквідацією соціальної прірви між народами, котра утворилася внаслідок більш або менш вдалого втілення різних моделей історичного поступу. А така “міжнародна” ліквідація є неможливою без адекватного самостійного вирішення найгостріших проблем внутрішньої соціальної зрілості. Звичайно ж, поняття “європейська бідність” треба розуміти у даному випадку як європейську модель боротьби з бідністю, котра постійно вдосконалюється і розвивається. Саме вона, за великим рахунком, у першу чергу й визначає неповторне історичне обличчя соціальної Європи.

Можна сміливо зробити висновок, що інтеграційний процес – це складний шлях формування спільної соціальної реальності. Американський соціолог А. Шюц, розмірковуючи над точним визначенням змісту терміну “соціальна реальність”, пропонує тлумачити “всю сукупність об’єктів і подій всередині соціокультурного світу як досвід буденної свідомості людей, котрі живуть своїм повсякденним життям серед собі подібних і котрі зв’язані з ними різноманітними стосунками інтерації” [9].

Спільна соціальна реальність заможних верств населення не потребує особливих коментарів, оскільки значною мірою формується на основі єдності високих споживчих стандартів. Міжнародна сумісність на цьому соціальному рівні досягається достатньо просто завдяки сумісності гаманців та відпрацьованих ринкових технологій їх спустошення. Однак гомогенізація соціальної реальності в цілому і, зокрема, на нижчих суспільних щаблях розподілу та перерозподілу матеріальних і духовних благ, завжди була завданням найскладнішим для політиків-практиків. Як небезпідставно зауважує П. Елкок, бідність до певної міри створюється або, принаймні, відтворюється як результат соціальної та економічної політики, котра розробляється для того, щоб контролювати бідність і бідних. Таким чином, на його переконання, історія політики стосовно бідних є частиною історії самої бідності [10].

2. Зближення європейських “держав добробуту” і субсидіарність

Незважаючи на те, що середній життєвий стандарт у Європі, порівняно з іншими регіонами світу, оцінюється як відносно високий, в рамках ЄС існує консенсус стосовно наявності в багатих європейських державах прошарку бідних громадян, а також стосовно того, що мінімальні стандарти соціального забезпечення не гарантовано для всіх європейців. Проблемі бідності та соціального розшарування надається все більше уваги у процесі зближення європейських країн. Після Маастріхту, поряд із завданнями зміцнення економічного та валютного союзу, одним із ключових орієнтирів європейського єднання визнається скорочення розриву у показниках життєвого рівня та загальне зближення умов праці

і життя громадян.

Хоча національні системи соціальних гарантій мають суттєву специфіку, однак існує значна спільність у розумінні впливу таких гострих проблем, як, приміром, “непіддатливе” безробіття, структурна криза економіки, наслідки динамічних змін загальних умов зайнятості та умов суспільного функціонування європейських сімей. Сьогодні докладаються значні зусилля для підвищення “соціальної якості” Європи. Однак європейські експерти вимушені констатувати функціонування соціальних орієнтирів переважно на рівні декларацій про наміри та в умовах дотримання принципу субсидіарності [11].

Інформація і порівняльна документація є найважливішим першим кроком на шляху розуміння європейської спільності та європейських розбіжностей. Порівняння соціальних вад є корисним, у першу чергу, для аналізу різних національних моделей соціального захисту. Крім того, політика в сфері боротьби з бідністю є зручним полігоном для постійного вдосконалення методологічних засад емпіричних досліджень соціального простору. Яскравим прикладом може слугувати хоча б розвиток порівняльної соціальної статистики, необхідна гармонізація якої часом призводить до втрати значної кількості національних характеристик, котрі є корисними для з’ясування ризиків бідності. Одним з важливих європейських джерел є координована Статистичним бюро ЄС (Євростат) програма “European Community Household Panel on Income and Living Conditions” (ЕЧНП), що функціонує у вигляді репрезентативного опитування населення в усіх країнах-членах ЄС (окрім Швеції) [12]. Ще одним корисним джерелом інформації слугує так звана “євромодульна ініціатива”, в рамках якої європейські дослідники узагальнюють матеріали доповідей про стан розвитку соціальної сфери та досліджень якості життя.

Європейське співтовариство предметно опікується проблемою подолання бідності з середини 70-х років. У першій (1975 – 1980 роки) та другій (1984 – 1988 роки) програмах боротьби з бідністю йшлося переважно про дефініції для визначення бідності, а також про порівняльний аналіз політичних заходів, спрямованих проти неї. Пріоритетна роль у процесі аналізу бідності надавалась, зазвичай, показникам рівня доходів, хоча вже тоді визнання отримало й визначення бідності на основі плюралістичних формулювань.

За цією методологією бідними вважалися особи, сім’ї та групи осіб, “котрі мають у своєму розпорядженні настільки незначні (матеріальні, культурні та соціальні) засоби, що вони є виключеними з того способу життя, який відповідає мінімальним вимогам тієї країни-члена, де вони проживають” [13].

Однак лише третя програма боротьби з бідністю (1989 – 1994 роки) внаслідок певного пом’якшення жорстких обмежень фінансових ресурсів уперше дозволила ретельніше врахувати як багатовимірний характер

бідності, так і функціональні дефіцити європейського інтеграційного процесу. Центральною проблемою підготовки базових європейських документів та європейської соціально-політичної дискусії стає не лише безпосередньо питання боротьби з бідністю, а й проблема подолання соціального розшарування.

У березні 2000 року на засіданні Європейської Ради у Ліссабоні держави – члени дійшли згоди щодо десятирічної стратегії формування соціальної єдності в Європі. Ця стратегія, зокрема, передбачає кроки щодо зміцнення європейської соціальної моделі та розробки заходів, орієнтованих на подолання соціального розшарування. На основі спільної стратегії вироблено національні плани дій. Ключовим аспектом усіх останніх декларацій про наміри у галузі протидії поглибленню соціального розшарування в країнах ЄС залишається ефективність підтримки повноцінної адаптації європейців до динамічних змін на ринку праці. При цьому дослідники звертають увагу і на одночасне зростання різного роду політичних спекуляцій у процесі дискусії щодо масштабів бідності та обґрунтованості тих чи інших параметрів соціального розшарування.

Складною проблемою залишається обмеженість можливостей коректного емпіричного дослідження соціального розшарування. На відміну від дослідження бідності, аналіз соціального розшарування ще не має змоги спиратися на визнані дослідницькі традиції. Поки що більш-менш визнаними можна вважати лише такі оціночні напрямки соціального розшарування, як **виключення (ізолюваність)** та **маргіналізація**. Завдяки транскордонним репрезентативним опитуванням прийнятний інструментарій може бути створений у першу чергу для вивчення процесів маргіналізації.

Порівняльний аналіз квот бідності та ресурсного забезпечення засвідчує значну гетерогенність умов життя в межах ЄС. Однак спостерігаються й суттєві перепади життєвого рівня при просуванні з півночі на південь. Аналіз ситуації 1996 року, самостійно здійснений П. Бьонке на основі низки досліджень та інформації Евростату, дає досить предметне уявлення щодо соціального виміру європейського регіоналізму. Найнижчі квоти бідності характерні для скандинавських країн, котрі практикують надання універсалістських гарантій захисту від соціальних ризиків (соціал-демократичний тип держави добробуту). І, навпаки, у південноєвропейських країнах, що мають найвищі квоти бідності (Іспанія, Італія, Португалія та Греція), приблизно п'ята частина населення має у своєму розпорядженні менше половини середньодушового доходу. Державні механізми захисту від бідності та безробіття в цих країнах розвинуті слабо (рудиментарний тип). Щоправда, певним їх доповненням можуть вважатися сформовані мережі підтримки сімейного типу. У англосаксонських країнах квота бідності тримається на рівні 20 %. Велику Британію та Ірландію, з огляду на їх системи соціального забезпечення,

можна зарахувати до розряду прихильників ліберальної моделі, в рамках якої держава хоча й гарантує мінімальний соціальний захист, однак населення все ж залишається скоріш малозахищеним від соціальних ризиків, таких як, приміром, безробіття, і головна ставка в турботах про майбутнє робиться на приватну ініціативу.

Тим часом існує гетерогенний середній клас (консервативно-корпоративний тип), активно орієнтований на відповідний рівень заробітної платні та досягнення певного суспільного статусу. До цієї групи дослідники зараховують, наприклад, Німеччину з її показником квоти бідності 1996 року на рівні 13,7%. Хоча, на нашу думку, небезпідставними є й міркування тих, хто за соціально-політичними критеріями вважає Німеччину переважно адептом соціал-демократичної моделі. (Взагалі ж сама по собі типологія “держав добробуту” також залишається досить складною і багато в чому дискусійною проблемою) [14].

Характерно, що за показниками забезпеченості мінімального стандарту життя відбувається поступове зближення “держав добробуту” соціал-демократичного і консервативного типу при певному відмежуванні від помітно слабших країн європейського півдня. Звичайно, існує й певна специфіка: так, приміром, Фінляндія, незважаючи на відносно низький рівень показників бідності за критерієм доходів, має значну частку населення, котра скаржиться саме на фінансові проблеми і мусить відмовлятися від базових сегментів споживання. У Німеччині ж, навпаки, потенціал базового споживання є скоріш реалізованим, хоча її квота бідності у європейському порівнянні 1996 року перебуває близько до верхньої межі середнього рівня.

Неупереджені європейські експерти та більшість відповідальних європейських політиків переконані в тому, що з розширенням ЄС ідеї гетерогенності умов життя, загальнокультурні та, зокрема, соціально-політичні традиції справлятимуть все більший вплив на перебіг політичних процесів у масштабах всього континенту. При цьому проблеми соціальної диференціації ще не матимуть перспективи вирішення в рамках певної транскордонної стратегії. Навпаки, вони й надалі перебуватимуть у тісному зв'язку з національною специфікою стратегій підвищення добробуту населення країн – членів ЄС і залежатимуть, головним чином, від загальної якості життя в тій чи іншій країні та від спроможності національних мереж соціальної підтримки. Масштаби соціальних та соціопсихологічних наслідків структурної кризи періоду трансформації європейського економічного простору також залежатимуть, в основному, від рівня ефективності національного політичного менеджменту. Така об'єктивна ситуація висуває надзвичайно високі вимоги до розробників соціально-політичних концепцій як на національному, так і на загальноєвропейському рівнях. Особливо це стосується питань політики боротьби з бідністю.

Надзвичайно важливим видається впровадження спільного інструментарію для аналізу цього явища, застосування спільних критеріїв та підходів до оцінки ефективності тих чи інших політичних кроків. Для країн, що лише “готують” своє населення до вступу в ЄС, це має особливе значення, оскільки така “теоретична коректність” є запорукою правдивості всього масиву соціально-політичних аргументів на користь євроінтеграції. Адже в незалежній національній державі, в умовах свободи і демократії кожний громадянин має законне право на доброякісну інформацію, право заздалегідь знати реальну ціну очікуваних геополітичних змін, щоб вчасно та оптимально визначити свої особисті перспективи. Саме у цьому полягає також і сенс сучасного євроінтеграційного дискурсу щодо соціального капіталу і гіперіндивідуалізму, соціальної солідарності та соціальної нерівності, ерозії соціальної державності і соціальної справедливості.

У постанові від 26 вересня 2002 року “Про заходи Кабінету Міністрів України щодо реалізації Стратегії подолання бідності в Україні” Верховна Рада України абсолютно слушно охарактеризувала кризову ситуацію у справі боротьби з бідністю як результат недотримання вимог чинного законодавства і Конституції України стосовно права кожного на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім’ї [15].

Таке переведення проблеми у правову площину є ознакою зрілості політичного мислення і водночас висуває якісно нові вимоги до розвитку інституційних засад правової держави. Разом з тим, такий підхід створює передумови для відпрацювання європейських механізмів залагодження соціальних конфліктів. Соціальне партнерство європейського зразка народжується не лише внаслідок чергового “раунду” переговорів, а, перш за все, на основі досягнення спільного розуміння правових засад та соціально-економічного змісту прав і свобод громадянина. Враховуючи наш колосальний історичний досвід “героїчної бідності”, особливий талант “не помічати втрату бійця” та потенціал позаправової ментальності, таке суспільне завдання видається дуже й дуже не простим. Однак лише його реалізація дозволить розвіяти образливі підозри на кшталт того, що, начебто, велику Європу Україна насправді цілком влаштує і без своїх громадян. Правове усвідомлення певної парадоксальності поєднання позитивної динаміки економічного розвитку із подальшим збіднінням значної частини населення могло б суттєво сприяти усуненню очевидних функціональних вад молодій демократії. Хоча б на рівні поглибленого розуміння колективного характеру національних інтересів, тлумачення їх, у першу чергу, як таких, що випливають з потреб громадян. До речі, у цьому єдині і глава української держави, і український уряд, і парламентська більшість, і опозиція.

Проте без вирішення гострих проблем ефективності всієї правової системи надії на це будуть марними. Втрачається навіть сенс популярних

нині суперечок щодо співвідношення повноважень різних гілок влади. Адже, зрештою, яка різниця, чиї нормативні акти не будуть виконуватися? Проблема невиконання законодавства на практичному рівні нівелює і зусилля з адаптації вітчизняного права до міжнародних та європейських стандартів. Поряд із самими правовими стандартами необхідно впроваджувати і стандарти їх ефективного функціонування. Для цивілізованого вирішення проблем у галузі соціального розвитку, реалізації соціально-економічних прав людини це має непересічне значення.

Література:

1. Послання Президента України до Верховної Ради України “Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році”. – Київ, 2003. – С. 49 – 50.
2. **Сьомін С., Остроухов В.** Небезпечна прірва між багатими і бідними. / Політика і час. – 2002, № 12. – С. 27 – 28.
3. Про взаємовідносини та співробітництво України з Європейським Союзом. – Парламентські слухання. 20 листопада 2002 р. – К., 2003. – С. 45, 52, 88, 99, 147.
4. **Becher Ursula A. J.** Konsumgesellschaft und Lebensstil – einige Anmerkungen./Geschichte des modernen Lebensstils: Essen, Wohnen, Freizeit, Reisen. – Мьнchen, 1990. – S. 225 – 227.
5. **Кампанелла Т.** Город Солнца. / История политических и правовых учений: Хрестоматия для юридических вузов и факультетов. – Харьков, 1999. – С. 113.
6. Литературные портреты. Лев Толстой./Горький М. Собрание сочинений в 16 томах. Т. 16. – М., 1979. – С. 131.
7. **Хайск Ф. А.** Право, законодавство та свобода: Нове викладення принципів справедливості та політичної економії. В 3-х т. Т. 2.: Міраж соціальної справедливості. – К., 1999. – С. 102–103.
8. **Гоголь Н. В.** Мертвые души. / Избранные сочинения в двух томах. Т. 2 – М., 1978. – С. 324.
9. **Шюц А.** Формирование понятия и теории в общественных науках./Кравченко А. И. Социология. Хрестоматия для вузов. Раздел 1. Методология. – Москва – Екатеринбург, 2002. – С. 90.
10. **Эллок П.** Создание бедности // <http://ocnet.narod.ru/librari/autors/Ilyin/hrest/elkok.htm>
11. **Bohnke P.** Armut und soziale Ausgrenzung im europäischen Kontext. // Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung „Das Parlament”, 22. Juli 2002. – S. 29.
12. Див. Eurostat (Hrsg.). Statistik kurz gefasst. Europäisches Haushaltspanel / „Newsletter“. – 2001, № 14.

13. Див. Kommission der Europäischen Gemeinschaften. Schlussbericht der Kommission an den Rat über das erste Programm von Modellvorhaben und Modellstudien zur Bekämpfung der Armut. – Brüssel, 1983.

14. Див. **Bohnke P.** Armut und soziale Ausgrenzung im europäischen Kontext. // Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung „Das Parlament“, 22. Juli 2002. – S. 33; **Stephan Lessenich/Ilona Ostner** (Hrsg.), Welten des Wohlfahrtskapitalismus. Der Sozialstaat in vergleichender Perspektive. – Frankfurt/M.-New York, 1998; **Wolfgang Voges/Yuri Kazepov** (Hrsg.), Armut in Europa. – Wiesbaden, 1998.

15. Голос України, 23 жовтня 2002 року. № 195 (2946). – С. 5.

Концептуальна еволюція теорій глобалізації

Максим Кравчук,
магістр міжнародних відносин,
співробітник Управління політичного аналізу
і планування МЗС України

Концепція глобалізації є зараз чи не найпопулярнішим інструментом аналізу міжнародних процесів. Терміном “глобалізація” у політичній науці позначається широкий спектр подій і тенденцій: розвиток світових ідеологій, інтенсивна боротьба за встановлення світового порядку, зростання кількості та впливу міжнародних організацій, послаблення суверенітету національних держав, поява і розвиток транснаціональних корпорацій, інтенсивні масові міграції та формування багатокультурних спільнот, створення планетарних засобів масової інформації, експансія західної культури в усі регіони світу тощо. Аналіз цих релевантних теорій глобалізації тенденцій показує, що вони набули характеру синхронних суспільних змін на початку та в середині ХХ століття. І відбулася ця трансформація таким чином, що її можна охарактеризувати як соціокультурне зрушення.

Перша за значенням релевантна теорія глобалізації тенденція – інтенсифікація товарних і фінансових потоків, які перетинають межі національних держав. У ХХ столітті відбулася унікальна за своїми масштабами і впливом на економіку “революція” міжнародної торгівлі. Динаміка обсягу експорту з розвинутих країн протягом ХІХ – ХХ століть в абсолютних та відносних величинах також, вочевидь, має характер трансформаційного зрушення: відносно повільне зростання, потім спад, а відразу за ним безпрецедентне зростання. Значна частка такого зростання забезпечується розвитком транснаціональних корпорацій (ТНК), оскільки, за різними оцінками, від 33 % [1, с. 96] до 40 % [2, с. 377] міжнародної торгівлі – це внутрішньофірмова торгівля, тобто продаж необхідних для виробничих процесів комплектуючих одним підрозділом ТНК іншому.

Виникнення інтенсивної і стійкої тенденції формування транснаціональної економіки (поглиблення міжнародного поділу праці, бурхливе зростання кількості та потужності ТНК, виникнення світових

ринків сировини, капіталу, робочої сили тощо) припадає на 1950-і роки. “Революція” міжнародної торгівлі відбулася після хворобливого перелому, викликаного двома світовими війнами та міжвоєнною депресією, коли в економіках розвинутих країн переважали автарктичні тенденції.

Таким чином, статистичні й історичні дані вказують на різкий контраст, який намітився в середині ХХ століття між старими і новими типами національних економік: “закритими” і “відкритими”.

Друга релевантна теоріям глобалізації тенденція – формування сфери транснаціональної політики. На початку та в середині ХХ століття, паралельно з “революцією” міжнародної торгівлі і зростанням ролі ТНК, відбувалася “революція” міжнародної бюрократії: безпрецедентно зросла кількість як міжурядових, так і неурядових міжнародних організацій. Їхня динаміка відтворює загальну модель соціокультурної трансформації: повільне зростання, потім зниження темпів і навіть абсолютне зменшення їх, а після спаду – різке піднесення.

Трансформувалась і мета діяльності міжнародних організацій. Якщо у ХІХ та на початку ХХ століття вони орієнтувалися на вирішення державних проблем (право націй на самовизначення, захист національно-державного суверенітету, запобігання міждержавним конфліктам тощо), то, починаючи з середини минулого століття, ці організації переймаються переважно гуманітарними проблемами (права людини, захист етнокультурних меншин, запобігання геноциду, глобальних катастроф тощо).

Вирішення гуманітарних проблем силами міжнародних організацій припускає відчуження частини національно-державного суверенітету на користь створених міжурядовими угодами організацій, які діють на супранациональному рівні (ООН, ЮНЕСКО, Світовий Банк тощо) та неурядових транснаціональних організацій, які діють на субнаціональному рівні, але на території багатьох держав. Це, зокрема, Greenpeace, Amnesty International, Human Rights Watch та інші.

Таким чином, у середині ХХ століття окреслилася межа між старим і новим типами політики, що характеризуються, відповідно, “закритістю”, яка базується на принципі національно-державного суверенітету, і “відкритістю”, заснованою на принципі супра- і субнаціональної взаємозалежності країн.

У сукупності розглянуті тенденції, що виявляються в різних сферах, постають як суспільні зміни. Вони ізоморфні і синхронні та мають вигляд контрастного переходу від старої, просторово і територіально “закритої” соціальної організації, до нової – “відкритої”. Ці зміни обумовлені серією екстраординарних подій, які відбулися на початку та в середині ХХ століття. Дві світові війни, революції і громадянські війни, найважча в історії економічна криза (1929 – 1933 роки) порушили тенденцію повільної інтернаціоналізації в економічній, політичній, культурній сферах. Ці кризи

підірвали і звичний уклад життя, заснований на цінностях економічної самодостатності, політичного суверенітету, культурної однорідності національних держав. Соціокультурні зрушення проявилися й у концептуалізації суспільних змін. Виникнення дискурсу, тобто практики концептуалізації розходжень між старою, замкненою в межах національної держави соціальною організацією, і новою, що поширюється на групи країн чи навіть на весь світ, можна вважати ще однією тенденцією зрушення початку – середини ХХ століття. У 1960-х – 1970-х роках на стику політологічної теорії міжнародних відносин і соціологічної системної теорії активно розроблялася концепція світової системи і світового суспільства. Найпоказовіші в цьому відношенні роботи В. Мура [8], Дж. Неттла і Р. Робертсона [9] та Дж. Бартона [10].

Спочатку новий дискурс щодо міжнародних змін будувався навколо понять “світове”, “міжнародне”, “інтернаціоналізація”. Термін “глобальне” включається в нього лише в середині 1960-х років, коли В. Мур увів у обіг термін “глобальна соціологія” [8], а М. Маклюен – термін “глобальне село” [11]. Власне, дискурс глобалізації в суспільних науках виникає в середині 1980-х років, коли це поняття став розробляти і популяризувати Р. Робертсон [12, 13].

З кінця 1980-х років більшість досліджень теорії змін було зосереджено на новому генеральному напрямку – розробці теорій глобалізації. 1990 року виходить програмний збірник статей “Глобальна культура” [14], у якому опубліковано роботи провідних теоретиків цієї проблеми І. Уоллерстайна, М. Арчера, Р. Робертсона, М. Фезерстоуна, А. Аппадурі, Б. Тернера й ін. З цього часу одна за одною з’являються фундаментальні монографії про глобалізацію Л. Склера [15], Р. Робертсона [16], О. Іанні [17], М. Уотерса [18], А. Аппадурі [19], У. Бека [20] та інших дослідників.

Зміст концептуального повороту, який відбувся в суспільних науках, чітко сформульовано у вступі М. Фезерстоуна і С. Лаша до збірника статей “Глобальні сучасності” (Global Modernities): дискурс глобалізації виник як “спадкоємець дебатів про сучасність (modernity) і постсучасності (postmodernity) у розумінні соціокультурних змін” [21, с. 1].

Те, що розгортання дискурсу щодо світової системи, інтернаціоналізації, глобальності, глобалізації відбувалося відразу за зрушеннями початку та середини ХХ століття, свідчить, що саме ці трансформаційні процеси змінили сприйняття дослідниками попередніх подій та явищ, які були складовими та факторами фази єдиного історичного процесу переходу від старої соціальної організації (локальної) до нової (глобальної). Наприклад, Р. Робертсон і М. Уотерс вважають, що “глобалізація – тривалий історичний процес” і формування її передумов відбувалося ще в XV і XVI століттях [16, 18]. А Г. Терборн виокремлює в історії щонайменше шість “хвиль” глобалізації, найпершою з яких він вважає експансію світових релігій у III – VII століттях [23].

Фокусування уваги дослідників на зростанні міжнародної торгівлі і ТНК, міжнародних організацій, глобальних комунікаційних мереж і мультикультуралізму конституювало новий предмет. Інтенсивність тенденцій після контингентного зрушення спонукала дослідників ретельно реконструювати (а насправді конструювати за аналогією) їх минуле, відшукувати фази та передумови глобалізації, з'єднуючи в логічну послідовність різномірні події і тенденції минулого, розділені десятиліттями і навіть століттями.

Розглядаючи міжнародні трансформаційні процеси ХХ століття, можна розрізнити предметні сфери теоретичних пошуків класиків і сучасних дослідників, позначивши їх, відповідно, поняттями “інтернаціоналізація” і “глобалізація”. Інтернаціоналізацією логічно називати розвиток системи економічних і політичних зв'язків на рівні національних інститутів (держав, міжурядових, неурядових, але національного масштабу організацій), а також поширення в більшості країн інститутів промислового і буржуазного суспільства, яке відбувалося ще в ХІХ столітті і стало предметом інтересу класичних теорій розвитку.

Однак ця характеристика недостатня для опису сучасних процесів, котрі якісно відрізняються від інтернаціоналізації. Це пояснюється тим, що саме в першій половині ХХ століття позначився різкий контраст між поступовим розвитком попередніх тенденцій і стрибкоподібною динамікою наступних. Він свідчить про перехід від інтернаціоналізації до власне глобалізації. До поняття глобалізації логічно включати як безпрецедентну інтенсифікацію процесів інтернаціоналізації до такого рівня, коли ці процеси стають безпосередніми факторами зміни суспільної організації на субнаціональному рівні, так і інтенсифікацію транснаціональних міжіндивідуальних і міжгрупових взаємодій.

В основі всіх теорій глобалізації лежить дихотомічна типологія соціальної організації: локальна *versus* глобальна. У її рамках суспільними змінами можуть вважатися лише процеси, пов'язані зі зміною просторових характеристик міжнародної організації і міжнародної взаємодії. Тому поява дискурсу глобалізації часто тлумачиться як “просторовізація” теорії змін [21, 24]. Фіксуючи “розрив”, який виник між колишніми і новими просторовими характеристиками соціальних процесів, дихотомія “локальне/глобальне” моделює зрушення початку – середини ХХ століття. Отже, логічна структура теорій глобалізації загалом визначається характером подій і тенденцій цього періоду. Але в теоріях глобалізації це дихотомічне розрізнення стає парадигмою опису/пояснення будь-яких тенденцій і використовується для створення теоретичних моделей змін за історичними і географічними межами зрушення.

Однак, за умови подібності логічної структури, яка формується на основі дихотомічного розрізнення “локальне/глобальне”, дискурс

глобалізації дуже різноманітний. Особливості логічної структури найхарактерніших теорій глобалізації, а також ступінь їхньої адекватності тенденціям, що спостерігаються після зрушень початку – середини ХХ століття, вимагають детального розгляду.

Перші детально опрацьовані теоретичні моделі глобалізації були створені в 1980-х – 1990-х роках на концептуальній межі між конкуруючими формами дискурсу: дискурсом світової системи і власне дискурсом глобалізації.

Концептуалізація суспільних змін на основі поняття світової системи як системи економічних і політичних відносин між національними державами до моменту появи дискурсу глобалізації мала вже багату традицію. Характерним прикладом є роботи І. Уоллерстайна. Він проводить межу між традиційним типом інтеграції локальних суспільств – імперіями і сучасним, який з'явився у XV – XVI століттях типом – капіталістичною світо-економікою [4, с. 15]. У межах світо-економіки виділяються групи суспільств, які утворюють центр, периферію і напівпериферію системи. Групується вони не за географічною близькістю, а за характером зв'язків. Основу капіталістичної світо-економіки складають відносини кооперації і конкуренції. Між центром і периферією панують відносини експлуатації і залежності. Напівпериферія перебуває з центром і периферією у відносинах змішаного типу.

У теорії І. Уоллерстайна тенденції переходу до транснаціональної економіки і транснаціональної політики тлумачаться на основі дихотомічного розрізнення сукупності автономних одиниць і системи зв'язків між ними. Суспільні зміни розглядаються переважно як процеси на супранациональному рівні (виникнення мережі інтернаціональних зв'язків). На рівні національному зміни не мають радикального характеру (сталість національно-державної визначеності соціальної організації одиниць у системі). На субнаціональному рівні (усередині одиниць) процеси взагалі не розглядаються як системні зміни. Таким чином, логічна структура моделі світової системи зводить зміни, які спостерігаються в ній, до схеми “міжнародний поділ праці + міждержавний баланс сил/інтересів”.

Найбільш релевантними теорії І. Уоллерстайна виявляються тенденції зростання міжнародної торгівлі і кількості міжурядових організацій, проте інші тенденції контингентних трансформаційних змін початку та середини ХХ століття практично не моделюються цією схемою.

Така логічна структура не вимагає поруч з терміном “інтернаціональне” використовувати термін “глобальне”. Оскільки між процесами поза національно-державними кордонами й усередині цих кордонів передбачається принципова різниця, парадигмою змін постає дихотомія “національне/інтернаціональне”, а не дихотомія „локальне/глобальне”, що ігнорує роль національних кордонів.

Послідовні прихильники парадигми світової системи заперечують використання терміну “глобалізація”, розглядаючи його лише як вимогу кон’юнктури [5, с. 28]. Лідер критиків дискурсу глобалізації І. Уоллерстайн вважає, що “цей дискурс є насправді гігантською неправильною інтерпретацією (misreading) сучасної реальності – обманом, нав’язаним нам владними групами і, навіть гірше, обманом, що ми нав’язали самі собі, найчастіше від розпачу” [25, с. 250]. І. Уоллерстайн пропонує інтерпретувати емпірично фіксовані суспільні зміни як перехід (transition) капіталістичної світо-системи у фазу кризи, початок якої стався у 1967 – 1973 роках. Ця фаза тлумачиться як невід’ємна складова життєвого циклу (зародження – розквіт – криза) світо-економіки.

Менш послідовні прихильники парадигми світової системи, орієнтовані на панівний у сучасних суспільних науках дискурс, адаптували поняття глобалізації і створили перші теоретичні її моделі. Прикладом можуть слугувати роботи Е. Гідденса “Наслідки сучасності” (1990 р.) і Л. Склера “Соціологія глобальної системи” (1991 р.).

Е. Гідденс визначає глобалізацію як інтенсифікацію „загальносвітових (worldwide) соціальних відносин, які пов’язують окремі локальності (localities) таким чином, що локальні події визначаються подіями, які відбуваються за багато миль від них, і навпаки” [26, с. 64]. Вчений розглядає глобалізацію як безпосереднє продовження модернізації, вважаючи, що сучасності (Modernity) внутрішньо притаманна глобалізація [26, с. 63]. Оскільки модернізація, за Е. Гідденсом, полягає в автономізації соціальних відносин від локальних умов взаємодій, то поширення дії деконтекстуалізуючих інститутів на весь світ можна вважати продовженням модернізації у формі глобалізації. Сучасна соціальна система формується в чотирьох інституційних вимірах, і, відповідно, глобалізація також розглядається в чотирьох вимірах. Цими вимірами є світова капіталістична економіка, система національних держав, світовий військовий порядок, міжнародний поділ праці [26, с. 71].

Можна помітити, що насправді в моделі Е. Гідденса не чотири, а тільки два інституціональні виміри системи: світова економіка і світова політика. У цьому його теорія близька до теорії світо-системи І. Уоллерстайна. Різниця в тому, що в моделі Е. Гідденса трансформація системи відбувається не тільки на рівні системних зв’язків (глобальному), але й на рівні елементів системи, що пов’язуються, – “локальних подій” (локальному). Тому для теорії Е. Гідденса термін “глобалізація”, який за змістом означає всеохоплення, тотальність, більш адекватний, ніж термін “інтернаціоналізація”, пов’язаний лише з міждержавними відносинами.

Л. Склер, як і Е. Гідденс, замість терміну “інтернаціоналізація” використовує термін “глобалізація”, оскільки вважає, що найактуальнішим є процес формування системи транснаціональних практик, які автономізуються від умов у межах національних держав і

національно-державних інтересів у міжнародних відносинах. Транснаціональні практики, за Л. Склером, існують на трьох рівнях, які аналітично розрізняються: економічному, політичному та ідеолого-культурному [15, с. 7]. На кожному утворюється базовий інститут, який стимулює глобалізацію. На рівні економіки це ТНК, на рівні політики – транснаціональний клас капіталістів, на рівні ідеології та культури – консьюмеризм. За такої інтерпретації поняття “інститут” можна визначити глобалізацію як сукупність процесів формування системи транснаціонального капіталізму, що перебуває в межах національно-державних кордонів.

Отже, глобальна система Л. Склера виникає як структура, аналогічна світо-системі І. Уоллерстайна. Незважаючи на те, що Л. Склер пише про три інституційні рівні транснаціональних практик, насправді в його моделі, як і в моделі І. Уоллерстайна, розглядаються лише два рівні – економіка і політика. Місце заявленого третього рівня – культури посідає консьюмеризм, який розглядається як ідеологізована економічна або комерціалізована ідеологічна практика.

Логічна структура теорій Е. Гідденса і Л. Склера в цілому має спільну основу: глобалізація розглядається як низка аналогічних, однопорядкових тенденцій у різних інституціональних сферах, які призводять до формування глобальної системи взаємозв'язків і взаємозалежностей між локальними процесами. Ця система і формує характерну для сучасної епохи глобальність соціальної організації. Термін “глобальне” поєднує в собі поняття “інтернаціональне” і “транснаціональне”, а термін “локальне” – поняття “національно-державне” і “субнаціональне”.

Альтернативою цим моделям стали моделі глобалізації, розроблені на основі критики теорії світо-системи і теорій глобальної системи. Дійшовши ще 1968 року висновку, що сфера культури має вирішальне значення для “систематизації” світу, Р. Робертсон пізніше висунув тезу про те, що глобальна взаємозалежність національних економік і держав, концептуалізована, наприклад, у моделі “системи суспільств” І. Уоллерстайна, є лише одним з аспектів глобалізації, тоді як другий аспект – глобальна свідомість індивідів так само важливий для перетворення світу в “єдине соціокультурне місце” [12, 13, 22].

Визначення глобалізації як серії емпірично зафіксованих змін, різнорідних, але об'єднаних логікою перетворення світу в “єдине місце” (a single place), дозволило Р. Робертсону концептуалізувати ширший спектр тенденцій, ніж теоретикам глобальної системи. Єдність місця в цьому випадку означає, що умови і характер соціальних взаємодій у будь-якому куточку світу, аналогічні подіям у відокремлених його частинах, можуть бути умовами або навіть елементами одного процесу соціальної взаємодії. Світ “стискається”, стає соціальним простором без істотних бар'єрів і фрагментації на специфічні зони.

Включення свідомості і діяльності індивідів у предмет теорії глобалізації дозволило Р. Робертсону переосмислити співвідношення глобальності і локальності. У глобалізації він виокремлює два напрямки: глобальна інституціоналізація життєвого світу і локалізація глобальності [22, с. 15 – 17].

Перший напрямок тлумачиться як організація повсякденних локальних взаємодій і соціалізації безпосереднім (поза межами національно-державного рівня) впливом макроструктур світового порядку. Макроструктурування світового порядку (системи взаємозалежності суспільств, що існують у рамках національних держав) відбувається, на думку Р. Робертсона, під впливом трьох факторів: експансії капіталізму, західного імперіалізму, розвитку глобальної системи мас-медіа. Для життєвого світу індивідів і локальних співтовариств сукупна дія трьох факторів обертається експансією “загальнолюдських цінностей”, поширенням стандартних символів, естетичних і поведінкових зразків глобальними мережами ЗМІ і ТНК.

Другий напрямок глобалізації в моделі Р. Робертсона – локалізація глобальності – покликана відобразити тенденцію становлення глобального не “згори”, а “знизу”, тобто через локальне: через перетворення взаємодії з представниками інших держав і культур у рутинну практику, через включення в повсякденне життя елементів інонаціональних, “екзотичних” локальних культур.

У мультикультурних локальних співтовариствах категорії “міжнародні відносини”, “зіткнення цивілізацій”, “транснаціональна корпорація” стають практичними категоріями взаємодії. У цьому випадку термін “глобальне” означає не тільки “інтернаціональне”, але й “субнаціональне” і навіть “локальне” у тій мірі, у якій останнє глобалізує – перетворює повсякденне життя людей у переживання глобального. Щоб підкреслити дворівневість глобалізації, співвідносність і взаємопроникнення глобального і локального, сполучення тенденцій до гомогенності і гетерогенності, Р. Робертсон вводить спеціальний термін: “глокалізація” [27].

Те, що Р. Робертсон виділяє в глобалізації два аспекти (глобальна взаємозалежність і глобальна свідомість) і два напрямки (глобальна інституціоналізація життєвого світу і локалізація глобальності), свідчить про його прагнення аналізувати суспільні зміни і з погляду макрополітичного (система/структура), і з погляду мікрополітичного (дія/актор). Тому модель глобалізації Р. Робертсона може бути зведена до формули “структурна гомогенність + локальна гетерогенність”. Це та парадигма змін, що забезпечує єдність різнорідних емпірично зафіксованих тенденцій.

Теорія Р. Робертсона пропонує модель глобалізації, яка істотно відрізняється від моделей глобальної системи за ступенем адекватності

тенденціям, що спостерігаються. Ця модель дозволяє концептуалізувати глобалізацію не тільки як структурні зміни, але і як зміни в громадській думці та локальних взаємодіях. Крім того, у поняття глобалізації Р. Робертсона інтегрована можливість існування опозиції, що діє глобально і, таким чином, використовує і заперечує глобалізацію. Термін “глобальне” у Р. Робертсона означає не тільки “інтернаціональне” і “транснаціональне”, але й “транскультурне” і “транслокальне”. Поняття глобального охоплює весь простір, а глобальне і локальне співвідносні і нероздільні. Тому ця модель глобалізації можна назвати моделлю глобального простору.

З іншого боку, у моделі глобального простору відбулося “розмивання” базової дихотомії “локальне/глобальне”. Введення категорій “культура”, “життєвий світ”, “свідомість” зводить вихідну референцію концепції глобалізації до просторової експансії і гомогенності цілого. Однак саме ця модифікація вихідної метафори і глобалізаційної парадигми дозволила Р. Робертсону концептуалізувати тенденції, що не концептуалізуються теоріями глобальної системи.

Підхід Р. Робертсона використало багато дослідників. Так, моделі глобального простору розробили У. Бек і Г. Терборн, відомі своїми дослідженнями модернізації [28, 29]. У праці “Що таке глобалізація?” (1997 р.) У. Бек використовує категорію транснаціонального соціального простору [20, с. 55], яка за своїм теоретичним змістом є аналогом “єдиного місця” Р. Робертсона. Глобалізація, на думку У. Бека, означає “не пов’язані кордонами повсякденні дії в різних вимірах економіки, інформації, екології, техніки, транскультурних конфліктів і громадянського суспільства” [20, с. 44]. Це перегукується з ідеями Р. Робертсона: макроструктурування життєвого світу у формі універсальних інституціональних “вимірів” і локалізація глобальності у формі “повсякденних дій”.

Поняття транснаціонального соціального простору дозволяє У. Беку об’єднати під спільною назвою “глобалізація” процеси у сферах політики, економіки, культури, екології тощо, які, на його думку, володіють власною внутрішньою логікою і не редуційовані один до одного [20, с. 29]. У політичній сфері глобалізація означає “розмивання” суверенітету національної держави в результаті дій транснаціональних акторів і створення ними організаційних мереж [20, с. 28]. В економіці глобалізація означає настання денационалізованого, дезорганізованого капіталізму, ключовими елементами якого є вихід ТНК з-під національно-державного контролю і спекуляції в межах транснаціональних фінансових потоків [20, с. 40]. У культурі глобалізація означає глокалізацію, тобто взаємопроникнення локальних культур у транснаціональних просторах, якими є західні мегаполіси – Лондон, Нью-Йорк, Лос-Анджелес, Берлін і т.п. [20, с. 42, 131].

Теза про наявність власної логіки глобалізації в кожній зі сфер

суспільства виправдує використання У. Беком у процесі опису/пояснення тенденцій моделей, розроблених іншими теоретиками: З. Бауманом (“слабка держава”) [30], С. Лашем і Дж. Уррі (“дезорганізований капіталізм”) [31], Р. Робертсоном (“глокалізація”) [27]. Ця ж теза дозволяє У. Беку запропонувати власну модель глобалізації, виходячи з процесів у сфері екології. Він пристосовує розроблену раніше теорію суспільства ризику [28] до аналізу процесів глобалізації. У результаті було створено модель світового суспільства ризику (Weltrisikogesellschaft). Базова ідея теорії суспільства ризику “небезпеки створюють суспільство” переформульована: “Глобальні небезпеки створюють глобальне суспільство” [20, с. 74].

У. Бек виділяє три види глобальних небезпек [20, с. 76 – 77]: 1) екологічні катастрофи, зумовлені високим рівнем техніко-економічного розвитку (парниковий ефект, промислове забруднення тощо), 2) екологічні катастрофи, зумовлені низьким рівнем розвитку (дефіцит питної води, знищення лісів тощо), 3) катастрофи, зумовлені існуванням зброї масового знищення.

Проблематизація цих ризиків транснаціональними соціальними рухами і інституціоналізація ризиків у формі міжнародних конвенцій та організацій формують світову спільноту як єдиний, хоча і багатовимірний, поліцентричний, контингентний, політизований (але не організований у формі держави) транснаціональний соціальний простір. Перетворення суспільства ризику в глобальне У. Бек вважає початком якісно нового стану епохи, яку він називає “другою сучасністю” (zweite Moderne) [20, с. 30].

Г. Терборн у праці “Глобалізації” (2000 р.) виходить з того, що термін “глобалізація” вказує на “тенденції до всесвітнього (world-wide) поширення, впливу чи пов’язаності соціальних феноменів або до загальносвітової поінформованості серед соціальних акторів” [23, с. 154]. Плюралістичність глобалізації може бути “охоплена” у концептуальному полі, заданому двома осями: характер динаміки (інтерактивний чи системний) і рівень соціального феномена (від одиничної дії до макроструктури) [23, с. 158]. В такий спосіб Г. Терборн розвиває ідеї Р. Робертсона, які поєднують в одній моделі глобальну взаємозалежність і глобальну свідомість. Г. Терборн пропонує модель глобальної соціальності, яка концептуалізує зміни на двох рівнях (макро- і мікро-соціальному) і в двох напрямках – власне глобалізації і локалізації глобального.

Теоретичні моделі Р. Робертсона, У. Бека, Г. Терборна репрезентують найпоширеніший тип теорій глобалізації. Для цього напрямку вихідною є просторова референція теорії. Важливість її чітко й образно сформулював Г. Терборн: “У той час, як постмодернізм сформував виклик концепції часу, властивий сучасності (modernity), глобалізація орієнтується на просторовий вимір. У цьому сенсі глобалізація може інтерпретуватися як

політ сучасності в простір” [24, с. 150].

Третій тип моделей глобалізації сформувався наприкінці 1980-х – в середині 1990-х років на основі принципово іншого осмислення просторової референції поняття “глобалізація”. Основу цього типу моделей А. Аппадурі описав у статті “Роз’єднання і розходження в глобальній культурі-економіці” [32]. Свої ідеї він пізніше розвинув у книзі “Сучасність на повен зріст: культурні виміри глобалізації” [19]. Автор радикалізував протиставлення теорії глобалізації і світо-системної теорії, акцентуючи примат культурного-символічного і феноменологічного. Глобалізацію він розглядає як детериторіалізацію – втрату прив’язки соціальних процесів до фізичного простору [32, с. 301]. У моделі А. Аппадурі первісна дихотомія “локальне/глобальне” заміщується, по суті, дихотомією “територіальне/детериторіалізоване”, а глобальність і локальність виступають як дві складові глобалізації, аналогічні структурній гомогенності і соціальній гетерогенності в моделі Р. Робертсона.

Та ж логіка заміщення дихотомії “локальне/глобальне” дихотомією “територіальне/детериторіалізоване” виявляється і в роботі М. Уотерса “Глобалізація” (1995 р.). Глобалізація тут розглядається як сукупність тенденцій, що призводять до детериторіалізації соціального, обумовленої експансією символічних обмінів. Фундамент теорії глобалізації, відповідно до розробок М. Уотерса, є концепцією відносин між соціальною організацією і територіальністю [18, с. 7]. Відносини в кожен історичний момент детермінуються одним із трьох типів обміну: матеріальним (економічним), політичним, символічним. Матеріальні обміни мають тенденцію до локалізації соціальних відносин: виробництво товарів призводить до концентрації в одному місці робочої сили, капіталу, сировини, взаємодії в режимі “віч-на-віч” у процесі управління і надання послуг.

Політичні обміни мають тенденцію до інтернаціоналізації. Політика здебільшого глобалізується в тих її “вимірах”, де проблематизуються інші цінності, ніж матеріальні інтереси [18, с. 118 – 119]. Усвідомлення глобальних проблем, прав людини, екології, збереження миру, справедливого розподілу світових ресурсів призвело до часткової делегітимації національної держави і збільшення кількості міжнародних організацій, вплив яких є недостатнім для усунення національно-державного суверенітету як організуючого принципу політичної сфери.

Підсумовуючи аналіз теоретичних моделей глобалізації, можна зробити висновок, що три типи-моделі глобальної системи (представлені в роботах Е. Гідденса і Л. Склера), глобальної соціальності (Р. Робертсон, У. Бек, Г. Терборн), детериторіалізації соціального (А. Аппадурі, М. Уотерс) історично утворюють три хвилі (або напрямки) концептуалізації суспільних змін у рамках єдиної глобалізаційної парадигми. Для цих теорій характерна спільність логічної структури. Суспільні зміни розглядаються

як історично унікальна сукупність процесів, внаслідок яких нова соціальна організація приходить на зміну колишній. Попередній і новий типи соціальної організації розрізняються на основі дихотомічної типології “локальне/глобальне”.

У рамках кожного з напрямків концептуалізації і кожної моделі локальне і глобальне інтерпретуються по-різному. Проте ці тлумачення можна узагальнити за допомогою моделі Р. Робертсона “структурна гомогенність + соціальна гетерогенність”. У ній представлено усі варіанти моделей глобалізації. За допомогою цієї парадигми будь-яка емпірично зафіксована тенденція змін інтерпретується як аспект, частина чи різновид глобалізації.

Перспективи використання моделей глобалізації для аналізу міжнародних відносин залежать від того, наскільки лінійними будуть сучасні тенденції. Для розвинених країн вже у найближчому майбутньому актуальною стане ситуація, коли глобалізація перетворюється на рутинний процес функціонування/відтворення соціальної організації.

У цій перспективі симптоматична поява концепції Й. Бартельсона, яка прогнозує вичерпання евристичного потенціалу поняття глобалізації і його тривіалізацію. Й. Бартельсон порівнює поняття глобалізації з поняттями цивілізації і революції, що сформувалися в епоху Великої французької революції: “Ці поняття також втратили стабільні референти, але функціонували як рушії (vehicles) соціальної зміни, позначаючи зміну в її чистій, неминучій і незворотній формі: зміна як умова можливих об’єктів і можливих ідентичностей у можливому майбутньому” [33, с. 193]. Й. Бартельсон робить висновок, що “метафори глобалізації, можливо, відімруть, коли поняття виконає своє завдання дестабілізації, тобто коли глобалізація стане чимось, що відбувається без слів і, таким чином, не потребує обговорення” [33, с. 193].

Якщо проаналізувати не тільки те, як концепція конституює очікувані зміни, але й те, як несподівані зміни конституюють концепцію, то можна дійти висновку, що крім виявленої Й. Бартельсоном перспективи тривіалізації концепції глобалізації існує реальна перспектива кризи цієї концепції у зв’язку з виникненням принципово нових тенденцій суспільних змін. Зараз, на початку XXI століття, концепція глобалізації переживає пік популярності. Але перші симптоми кризи глобалізаційної парадигми змін уже проявляються. Адекватно моделюючи тенденції економічної інтеграції, формування транснаціональної бюрократії, зростання мультикультурних спільнот, теорії глобалізації не описують і не пояснюють адекватно нові тенденції, які виникли наприкінці XX століття. Чим далі історично відходять аналізовані події від періоду трансформаційних процесів початку – середини XX століття, тим гостріше постає проблема адекватності глобалізаційної парадигми.

Теоретики глобалізації вирішують проблему шляхом реінтерпретації

парадигми “локальне/глобальне”. Ці зміни помітні в послідовності виникнення трьох “напрямків” теоретизування: теорії світової/глобальної системи (середини 1960-х – початку 1970-х років), теорії глобальної соціальності (середини 1980-х – початку 1990-х), теорії детериторіалізованої соціальності (з кінця 1980-х – середини 1990-х).

Усвідомлення проблеми якісної зміни концепції глобалізації очевидне в запропонованому М. Уотерсом понятті “пост-глобалізація” [18, с. 156]. Однак ідея адаптувати за допомогою нового поняття теорію глобалізації до нових умов ризикована. Перехід від взаємодій у реальному просторі до взаємодій у просторі віртуальному може інтерпретуватися і як гіперглобалізація – експансія соціальних процесів у нові форми просторовості, і як деглобалізація – редукція дійсної просторовості соціальних процесів.

Отже, залежність логічної структури теорій глобалізації від зрушення початку – середини ХХ століття визначає граничні умови для цього виду теорій змін. По-перше, релевантні тенденції повинні бути контрастним переходом, а не монотонним процесом. По-друге, іррелевантні теорії глобалізації тенденції повинні бути монотонним процесом, а не контрастним переходом. Ця умова не виконується для тенденцій, що концептуалізуються в моделях детериторіалізації соціального/постглобалізації.

На основі аналізу концептуальної еволюції теорій глобалізації можна стверджувати, що в теоретичній площині спостерігається дія імперативу віртуалізації. Тому будь-яка теоретична модель суспільних змін для того, щоб бути адекватною сучасним тенденціям, повинна будуватися з використанням поняття віртуальності або його аналогів, які акцентують симуляційність, нематеріальність, символічність, ігровий характер суспільних процесів.

Література:

1. **Kiely R.** *Globalization. Post-Fordism and the Contemporary Context of Development* // *International Sociology*. 1998, N1.
2. **Sassen S.** *Territory and Territoriality in the Global Economy* // *International Sociology*. 2000, N2.
3. **Lyotard J.-F.** *The Postmodern Condition*. Manchester, 1984.
4. **Wallerstein I.** *The Modern World System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European world-economy in the Sixteenth Century*. New York, 1974.
5. **Wallerstein I., T. Hopkins** (eds.) *The Age of Transition: Trajectory of the World-System, 1945 - 2025*. London. 1996.
6. **Chase-Dunn C.** *Global Formation*. Oxford, 1989.
7. **Abu-Lughod J.** *Going Beyond Global Babble* // *Culture, Globaliza-*

tion and the World-System. Ed. by A.D. King. London, 1991.

8. **Moore W.** Global Sociology: The World as a Singular System // American Journal of Sociology. 1966, N5.

9. **Nettl J., Robertson R.** International Systems and the Modernization of Societies. New York, 1968.

10. **Burton J.** World Society. Cambridge, 1972.

11. **McLuhan M.** War and Peace in the Global Village. New York, 1968.

12. **Robertson R., Lechner F.** Modernization, Globalization and the Problem of Culture in the World-Systems Theory // Theory, Culture & Society. 1985, N3.

13. **Robertson R.** Globalization Theory and Civilization Analysis // Comparative Civilizations Review. 1987, Vol. 17.

14. Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity. Ed. by M. Featherstone. London, 1990.

15. **Sklair L.** Sociology of the Global System. Hemel Hempstead, 1991.

16. **Robertson R.** Globalization: Social Theory and Global Culture. London, 1992.

17. **Ianni O.** A sociedade global. Rio de Janeiro, 1992.

18. **Waters M.** Globalizacao. Oeiras, 1999.

19. **Appadurai A.** Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization. Minneapolis, 1996.

20. **Beck U.** Was ist Globalisierung? Frankfurt a. M., 1998.

21. **Featherstone M., Lash S.** Globalization, Modernity and the Spatialization of Social Theory: An Introduction // Global Modernities. Ed. by M. Featherstone, S. Lash, R. Robertson. London, 1995.

22. **Robertson R.** Mapping the Global Condition: Globalization as the Central Concept // Global Culture. Ed. by M. Featherstone. London, 1990.

23. **Therborn G.** Globalizations: Dimensions, Historical Waves, Regional Effects, Normative Governance // International Sociology. 2000, N2.

24. **Therborn G.** Introduction: From the Universal to the Global // International Sociology. 2000, N2.

25. **Wallerstein I.** Globalization or the Age of Transition? // International Sociology. 2000, N2.

26. **Giddens A.** The Consequences of Modernity. Stanford, 1990.

27. **Robertson R.** Glocalization: Time-Space and Homogeneity- Heterogeneity // Global Modernities. Ed. by M. Featherstone, S. Lash, R. Robertson. London, 1995.

28. **Бек У.** Общество риска: На пути к другому модерну. М., 2000.

29. **Therborn G.** European Modernity and Beyond: The Trajectory of European Societies 1945-2000. London, 1995.

30. **Bauman Z.** Globalization: The Human Consequences. Cambridge, 1998.

31. **Lash S., Urry J.** Economies of Signs and Space. London, 1994.

32. **Appadurai A.** Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy // Global Culture. Ed. by M. Featherstone. London, 1990.
33. **Bartelson J.** Three Concepts of Globalization // International Sociology. 2000, N2.
34. **Baudrillard J.** Simulacra and Simulation. Ann Arbor, 1994.
35. **Бодрийяр Ж.** В тени молчаливого большинства или Конец социального. Екатеринбург, 2000.
36. **Baudrillard J.** A ilusao do fim ou a greve dos acontecimentos. Lisboa, 1997.
37. **Kroker A., Weinstein M.** Datenmuell: Die Theorie der virtuellen Klasse. Wien, 1997.
38. **Buehl A.** Die virtuelle Gesellschaft. Opladen, 1997.
39. **Becker B., Paetau M.** (Hrsg.) Virtualisierung des Sozialen. Frankfurt a. M., 1997.
40. **Arrighi G.** Globalization and the Rise of East Asia: Lessons from the Past, Prospects for the Future // International Sociology. 1998, N1.
41. **Robertson R.** Globalization Theory 2000+: Major Problematics // Handbook of Social Theory. Ed. by G. Ritzer and B. Smart. London, 2001.

Знання про соціальний конфлікт: абсолют чи відносність?

Віктор Котигоренко,
кандидат історичних наук,
доцент, вчений секретар
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
НАН України

З часів давньогрецьких софістів увійшло в науковий дискурс поняття релятивізм. В гносеологічному сенсі його вживають, коли твердять про відносність будь-якого знання і заперечують момент абсолютно істинного у цьому знанні. Прихильників такого розуміння результатів наукового пошуку нарекли релятивістами.

Однак далеко не всі дослідники – релятивісти. До них не належать, очевидно, й відомі українські конфліктологи, автори цікавої, ґрунтовної, в теоретичному і праксеологічному сенсі корисної статті, опублікованої в першому числі журналу „Політичний менеджмент”. До такого висновку спонукає їхнє переконання в тому, що “свобода і демократія – це політика існування в конфлікті, це безперервний конфлікт”, а застосування іншими дослідниками “таких термінів, як “запобігання виникненню конфліктів”, “вирішення конфліктів” та “завершення конфліктів”... свідчить про незнання чи ігнорування закономірностей і тенденцій розвитку політичної сфери та повного нерозуміння природи, сутності і характеру політичних конфліктів, їх місця і ролі в суспільно-політичному житті” [1]. Автор цієї статті має сумнів в абсолютній істинності зацитованого постулата через свою прихильність до постулата іншого, можливо, також безсумнівного.

Згаданий постулат можна звести до трьох положень. Перше: будь-який здобуток наукового пошуку є суб'єктивним через суб'єктивну складову природи використовуваних джерел як таких носіїв інформації, що за своїм змістом не можуть охоплювати всієї багатоманітності властивостей і зв'язків реальної дійсності, є її абстрагованим відображенням, створюються людьми, отже пов'язані з особистісними баченням, вибором тощо [2]. Друге: дослідження також завжди суб'єктивоване теоретичними

**Знання про соціальний конфлікт:
абсолют чи відносність?**

Віктор Котигоренко

конструктами, методом і методиками, які розробляє і використовує науковець, його світоглядом, освітою і досвідом, зовнішніми впливами і іншими чинниками. Серед них, зокрема, стереотипи в науці, які більшою або меншою мірою впливають на дослідника, коли він робить висновки. І навіть вільні від таких впливів висновки навряд чи можна вважати єдино істинними. Нарешті, третє: власне, й сама істинність може не вважатися обов'язковим критерієм або ознакою науковості будь-якого дослідження та його результатів. Тим більше, що критерії істинності міняються з плином часу [3]. В тому, що вітчизняна і зарубіжна наука ще не виробила всіма визнаного як єдиноістинне знання про природу, сутність і характер суспільних протиріч і конфліктів, можна переконатися, якщо проаналізувати публікації на цю тему. Такий аналіз і пропонується читачеві.

Сучасна українська конфліктологія, подібно до конфліктології всіх пострадянських країн, формувалась і розвивається під впливами спадщини радянського суспільствознавства, а також концепцій, що сформувався на Заході. Зокрема, й досі дається взнаки один з негативів науки радянської доби – її запізніле, порівняно із зарубіжною наукою, звернення до соціального конфлікту. Хоча здобутки західних дослідників час від часу й оприлюднювалися в СРСР [4], ставлення до їхнього доробку було традиційно упередженим [5], переважно через ідеологічний тиск з боку правлячого режиму. Феномен конфлікту якщо й становив інтерес для радянських вчених, то хіба що для спеціалістів з теорії систем (кібернетиків, механіків, радіоелектронників та ін.). Об'єкт-предметна сфера соціальної конфліктології обмежувалася переважно трудовими конфліктами всередині невеликих груп, міжособистісними або внутріособистісними конфліктами, дискусіями навколо проблем боротьби “нового із старим” тощо [6]. Хоча радянське суспільствознавство й декларувало універсалізм та всеохоплюваність дії закону єдності й боротьби протилежностей, однак теорія соціального конфлікту, який, по суті, мусив би визнаватися формою цієї боротьби, в СРСР опинилася на маргінесі дослідницької практики. Якщо не брати до уваги суто політичних причин, то таку ситуацію можна пояснити загальною спрямованістю теоретичних або теоретикоподібних, а почасти й псевдотеоретичних пошуків у бік моделювання майбутнього ідеального суспільства, в якому не повинно бути місця конфліктам між великими соціальними групами.

Така орієнтація була пов'язана з тим, що джерельна база теоретико-методологічних досліджень штучно обмежувалась працями “класиків марксизму”. А К. Маркс і Ф. Енгельс, як відомо, з усіх видів соціальних конфліктів головним предметом свого аналізу обрали саме класову боротьбу, визначивши її рушійною силою історичного розвитку. Зрозуміло, що у модельованому майбутньому суспільстві без класів не мало бути, відповідно, й класової боротьби. Адже остання, за висновком

К. Маркса, виростає на ґрунті класової і соціальної нерівності, панування одних суспільних верств над іншими [7].

Усі інші види конфліктів (у тому числі на національному й етнічному ґрунті) К. Маркс постулював як похідні від класових суперечностей, як специфічні прояви й способи боротьби між класами. Таке тлумачення проблеми підхопив і В. Ленін. Він вважав справжньою революцію лише таку, яка призводить до “класового зрушення” [8], а тому ставив національно-визвольну боротьбу у пряму залежність від “чистоти” боротьби пролетаріату проти загальноімперіалістичного фронту [9].

Несформованість в СРСР конфліктології як галузі знання і обмеженість наукових напрацювань з теорії конфлікту стали причиною того, що коли виникла суспільна потреба у відповідних прикладних дослідженнях, українське суспільствознавство виявилось невідповідним до них як теоретично, так і методологічно. Через це, зокрема, йому довелось орієнтуватися, а точніше – запозичувати теоретичні напрацювання зарубіжних соціологів і політологів. Однак, визнаючи непересічні наукові здобутки останніх, не можна лишити поза увагою суперечливість багатьох висунутих ними положень, різнобій у застосуванні ряду засадничих понять, у тому числі щодо природи й причин конфліктних ситуацій. Справедливі закиди на адресу молодшої вітчизняної конфліктології, що серед загальних її наукових проблем центральною постає проблема її предмета [10], не позбавлені сенсу і щодо багатьох зарубіжних досліджень відповідного спрямування. Адже дискусії навколо питання про сутність, джерела і причини конфліктів, про способи їх запобігання та розв’язання й досі не завершилися формуванням загальноприйнятної позиції.

Тільки від кінця 1980-х років проблема соціального конфлікту стає актуалізованим предметом вивчення радянських науковців, а після розпаду СРСР – науковців новоутворених держав. Праці ряду західних соціологів, спеціалістів з теорії конфлікту стають відомими радянській і пострадянській науковій громадськості у перекладах [11]. Теорія конфлікту починає активно опрацьовуватися російськими дослідниками [12]. Цій темі присвячено доволі помітний ряд дисертаційних розвідок [13]. Упродовж 1990-х років у Росії вийшли друком підручники і навчальні посібники з конфліктології [14]. В Україні проблемі конфлікту також присвячено ряд праць, у тому числі й навчальних [15].

У 1960-х роках, за спостереженнями американського політолога Р. Преторіуса, конфліктологи в США розділилися на дві школи: “школу консенсусу” і “конфліктну школу”. Окрім інших причин, це сталося під впливом дискусій між прихильниками висунутої Т. Парсонсом структурно-функціональної теорії та альтернативної конфліктної моделі суспільства Р. Дарендорфа [16].

Т. Парсонс вважав конфлікт соціальною аномалією, відхиленням від нормального розвитку суспільства, яке трапляється через посилення в

**Знання про соціальний конфлікт:
абсолют чи відносність?**

Віктор Котигоренко

ньому соціальної диференціації, і чим ця диференціація масштабніша, тим глибшим стає розмежування людей за їхніми соціальними статусами і ролями, майновим, освітнім рівнем тощо. Результатом є соціальна напруга, що виливається у конфлікт, в якому сполучаються індивідуальні і групові дії та протидії, відбувається зіткнення як окремих індивідів, так і груп, до яких ці індивіди належать. Серед конфліктогенних чинників Т. Парсонс також виокремлював культурну диференціацію, яка відбувається одночасно з процесами інтернаціоналізації культурних чинників суспільного буття – моральних норм, інших духовних здобутків і регуляторів людських відносин тощо. Він вважав, що у багатьох випадках саме інтернаціоналізовані індивідуумами і групами культурні надбання, з одного боку, та явища культурної диференціації – з іншого ставлять перед людьми нездійсненні вимоги, підштовхуючи їх до конфліктів.

Ядром концепції Т. Парсонса проте було не стільки пояснення так званої “поведінки, що відхиляється” (її він вважав одним із суттєвих складників конфлікту), скільки розроблення системи засобів для запобігання такої поведінки. Головним серед цих засобів він вважав забезпечення “рольової інтеграції”, коли різні ролі, що виконуються, уможливають неконфліктний розвиток ситуації. “Рольову інтеграцію” Т. Парсонс розумів як підпорядкування ролей, дій, ціннісних орієнтацій особистості і окремих груп вимогам соціальної системи. Ці вимоги примушували соціальних суб’єктів адаптуватися не лише до самої системи, а й одне до одного. В результаті відпадала потреба у конфлікті як засобі роз’язання протиріч. Досягнення “узагальненої адаптивної здатності” Т. Парсонс бачив на шляху соціальної рівноваги, соціальної інтеграції за допомогою правових інститутів, релігії, звичаїв [17].

Якщо Т. Парсонс і його послідовники вважають соціальний конфлікт аномалією, то їхні наукові опоненти виходять із визнання такого конфлікту як неминучого і навіть позитивного явища. Одним з перших у американській політології на цьому наполягав Г. Зіммель. На його думку, конфлікт в середині групи допомагає зберегти її, бо регулює її як систему певних відносин, викриває ворожі емоції її членів, дає цим емоціям вихід. Тому конфлікт є явищем не тільки універсальним, а й таким, без якого суспільство нежиттєздатне. Г. Зіммель визначав конфлікт як феномен, призначення якого полягає у подоланні ситуації соціального дуалізму і досягненні своєрідної єдності, навіть якщо ця єдність здобувається знищенням однієї із сторін конфлікту. У цьому його позиція має багато схожого з марксовим розумінням єдності і боротьби протилежностей. Але докорінна відмінність між цими до певної міри подібними концепціями полягає в тому, що Г. Зіммель заперечував економічні причини соціальних конфліктів, вважаючи їх виявом властивих людині інстинктів ворожості [18].

Подібне ставлення до соціального конфлікту заявляє й Л. Козер. На

ДОЗВОЛЬТЕ НЕ ПОГОДИТИСЬ!

дозвольте не погодитись!

його думку, корисність конфлікту полягає в тому, що він допомагає становленню і підтриманню самототожності групи, сприяє зміцненню її ідентичності, а ворожість і взаємний антагонізм запобігають розмиванню кордонів між групами у соціальній системі, а відтак зміцнюють її [19]. Позитивні функції конфлікту прихильники цієї концепції вбачають також у стимулюванні соціальних змін, забезпеченні такого характеру суспільного розвитку, який допомагає його суб'єктам краще пізнати одне одного, тобто виконує тестуючу функцію. Нарешті, неминуче завершення конфлікту дозволяє повернутися його учасникам до початкового стану, що сприяє зміцненню стабільності системи [20].

Найповніше тезу про позитивну роль соціальних конфліктів розвинув у “функціональній теорії конфлікту” Р. Дарендорф. Центральним елементом конфліктної моделі суспільства, побудованої цим дослідником, є визнання жорсткої взаємозалежності між “конфліктом” і “системою”: без першого немає другого, а без другого – першого. В цьому аспекті позиція Р. Дарендорфа наближається до марксового розуміння соціального конфлікту (у марксовій лексичі – “класової боротьби”), як рушійної сили історії, але із суттєвим застереженням: якщо К. Маркс вважав соціальний конфлікт зіткненням правлячої меншості з пригнобленою більшістю, то Р. Дарендорф виходить з реалій другої половини ХХ століття, коли більшість досягла соціального добробуту. Вона егоїстично прагне зберегти існуючу систему і пропорції розподілу суспільних благ, ігнорує намагання інших отримати такий самий, як і в неї, статус, а отже заперечує громадянські права цих інших, що й призводить до конфлікту. Тому Р. Дарендорф в опублікованій 1988 року в Лондоні праці “Сучасний соціальний конфлікт” наголосив, що робоча назва видання була “Громадянські права, життєві можливості і свобода”. Тим самим він підкреслив свою зосередженість на тих проблемах, від яких залежить успішне розв'язання конфліктів. Головне для запобігання конфлікту, з позиції цього дослідника, полягає не у забезпеченні його учасників тими або іншими ресурсами, а в задоволенні їхніх домагань. Тобто йдеться про задоволення очікувань ініціаторів конфлікту на нову соціальну роль, якої вони позбавлені. Власне, саме у структурі “соціальних позицій і ролей” (наприклад, у підкоренні одних груп іншими, у несправедливому розподілі влади) полягає, на думку Р. Дарендорфа, специфіка соціальних конфліктів [21].

Концепція Р. Дарендорфа не позбавлена певної внутрішньої суперечливості. Вона тлумачить конфлікт як невід'ємний компонент нормального суспільного розвитку, водночас наділяючи суспільство двома обличчями: одне з них – гармонія і порозуміння, а друге – конфлікт і примушування. За формальною логікою, перше з двох слід було б, якщо неухильно дотримуватися концепції Р. Дарендорфа, визнати ненормальністю. Дослідник фактично сам собі суперечить, коли

**Знання про соціальний конфлікт:
абсолют чи відносність?**

Віктор Котигоренко

стверджує, що конфлікти сприяють оновленню суспільних систем, але при цьому не заперечує необхідності розв'язання соціальних конфліктів, визнаючи, що у певних випадках конфлікти, наприклад, етнічні, можуть ці системи руйнувати [22].

Полемика про суспільну функцію соціального конфлікту почалася одночасно із формуванням конфліктології як самостійного наукового напрямку [23]. І те, що ця полемика не згортається, спонукає до постановки низки актуальних питань, відповідь на які важлива для визначення поняття соціального конфлікту та виокремлення його етапів, для типологізації цього явища тощо.

Насамперед, це питання про об'єктивну зумовленість, навіть неминучість конфліктів і доцільність їх запобігання та втручання у їхній перебіг. Відповідь тут особливо необхідна в разі визнання соціальних конфліктів позитивною складовою суспільного розвитку.

Досягнення більшої чіткості щодо суті поставлених питань бачиться на шляху з'ясування спільного і відмінного у змісті понять “протиріччя” і “конфлікт”. У виданій 1972 року колективній монографії американських соціологів «Розв'язання конфлікту: внесок у науки про поведінку» заявлено, що “конфлікт являє собою гумоподібне поняття, яке можна розтягувати у потрібних межах” [24]. Дійсно, розвиток конфліктології дав безліч визначень поняття “конфлікт”, у тому числі й “соціальний конфлікт”.

Марксистській традиції, у якій категорія “єдності і боротьби протилежностей” посідає одне з чільних місць, властиве рядопокладання понять “об'єктивність” і “протиріччя” (саме “протиріччя”, а не “конфлікт”). На Заході, за визнанням автора макросоціологічної теорії конфлікту Р. Колінза, “сучасна теорія конфлікту виникла як спроба створити неідеологічну версію марксизму з акцентом на багатовимірність” [25]. Проте результатом цієї спроби не стало категоріальне розведення “протиріччя” і “конфлікту”. “Мода” ж на визнання конфліктів позитивним явищем по суті закрила питання про необхідність співвіднесення “конфліктності” і “об'єктивності” (в сенсі неминучості, закономірності).

Звичайно, терміни “протиріччя” і “протилежності” в понятійному апараті західної соціології та політології існують (так, Р. Даренфорд застосовує термін “протилежності” для характеристики відношення між елементами, що, власне, й складає зміст будь-якого конфлікту) [26]. Однак там терміни “протилежності” і “протиріччя” не містять того категоріального навантаження, яке прийняте у марксистській діалектиці. В системі марксової діалектики суть протиріччя полягає в єдності і взаємозумовленості протилежних сторін і, водночас, у їх боротьбі та взаємозапереченні. У підсумку такого взаємовідношення протилежностей система стає саморухомим органічним цілим [27].

Спотворюючий вплив на таке загалом раціональне розуміння справила

знову ж таки марксистська упередженість щодо класових суспільств. Всередині них протиріччя кваліфікувались тільки як антагоністичні. Стосовно ж соціалістичного, а тим більше комуністичного суспільства, стверджувалось, що там протиріччя не набувають антагоністичної форми і можуть розв'язуватися шляхом свідомої суспільної дії [28]. Якщо відмовитися від такої політико-ідеологічної упередженості в оцінках, то позитивну функцію протиріччя як рушія соціального прогресу слід перенести на будь-які суспільства, визнати її універсальною. Щодо конфлікту, то він у марксистській теорії чітко відрізнявся від протиріччя і визначався як крайній випадок його загострення [29].

У пострадянських країнах, очевидно, не без впливів марксистської традиції, різниця між “протиріччям” і “конфліктом” проводиться досить виразно. У виданому в Україні “Політичному енциклопедичному словнику” конфлікт визначається як крайнє загострення суперечностей сторін, пов'язане з відмінностями їхнього становища в суспільстві й пов'язаною з цим реальною чи надуманою суперечністю інтересів, цілей і цінностей, зіткнення та протиборство (протидія) певних систем [30]. Подібним до цього можна вважати визначення конфлікту як “зіткнення двох або більше різноспрямованих сил з метою реалізації їхніх інтересів в умовах протиборства” [31].

Розрізняють “протиріччя” й “конфлікти” також ті дослідники, на кого справила вплив “конфліктна школа” західної політології, яка вважає одностороннім і звуженим тлумачення конфлікту як вияву соціальної патології і відводить цьому феноменові позитивну суспільну роль [32]. Явно під враженням моделі Р. Дарендорфа визначає конфлікт російський вчений В. Сперанський: “Конфлікти – це тип соціальної взаємодії, суб'єктами якого виступають індивіди, групи, організації. Вони являють собою нормальний аспект колективного життя, а не “патологічне відхилення” [33]. Фактично повторюючи дарендорфівську формулу, за якою “конфлікт може бути визначений і як соціальне відношення між двома або більшим числом сторін”, В. Сперанський, разом з тим, підкреслює, що умовою конфлікту як відношення має бути також реальна або позірна несумісність цілей цих сторін. У цьому зв'язку наголос робиться на тому, що соціальному конфлікту обов'язково передують соціальні протиріччя, несумісність інтересів учасників. На цій основі конфлікт визначається як одна з форм взаємодії людей, соціальних груп, спільностей та інститутів, при якій дії однієї сторони, зіткнувшись з інтересами іншої, заважають реалізації її цілей. Іншими словами, конфлікт – це прояв об'єктивних і суб'єктивних протиріч, що виражаються у протистоянні сторін [34].

Аналогічна оцінка суспільної ролі соціальних конфліктів дається іншими російськими авторами [35], зокрема В. Смирнягіним. Він також вважає соціальний розвиток неможливим без конфліктів і закликає до їх

**Знання про соціальний конфлікт:
абсолют чи відносність?**

Віктор Котигоренко

тверезого сприйняття, яке мусить бути притаманним демократичному ладові, оскільки “без такого сприйняття конфліктів демократія просто не функціонує – хоча б тому, що державна влада виявляється надто нестійкою, якщо вона залежить від вибору громадян, постійно роздратованих неспроможністю властей покінчити з конфліктами раз і назавжди” [36]. Чинником суспільного розвитку поряд з конфліктом В. Смирнягін також називає протиріччя. Ці два феномени дослідник розглядає не як самостійні і самодостатні, а як ієрархічно залежні. Показуючи цю залежність, він наголошує, що “у строгому сенсі можна визначити поняття “конфлікт” як вид протиріч, який не може бути розв’язаний в існуючих легальних рамках і примушує сторони застосовувати силові дії для подолання цих рамок” [37]. Така логічна конструкція не здається бездоганною. В ній наслідок певних соціальних відносин (власне, конфлікт) постає одночасно і як його причина (тобто протиріччя, яке може призвести до конфлікту). Ряд авторів визначають соціальний конфлікт і як загострення протиріч, і як зіткнення сторін, думок, сил, і як відкриту боротьбу між індивідами, групами індивідів або організаціями [38].

Понятійне розмежування “протиріччя” і “конфлікту” простежується також в міркуваннях дослідників, які вважають конфлікт відхиленням у суспільному розвитку. Зокрема, автори виданої у Росії “Юридичної конфліктології” вважають, що “в цілому масштабна конфліктна ситуація свідчить про перебіг у суспільстві соціально-дезорганізаційних процесів, про короткотермінову або тривалу, більш менш глибоку, інколи незворотну дезінтеграцію найважливіших суспільних структур, які забезпечують стабільність даного суспільства або територіальної спільності”. В основі дезінтегративних дій учасників конфлікту лежать певні мотиви, а вони, у свою чергу, виникають з протиріч буття. Тому інакше конфлікт можна визначити, як “прояв об’єктивних або суб’єктивних протиріч, що проявляються у протиборстві сторін” [39].

Розмежування “протиріччя” і “конфлікту” не заперечує існування між ними тісної спорідненості, яка виражається насамперед у наявності між ними причинно-наслідкового зв’язку. Крім того, перше з названих понять позначає стабільний, а друге – динамічний аспект явища. Тобто, протиріччя – це ще не конфлікт, це свого роду “рухлива рівновага протилежностей”, вона тільки містить можливість переходу до конфліктного стану [40].

Г. Козирев, зокрема, у зазначених контекстах визначає конфлікт як різновид соціальної взаємодії, якою передбачаються дії сторін, спрямовані одна проти одної. Він зауважує: “В основі конфлікту лежать суб’єктивно-об’єктивні протиріччя, але ці два явища (протиріччя і конфлікти) не слід ототожнювати. Протиріччя можуть існувати тривалий період і не переростати у конфлікт. Тому необхідно мати на увазі, що в основі

конфлікту лежать лише ті протиріччя, причиною яких є несумісні інтереси, потреби і цінності. Такі протиріччя, як правило, трансформуються у відкриту боротьбу сторін, у реальне протиборство” [41].

Розрізнення “протиріччя” і “конфлікту” є важливою умовою типологізації конфліктів. Так, В. Овчинников вважає конфлікт “наслідком взаємодії неспівпадаючих між собою суспільних відносин, а оскільки ці відносини і їх конкретні прояви у соціальній системі практично безкінечно різноманітні, то конфліктна ситуація є швидше нормою, ніж патологією суспільного розвитку” [42]. Якщо прийняти таке розуміння і виходити з того, що сутнісно-якісні ознаки загального повинні визначати зміст і його конкретних проявів, то нормою слід визнати будь-який тип або вид конфлікту.

Щоб чітко усвідомити, які конфліктні ситуації є “нормою”, варто розглянути виокремлені конфліктологією типи конфліктів. Точніше – типи конфліктів, які трапляються у суспільстві, оскільки саме вони є об’єктом нашого дослідження. При цьому слід взяти до уваги ту обставину, що у визначенні сутнісних ознак, за якими можна було б здійснити більш-менш загальноприйнятну типологізацію або класифікацію конфліктів, серед науковців поки що немає спільної думки.

Сторонами конфлікту (конфліктантами) зазвичай є соціальні групи. Тому цілком обгрунтовано видається постановка соціального конфлікту в один ряд із конфліктами політичними та економічними як видами суспільного конфлікту, коли за основу типологізації береться сфера їх виникнення й перебігу [43]. На перший погляд, між соціальним і політичним конфліктом немає великої різниці: в обох випадках боротьба ведеться, як правило, між групами людей, які захищають свої інтереси. Так, “в широкому сенсі під соціальним конфліктом розуміють будь-який вид боротьби між великими соціальними групами людей, якщо вони переслідують якісь суспільно важливі цілі” [44]. З іншого боку, “у найзагальнішому вигляді політичні конфлікти є формою взаємовідносин між окремими особистостями, партіями, політичними групами, класами, державами” [45]. Політичний конфлікт виникає з приводу відносин влади і як такий реалізується через взаємодію політичних інтересів. Іншими словами, політичний конфлікт, як форма політичних відносин, характеризується відкритим зіставленням політичних інтересів та зіткненням соціально-політичних сил, що протиборствують, і дії яких спрямовані на досягнення несумісних цілей, насамперед у сфері влади і власності [46]. До політичних можна віднести будь-який конфлікт з участю політичних акторів або з політичним звучанням [47].

Виділення суспільної ознаки конфлікту і, відповідно, поділ конфліктів на соціальні, політичні й економічні, застосовується не завжди. Так, є пропозиція об’єднати в один клас всі конфлікти за участю людини, а в

**Знання про соціальний конфлікт:
абсолют чи відносність?**

Віктор Котигоренко

середині цього класу виділяти соціальні та внутріособистісні. Відповідно соціальні конфлікти діляться на міжособистісні, між особистістю і групою, між малими, великими і середніми соціальними групами, міждержавні, у тому числі між коаліціями держав. Подібною є типологізація, за якою виділяються такі рівні конфлікту, як внутріособистісний, міжособистісний, індивідуально-груповий, міжгруповий, організаційний, класовий, міжнаціональний, міждержавний [48].

За ознакою презентації інтересів чи потреб суб'єктів конфлікту пропонується ділити на ресурсні (коли об'єктом задоволення конфлікту є матеріальні, соціально-економічні ресурси), статусно-рольові (в яких учасники борються за відповідний соціальний статус або роль, яку вони хотіли б відігравати у суспільстві) та ідеологічні чи нормативні [49].

У межах цих типологізацій політичний конфлікт не виокремлюється. Це спонукає до припущення, що всі види політичного протистояння прихильники таких типологізацій відносять до конфліктів між соціальними групами чи між державами та їх коаліціями. Подібний підхід дещо звужує можливості співвіднесення конфліктів за їхньою суспільною сутністю і за рівнем прояву. Водночас він відзначається великою мірою відповідності щодо предмета соціального конфлікту, дозволяє диференціювати конфлікти у суспільних відносинах за цілями, інтересами і потребами їх учасників. А це – ті ознаки, які відображають природу і причини боротьби між соціальними групами – соціальними, політичними, професійними, етнічними та іншими.

Поєднання розглянутих випадків розрізнення суспільної сфери конфліктів та їхнього рівня організації дає можливість для більш чіткої типологізації кожного конкретного конфліктного явища. Завдяки цьому дослідник отримує значно ширший діапазон термінів, якими можна описати те або інше конфліктне протистояння, водночас уникаючи невинуватих спрощень. Приміром, типологізація конфліктів за інтересами їх учасників – економічними, політичними, побутовими, культурними, соціальними – мала наслідком віднесення міжнаціональних конфліктів до політичних [50]. Однак міжнаціональний конфлікт є явищем значно багатограннішим і не вичерпується суто політичною сферою. Така типологізація взагалі може обмежитися виділенням конфліктів внутріособистісних, міжособистісних, групових (між малими неформальними групами), внутріколективними, міжгруповими (між великими соціальними групами) [51], і в межах такого переліку ті види конфліктів, у яких поєднано різні ознаки, розчиняються, губляться. Однак кожний вид суспільного конфлікту у поєднанні з тим або іншим рівнем його вияву дає нові різновиди. Так, у межах політичного конфлікту можуть бути виділені конфлікти, наприклад, етнополітичні, еколого-політичні, адміністративно-політичні, економіко- або фінансово-політичні, територіально-політичні, партійно-політичні [52]. І цим переліком

варіантність політичних конфліктів не вичерпується. Спрощення типологізації конфліктів не може не позначатися на якості їхнього аналізу, з'ясуванні особливостей, мотивів поведінки учасників, визначенні усіх компонентів, які складають той або інший конфлікт як специфічну систему взаємовідносин.

Для оцінки суспільної ролі конфліктів важлива також їх класифікація за формами прояву. Це може бути розрізнення конфліктів за тривалістю – приміром, на швидкоплинні та хронічні. Крім того, конфлікти можуть розрізнятися за характером дій конфліктантів. Адже соціальні та інші суспільні конфлікти – це не просто протистояння сторін. Це такі протистояння, при яких сторони погрожують одна одній, прагнуть захопити одна в одній територію, ресурси тощо, причому роблять це у такий спосіб, що боротьба набуває форми атаки з одного боку і оборони – з іншого [53]. В тих випадках, коли для досягнення цілей боротьби конфліктантам бракує правових підстав, або коли ці підстави свідомо і відверто ігноруються протилежною стороною, нерідко останнім аргументом виступає сила. Відповідно конфлікти можна ділити на насильницькі і мирні, розуміючи під останніми також боротьбу, але без намагання фізично вплинути на протилежну сторону.

Якщо погодитися з тим, що конфлікт є нормою в суспільстві, що він має позитивну функцію, то таку оцінку належало б поширити і на ті випадки, коли він переходить у насильство. Тобто суспільна роль загального феномена має бути визнана і за його конкретним проявом. Однак випадки насильницького, збройного розв'язання спірних питань скрізь у світі викликають осуд. Навіть якщо цей осуд є не більше, ніж даниною загальнолюдським вимогам, він однаково є показовим, бо підтверджує вкоріненість у світові відносини принципів гуманістичної моралі, несприйняття насильства.

Виходячи з цього, правомірно поставити питання про чіткіше розмежування тих складових суспільного розвитку, які визначають його прогресивну спрямованість. У цьому контексті важливо досягти згоди щодо того, чи визнавати позитивними складовими власне конфлікти, чи протиріччя, на ґрунті яких ці конфлікти виникають? Постановка питання у такій площині вимагає прийняття позиції, що протиріччя і конфлікти є взаємопов'язаними, але різнопорядковими явищами. Саме протилежності мають бути визнані об'єктивним явищем у суспільстві, тоді протиріччя між ними сприйматимуться, як рушійна сила прогресу. Якщо дотримуватись такого розуміння, позитивна суспільна функція має бути беззастережно визнана винятково за протиріччям. Конфлікт же як кризову форму боротьби протилежностей слід віднести до відхилень від нормального еволюційного розвитку.

Являючи собою кризу у соціальних відносинах, конфлікт робить їх розвиток непередбачуваним, ризикованим, значною мірою хаотичним.

**Знання про соціальний конфлікт:
абсолют чи відносність?**

Віктор Котигоренко

Тим самим він заважає підготовленій попереднім ходом історії трансформації одних суспільних явищ в інші; нові суспільні форми, продуктовані конфліктом, маючи кризову природу, не є гарантовано оптимальними і прогресивними для конкретних умов. Навіть компроміс як найбільш гуманістичний спосіб вирішення конфлікту найчастіше має своїм результатом збіднення найкращого варіанту розвитку заради примирення з гіршим варіантом, і почасти лише тому, що останній є агресивнішим. Тому навряд чи можна визнати переконаливою так звану амбівалентну оцінку соціального конфлікту, прихильники якої виходять з того, що “в цілому соціальний конфлікт виконує позитивну функцію тоді, коли він сприяє соціальному прогресу. Але навіть тоді, коли конфлікт сприяє цьому, необхідно зважати на втрати, які завжди так чи інакше супроводжують життя суспільства. Ці втрати зачіпають як матеріальну, так і моральну сферу. Враховуючи це, не можна ігнорувати того, що кожний конфлікт має також негативну функцію” [54]. Конфлікти, безумовно, прискорюють розв’язання протиріч. Але, вигравши завдяки їм “у часі”, суспільства здебільшого програють “у роботі”, тобто у вдосконаленні того, що впливає з логіки еволюції.

Заперечення позитивної функції суспільного конфлікту у розв’язанні об’єктивних протиріч спонукає до пошуку такої форми взаємодії та виявлення протилежностей, яка відповідала б потребам поступального розвитку суспільства. Продуктивним у цьому сенсі виглядає зауваження Л. Козера, що Т. Парсонс рідко вживав термін “соціальний конфлікт”, віддаючи перевагу термінам “напруга”(strain) і “тертя” (tension) [55]. Термін “напруга” видається найбільш адекватним визначенням прогресочинної форми взаємодії протилежностей. Напругу, з одного боку, можна вважати нормальною та об’єктивно зумовленою, а тому неминучою, а з другого боку, її можна співвіднести з тим етапом зародження і розвитку конфліктної ситуації, коли ця ситуація ще не набула форми власне конфлікту – відвертого протистояння сторін.

Серед конфліктологів практично немає розходжень у визнанні того, що конфлікт у своєму зародженні й розвитку проходить кілька етапів. Насамперед вирізняють латентний і відкритий періоди конфлікту. Р. Дарендорф, приміром, говорячи про протилежності як основу конфлікту, ділить їх на об’єктивні (“латентні”) і суб’єктивні (“явні”) [57].

Латентний період вважають ще передконфліктом. У цій фазі відбувається виникнення об’єктивно зумовленої проблемної ситуації, її усвідомлення носіями чи виразниками протиріч, робляться спроби вирішити проблему шляхом досягнення згоди, тим більше, що у цей час ще зберігаються зовнішньо обережні взаємини. Частина авторів не вирізняє проміжних фаз між латентним і відкритим (власне конфліктом) періодами. Інші бачать перехід від латентної стадії до відкритої більш структурованим: спочатку настає демонстраційна фаза, сповнена

ДОЗВОЛЬТЕ НЕ ПОГОДИТИСЬ!

ДОЗВОЛЬТЕ НЕ ПОГОДИТИСЬ!

суперечками й висловлюванням взаємних претензій та аргументів – відбувається “вербальний конфлікт”; слідом іде латентно-агресивна фаза, коли у сторін нагромаджується потенціал агресивних настроїв і почуттів одна до одної, виношуються плани завдання ударів тощо; нарешті настає демонстративно-агресивна фаза (власне конфлікт): кожна із сторін відкрито декларує свої наміри вдатися до рішучих дій і підтверджує це своєю поведінкою. Саме у цій фазі трапляються інциденти, які провокують відкрите зіткнення та ескалацію протистояння і ведуть до наступної фази – власне конфлікту як боротьби на знищення (фізичне, політичне абощо) супротивника аж до настання кульмінації, яка завершується або повною перемогою однієї із сторін, або компромісом у випадку балансу сил [57].

У будь-якому разі латентне нагромадження і навіть загострення протиріч, що виникли об’єктивно, саме по собі ще не є конфліктом. Спочатку відбувається зростання соціальної (політичної чи економічної) напруги, тобто формується такий стан системи, коли виникає і розвивається суперечливість інтересів та дій і відносин людей, соціальних груп та інститутів, коли в суспільстві посилюються протилежні тенденції, проявляється суспільне невдоволення [58]. Така форма прояву суспільних протиріч хоча й несе в собі зародки кризи, дестабілізації соціальних зв’язків, загалом позитивно впливає на стан соціуму, змушує його звернути увагу на нагальні проблеми, не дозволяє впасти у застій. Звичайно, йдеться про напругу не як вульгарний скандал, а як більш високий тонус цивілізованого суспільного дискурсу і підвищену занепокоєність результатами розвитку та майбутніми перспективами.

Наповнення поняття “напруга” може мати й інший зміст порівняно з вищевикладеним. Соціальною напругою можна називати також кризову ситуацію, ознаками якої є не лише зіткнення поглядів, а й екстремістські дії, наростання невдоволення аж до агресивності, психічної втоми і роздратованості, коли стан масового психозу переходить у стихійні масові дії [59]. Втім, подібним ситуаціям, мабуть, більше пасують такі визначення, як “суспільна криза” або “морально-політична криза” суспільства. Такий стан насправді є “передднем” відкритого конфлікту. Як і конфлікт, його можна віднести або до аномалій (за парсонівським критерієм), або до нормального, позитивного за своїми наслідками явища (якщо керуватися дарендорфівським критерієм).

Методологічним засобом умовного “примирення” цих двох підходів могло б бути розведення понять “протиріччя” (як об’єктивна розбіжність інтересів суспільних суб’єктів) і власне “конфлікт” (як конкретна суб’єктна дія, спрямована на реалізацію певного інтересу). Суперечність або ж протиріччя інтересів існує й розвивається всередині того чи іншого соціуму і тривалий час може не помічатися, не актуалізуватися, тобто розвиватися у латентній формі. Ця обставина зумовлює доречність корекції відомих політологічних схем розвитку конфліктів. Як було показано вище, майже

**Знання про соціальний конфлікт:
абсолют чи відносність?**

Віктор Котигоренко

кожна з цих схем визначає першою фазою конфлікту латентну фазу, у якій відбувається його визрівання. Цю фазу варто винести за межі схеми розвитку конфлікту і позначити як передконфліктний стан міжгрупових взаємин. В якості початкової фази розгортання власне конфлікту доцільно розглядати демонстраційну фазу, у якій з'являється намір однієї або більше сторін до конкретної політичної чи іншої активної дії.

Запропоноване уточнення видається важливим для розроблення оптимальної тактики регулювання міжетнічних взаємин. До початку конфлікту, в період латентного розвитку протиріч, слід уникати тих методів втручання в ситуацію з боку суб'єктів управління конфліктом (за О. Картуновим та О. Маруховською, це – держава, її органи, незалежні посередники [60]), що їх потребує власне конфлікт. Передчасне застосування в доконфліктній стадії методів, які є ефективними при втручанні в конфлікт, що вже став реальністю, може спровокувати сторони (носіїв протилежних інтересів) до демонстрації рішучості і непоступливості, тобто до вступу у першу фазу справді конфліктної боротьби.

Вважається, що “сучасна соціологічна і політична конфліктологія суттєво доповнює концепцію демократичного суспільства теорією і політичною технологією попередження конфлікту, а також його використання в інтересах розвитку і вдосконалення політичних і суспільних відносин” [61]. Якщо це твердження й істинне, то його істинність, мабуть, також є релятивною, або ж відносною.

Література:

1. **Картунов О., Маруховська О.** І спокій тільки сниться! // Політичний менеджмент. – 2003. - №1. – С. 102 – 103.

2. Див.: **Варшавчик М.** Джерело історичне // Джерелознавство історії України. Довідник. Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика. – К., 1998. – С. 40 – 42.; **Котигоренко В.** Достовірність джерела // Там само. - С. 43.

3. Про це див.: **Кезин А. В.** Научность: эталоны, идеалы, критерии. Критический анализ методологического редукционизма и плюрализма. – М., 1985. – С. 28 – 31.

4. Зокрема, ще на початку 1970-х років було перекладено і оприлюднено відповідну статтю американського соціолога Т. Парсонса (Див.: **Парсонс Т.** Общий обзор // Американская социология: Перспективы, проблемы, методы. – М., 1972). Про відставання радянської науки у вивченні соціальних конфліктів свідчили й реферативні огляди зарубіжної літератури (Див., зокрема: **Обершелл Э.** Теорія соціального конфлікту / / Общественные науки за рубежом: Реферативный журнал. Серия “Философия и социология”. – 1979. - №4. – С. 150 – 152).

5. Як приклад, див.: **Доронина Н. И.** Буржуазные исследования международного конфликта: Критический анализ методологии исследования. – М., 1981; Зарубежные исследования конфликта в системе социалистических общественных отношений. Вопросы теории и методологии (Сборник научных трудов). – М. 1989; **Клюгель И.** Обострение социальных антагонизмов и буржуазные теории систем и конфликтов // Современный антикоммунизм: критика новейших течений. – Минск, 1979. – С. 67 – 81; **Луков В.** Теоретические основы концепций буржуазной конфликтологии // Материалы научной конференции «Критика современных буржуазных, реформистских и ревизионистских концепций в области идеологии, этнологии и права». – М., 1976. – С. 25 – 39; **Нечипоренко Д. А.** Буржуазная «социология конфликта». – М., 1982; **Семенова Л. А.** К проблеме построения общей теории конфликта в американской буржуазной социологии // Социология и идеологическая борьба: Критический анализ буржуазных социологических концепций. – М., 1978. – С. 40 – 55; **Фомина В. Н.** Социальный конфликт в концепции постиндустриального государства Алана Турэна // Критика современной буржуазной социологии. – М., 1990. – Вып. 1.

6. Як приклад можна навести: Взаимодействие в конфликтной ситуации. Некоторые факторы, определяющие ход взаимодействия // Вопросы теории и методов социологических исследований. – М., 1976. – С. 319 – 342; **Гришанова Н. А., Семенова Л. А.** Некоторые аспекты социологической теории конфликта // Вопросы теории и методов социологических исследований. – М., 1974. – С. 116 – 125; **Дружинин В. В., Конторов А. С., Конторов М. Д.** Введение в теорию конфликта. – М., 1989. **Маркс К.** Злиденність філософії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Вид. 2-е. Т. 4. – К., 1959. – С. 94.

7. **Маркс К.** Злиденність філософії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Вид. 2-е. Т. 4. – К., 1959. – С. 94.

8. **Ленін В. І.** Класове зрушення // Ленін В. І. Повне зібр. тв.-Т. 32. –К., 1973. – С. 375.

9. **Ленін В. І.** Підсумки дискусії про самовизначення // Там само. – Т. 30. – К., 1973. – С. 38.

10. **Здесенко А. П., Щедрін В. С.** Про деякі проблеми викладання конфліктології // Система неперервної освіти: здобутки, проблеми. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 28 – 31 жовтня 1996 р. У 6-ти кн. – Чернівці, 1996. – Кн. 6; Проблеми сучасної конфліктології. – С. 27.

11. Серед них можна назвати: **Вебер М.** Про деякі категорії соціології розуміння // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Практика. – К., 1998. – С. 104 – 157; **Дарендорф Р.** Современный социальный конфликт // Иностранная литература. – 1993. – №4; Его же, Элементы теории социального конфликта // Социологические исследования – 1994. – №5;

**Знання про соціальний конфлікт:
абсолют чи відносність?**

Віктор Котигоренко

Диксон Ч. Конфликт: Семь шагов к миру. – СПб., 1997; **Козер Л.** Функции социального конфликта. – М., 2000; **Колінз Р.** Теорія конфлікту в сучасній макроісторичній соціології // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – №6; **Меритон Р., Мид Дж., Парсонс Т., Шюц А.** Американская социологическая мысль. – М., 1996; **Парсонс Т.** Система современных обществ. – М. 1998; **Преториус Р.** Теорія конфлікту // Полис – 1991. – №5; **Скотт Д. Г.** Конфликты и пути их преодоления. – К. 1991; **Тернер Дж.** Структура социологической теории. – М., 1985. – Ч. II: Теория конфликта; **Фишер Р., Ури Р.** Путь к согласию или переговоры без поражения. – М., 1990.

12. Теоретичні напрацювання російських соціологів і політологів викладені у ряді монографій і статей: **Глухова А. В.** Политические конфликты: основания, типология, динамика (теоретико-методологический анализ). – М., 2000; **Дудченко В. С.** Онтосинтез конфликта (к методологии исследования) // Социологические исследования. – 1996. – №10; **Желтухин А. И.** Социологическая концепция конфликта // Социологические исследования. – 1994. – №4; **Здравомыслов А. Г.** Социология конфликта: Россия на путях преодоления кризиса. – М., 1995; **Краснов В. И.** Конфликты в обществе // Социально-политический журнал. – 1992. – №6 – 7; **Клементьев Д. С.** К теории социального конфликта и управление дезинтеграционными процессами // Вестник Московского университета. Серия 18: Социология и политология. – 1995. – №4; Модернизация в России и конфликт ценностей. – М., 1994; **Найденова Л. И.** Социологические теории конфликтов и их разрешение // Социально-политический журнал. – 1994. – №1 – 2; **Овчинников В. С.** Политические конфликты и кризисные ситуации // Социально-политические науки. – 1990. – №20; **Руткевич М.** Природа конфликта // Свободная мысль. – 1994. – №6; **Сперанский В. И.** Конфликт: сущность и особенности его проявления // Социально-политический журнал. – 1995. – №3; **Фельдман Д. М.** Политология конфликта. – М., 1998; Юридическая конфликтология. – М., 1995.

13. Див.: **Анцупов А. Я., Прошанов С. Л.** Конфликтология: междисциплинарный подход, обзор диссертационных исследований. – М., 1997.

14. **Анцупов А. Я., Шипилов А. И.** Конфликтология: Учебник для вузов. – М., 1999; **Бабосов Е. М.** Конфликтология. – Минск, 1997; **Громова О. Н.** Конфликтология. – М., 1993; **Дмитриев А., Кудрявцев В., Кудрявцев С.** Введение в общую теорию конфликтов. – М., 1993; **Козырев Г. И.** Введение в конфликтологию. – М., 1999; Конфликтология: Учебник для студентов. – СПб., 1999; **Лебедева М. М.** Политическое урегулирование конфликтов. Подходы, решения, технология: Учебное пособие. – 2-е изд. – М., 1999; Основы конфликтологии: Учебное пособие /Под. ред. В. Кудрявцева. – М., 1997; **Уткин Э. А.** Конфликтология: теория и практика. – М., 1998.

15. **Балинський І.** Естетика конфлікту // <http://www.ji-magazine.lviv.ua/n16/texts/balynsk.htm>; **Бандурка А. М., Друзь В. А.** Конфліктологія. – Харків, 1997; **Грушевська С.** Конфлікт: етико-психологічний аналіз / К., 2000; **Данильян О. Г.** Соціальні протиріччя: Сущність, типологія, форми проявлення. – Х., 1998; **Даніліян О. Г.** Соціальні протиріччя у посттоталітарних системах: Методологія дослідження та розв'язання. – Х., 1998; Демони мира и боги войны: Соціальні конфлікти в посткомуністическому світі. – К., 1997; **Ішмуратов А. Т.** Конфлікт і згода: Основи когнітивної теорії конфліктів. – К., 1996; Конфліктологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів юридичної спеціальності // За ред. Л.М. Герасіної та М.І. Панова. – Харків, 2002; **Мацієвський Ю.** Політична конфліктологія: що та як вивчати? // <http://www.icsai.kiev.ua/lp/a5.htm>; **Пойченко А. М.** Конфлікти і політична діяльність. – К., 1996; Природа, феноменологія і динаміка конфліктів в сучасному світі: Тезиси доповідей Міжнародної науково-практичної конференції. – Чернівці, 1997. – Ч. 2.; Система неперервної освіти: Здобутки, пошуки, проблеми. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 28-31 жовтня 1996р. Кн.6: Проблеми сучасної конфліктології. – Чернівці, 1996; **Федорович Х.** Альтернативне розв'язання конфліктів як феномен комунікації та його демократичне значення // Філософська і соціологічна думка. – 1999. – №5.
16. **Преторіус Р.** Теорія конфлікту // Політичні дослідження. – 1991. – № 5. – С. 139.
17. **Бобосов Е. М.** Конфліктологія. – Мінськ, 1997. – С. 38 – 41; **Анцупов А. Я., Шипілов А. І.** Конфліктологія. – М., 1999. – С. 70.
18. Див. у: **Козер Л.** Функції соціального конфлікту / Пер. с англ. – М., 2000. – С. 60; **Бобосов Н. М.** Указ. соч. – С. 16; **Анцупов А. Я., Шипілов А. І.** – Указ. соч. – С. 68 – 69.
19. **Козер Л.** Указ. соч. – С. 58.
20. Див. у: **Анцупов А. Я., Шипілов А. І.** – Указ. соч. – С. 70 – 71.
21. **Дарендорф Р.** Сучасний соціальний конфлікт: Фрагменти з книги // Іноземна література. – 1993. – №4. – С. 236 – 242; Див. у **Степаненкова В. М.** Поняття соціального конфлікту в теорії Р. Дарендорфа // Соціологічні дослідження. – 1994. – №5. – С. 141 – 142.
22. Див. у: **Бобосов Е. М.** Указ. соч. – С. 32 – 36.
23. **Запрудський Ю. Г.** Соціальний конфлікт (політологічний аналіз). – Ростов-на-Дону, 1992. – С.9 – 39.
24. Цит. за: **Ачкасова В., Дука А.** Регіональна політична власть: елітні конфлікти і можливості угоди (Санкт-Петербург в період трансформації системи) // Еволюція взаємодій центру і регіонів Росії: від конфліктів до пошуку угоди. – М., 1997 – С. 192.
25. **Колінз Р.** Теорія конфлікту в сучасній макроекономічній соціології /

**Знання про соціальний конфлікт:
абсолют чи відносність?**

Віктор Котигоренко

- / Філософська і соціологічна думка. – 1993. – №6. – С. 82.
26. Див.: **Степаненкова В. М.** Указ. соч. – С. 141.
27. Философская энциклопедия. – М., 1967. – Т.4. – С. 403, 404.
28. Там само. – С. 405.
29. Философская энциклопедия. – М., 1964. – Т.2. – С.55.
30. Політичний енциклопедичний словник / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна. – К., 1997. – С.173.
31. Политология: Энциклопедический словарь / Редкол.: Ю. И. Аверьянов и др. – М., 1993. – С. 142.
32. Политическая энциклопедия. В 2-х томах / Рук. проекта Г. И. Семигин. – М.: Мысль, 2000.- Т. 1.- С. 566 – 577; **Иванов В. Н.** Конфликтология: проблемы становления и развития // Социально-политический журнал. 1994. - №7 – 8. – С. 51.
33. **Сперанский В. И.** Конфликт: сущность и особенности его проявления // Социально – политический журнал. – 1993. - №5. – С.155.
34. Там само. – С. 158 – 159.
35. Новая философская энциклопедия. В 4-х томах/Рук. проекта В. С. Степин.-М.: Мысль, 2001.-Т .2.- С. 301 – 303.
36. **Смирнягин Л.** Типология региональных конфликтов в современной России // Эволюция взаимоотношений центра и регионов Росии.– С. 11.
37. Там же. – С.22.
38. **Ачкасова В., Дука А.** Указ. соч. – С. 192; **Запрудский Ю. Г.** Указ. соч. – С. 45.
39. Юридическая конфликтология. – М., 1995. – С. 6, 23 – 24.
40. **Желтухин А. И.** Социологическая концепция конфликта // Социологические исследования. – 1994. - №4. – С. 142.
41. **Козырев Г. И.** Введение в конфликтологию. – М., 1999. – С.6.
42. **Овчинников В. С.** Политические конфликты и кризисные ситуации // Социально-политические науки. – 1990. - №10. – С.57.
43. Політичний енциклопедичний словник. – С.174.
44. **Желтухин А. М.** Социологическая концепция конфликта // Социологические исследования. – 1994. - №4.- С.140 — 144.
45. **Овчинников В. С.** Указ. соч. – С. 57.
46. Див.: Політологія / Ред. І. С. Дзюбко, К. М. Левіковський. – К., 1998. – С. 259.
47. **Петров Н.** Политические конфликты в регионах // Эволюция взаимоотношений центра и регионов России. – С. 75.
48. Політичний енциклопедичний словник. – С. 174.
49. **Анцупов А. Я., Шипилов А.И.** Указ. соч. – С. 209, 210.
50. Юридическая конфликтология. – С. 87.
51. Конфликтология / Под. Ред. А. С. Кармина – СПб., 1999. – С. 28 – 29.
52. **Петров Н.** Указ. соч. – С. 83.
53. Юридическая конфликтология. – С. 6.

ДОЗВОЛЬТЕ НЕ ПОГОДИТИСЬ!

дозвольте не погодитись!

54. **Запрудский Ю. Г.** Социальный конфликт (политологический анализ). – С. 88.
55. **Козер Л.** Указ. соч. – С. 42.
56. **Степаненкова В. М.** Указ. соч. – С. 141.
57. **Анцупов А. Я., Шипилов А. И.** Указ. соч. – С. 264; **Ишмуратов А.Т.** Конфлікт і згода: Основи когнітивної теорії конфлікту. – К., 1996. – С. 9 – 10; Конфликтология / Под. Ред. А. С. Кармина. – С. 56.
58. **Сперанский В. И.** Указ. Соч. – С. 157.
59. Юридическая конфликтология. – С. 44, 45.
60. **Картунов О., Маруховська О.** Назв. праця. – С.104.
61. Политология: Энциклопедический словарь / Редкол.: Ю. И. Аверьянов и др. – М., 1993. – С. 143.

Як управляємо тим, що маємо?

Микола Іщенко,
доктор філософських наук,
завідуючий кафедрою
політичних наук і культурології
Черкаського державного університету
ім. Б. Хмельницького

Мастяниця Й. У., Соснін О. В., Шиманський Л. Є. Інформаційні ресурси України: проблеми державного управління. Монографія. / К.: Інститут стратегічних досліджень, 2002. – 141 с.

Вражаючий прогрес в галузі інформаційних технологій, досягнутий за останні п'ятдесят років завдяки швидкому розвитку засобів зв'язку, обчислювальної техніки, викликав неадекватне і навіть деформоване уявлення про сутність інформаційної революції та її реальні можливості.

Тим часом, не применшуючи ролі технологічної складової науково-технічного прогресу, наголос треба робити на його інформаційній складовій. Тобто, перш ніж вести мову про те, “як передавати”, треба мати “що передавати”, а вже потім думати, “як обробляти” інформацію. За такої постановки питання на перший план висуваються проблеми формування, поширення і використання змістовного інформаційного ресурсу, який є рушійною силою у всіх без винятку сферах суспільно-корисної діяльності.

Ні в кого не викликає сумніву необхідність підвищення ролі науки, розвитку та ефективного використання інтелектуального і науково-технічного потенціалу. Але сьогодні ситуація у сфері науки не задовольняє наше суспільство. Набутий в Україні науково-технічний потенціал поки що не вбудовується в запропоновані для його реформування бізнес-схеми і моделі. Україна, як і раніше, залишається експортером сировини та продуктів первинної переробки, постачальником в інші країни висококваліфікованої робочої сили і науково-технічних кадрів. В умовах жорсткої конкуренції, постійного зниження цін на сировинні ресурси, обмеженості їх запасів в Україні у порівнянні, скажімо, з Росією, експортні можливості нашої країни скорочуються і не можуть бути в перспективі гарантованою основою соціально-економічного розвитку. Тому варто шукати ефективніших шляхів стабілізації економіки, відстежуючи соціальні та політичні аспекти розвитку науки й промисловості в провідних країнах Європи та США.

Водночас економіка, структура, технологічні можливості тих чи інших країн, наявні в них резерви наукових і науково-технологічних знань своєрідні, зумовлені національними особливостями їх становлення і розвитку. Тому іноді згубним і руйнівним стає механічне перенесення навіть найефективніших управлінських технологій до нашого середовища, якщо попередньо в суспільстві не склалася парадигма щодо моделі, не сформовані і науково не обґрунтовані її політико-правові основи у вигляді законодавчих і нормативних засад.

У зв'язку з цим помітним явищем стала монографія "Інформаційні ресурси України: проблеми державного управління", яку випустили вчені Національного інституту стратегічних досліджень Й. Мастяниця, О. Соснін, Л. Шиманський. Вона є значним здобутком тому, що вперше українські фахівці та управлінці отримали від такого поважного науково-дослідного центру системне і структуроване дослідження проблем без використання "купюр" широковідомих монографій і посібників.

Безперечним досягненням авторів є комплексний огляд проблеми, як держава управляє своїми інформаційними ресурсами, як забезпечується взаємозв'язок дій державних установ навколо інформаційних потоків. Без перебільшення можна сказати, що цей розділ потребує поглибленого вивчення і теоретичної розробки задля наукового забезпечення розпорядчих документів державних органів управління.

У монографії досить ґрунтовно викладено низку правових проблем, які існують сьогодні навколо так званого інтелектуального права на науково-технічні ідеї та здобутки. Можна стверджувати, що в такому вигляді вони подані в Україні вперше і тому зміст монографії насправді є дещо ширшим за задекларовану назву.

За своїм змістом і рівнем теоретико-методологічного викладу досліджуваного матеріалу монографія відповідає високим вимогам наукової роботи, у процесі виконання якої відстежується багаторічний науково-пізнавальний процес трансформації колишньої системи управління інтелектуальним ресурсом України в нову.

Стратегія розвитку високотехнологічних виробництв і інтеграція України в світовий ринок наукомісткої продукції висуває дуже високі вимоги до якості державного управління інформаційними ресурсами. В цьому контексті монографія набуває глибокого філософського і соціального звучання. Безперечно, вона корисна для вчених, політиків, державних службовців, керівників підприємств і організацій, для всіх, хто цікавиться проблемами сучасних інформаційних технологій і ресурсів в Україні.

Книжкова полиця

Аверьянов А. Н. Комментарий к Федеральному закону “О политических партиях” / А. Н. Аверьянов, Н. А. Васецкий, Ю. К. Малов. - М.: Юрайт, 2003. - 256 с.

Актуальні проблеми державного управління: Зб. наук. праць. Вип. 1(7). - Д.: Дніпр. регіон. ін-т держ. упр. УДАУ, 2002. - 248 с.

Амджадін Л. М. Політична та фінансова роль бізнесу в парламентських виборах в Україні 2002 року: спроба соціального діалогу: Монографія / Л. М. Амджадін, О. І. Вишняк, Ю. О. Привалов; Ін-т соціології НАН України. - К.: Стило, 2003. - 184 с.

Бараш Ю. Європейський нейтралітет і невизначеність України: Моногр. / Ю. Бараш, О. Їжак, Г. Мерніков; Під ред. А. Шевцова; Нац. ін-т стратегічних досл. Дніпропетр. філ. - Д., 2002. - 166 с.

Безпосереднє сусідство України с ЄС: закриті кордони чи нові імпульси до співпраці: Матер. міжнар. “круглого столу” експертів, м. Ужгород, 7-9 лист. 2002р. / Нац. ін-т стратегічних досл. закарпат. філ.; Фонд Фрідріха Еберта; Фонд “Європейський дім”. - Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2002. - 180 с.

Бойко О. Україна в 1985 – 1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку: Моногр. / Ін-т політичних і етнонац. досл. НАН України. - К., 2002. - 306 с.

Большой юридический энциклопедический словарь / Авт. и сост. А. Б. Барихин. - М.: Книжный мир, 2003. - 720 с.

Вакулинчук Н. Неофашизм: преемственность, политическая система. - К.: Оріяни, 2002. - 128 с.

Валевський О. Л. Державна політика в Україні: методологія аналізу, стратегія, механізми впровадження: Моногр. / Нац. ін-т стратегічних досл. 242 с. - (Стратегія політики і політичний аналіз; Вип. 5).

Воспоминания о Мэгни: Портрет Маргарет Тетчер. - Пер. с англ. - К.: “Знання-Прес”, 2003. - 349 с.

Галичанець М. Москвино-великороссо-руська тюркська кипчацька ординська нація: Про життя москвинської нації: Веди краєзнавця. Кн. 2. - Т.: Мандрівець, 2003. - 336 с.

Гелей С. Д. Політологія: Навч. посібник / С. Д. Гелей, С. М. Рутар. - 4-е вид., перероб. і доп. - Л.: Світ, 2001. - 384 с.

Глотов Б. Б. Культурно-цивілізаційна ідентифікація українського народу: Монографія. - Д.: Дніпропетровський регіон. ін-т держ. упр. УАДУ при Президентові України, 2002. - 216 с.

Государство Израиль: Экономика и политика. - М.: Изд-во “Наука”, 1982. - 197 с.

Гузенкова Т. С. Политические партии и лидеры в Верховной Раде Украины (1998 – 2000). - М.: Росс. ин-т стратегических исследований, 2001. - 231 с.

Державне управління в Україні: наукові, правові, кадрові та організаційні засади: Навч. посібник / За ред. Н. Р. Нижник, В. М. Олуйка; Укр. акад. держ. упр. - Л.: Львівська політехніка, 2002. - 352 с.

Дипломатичний корпус / Упр. держ. протоколу. - К.: Амадей, 2003. - 245 с.

- Журавський В. С.** Методологічні проблеми дослідження політичної системи. - К.: Парлам. вид-во, 2000. - 64 с.
- Конституційне право України: Підручник/ За ред. Ю. М. Тодики, В. С. Журавського. - К.: Вид. дім "Ін Юре", 2002. - 544 с.
- Корж Г.** Афганское досье: История войны СССР в Афганистане. - Х.: "Фолио", 2002. - 559 с.
- Либеральная традиция в США и ее творцы: Проблемы американистики. Вып.10. - М.: Изд-во МГУ, 1997. - 320 с.
- Литвин В. М.** Формування і розвиток в Україні влади демократичного типу/ НАН України; Ін-т історії. - К., 2002. - 50 с.
- Матвієнко В.** Українська дипломатія 1917-1921 років: на теренах постімперської Росії: Монографія. - К.: "Київ. ун-т", 2002. - 373 с.
- Мирошниченко А. А.** Выборы от замысла до победы. (Предвыборная кампания в российском регионе). - М.: Изд-во "Центр", 2003. - 304 с.
- Мороз О.** Час інтелекту: сукупний український розум/ О. Мороз, Ю. Саєнко. - Л.: Панорама, 2002. - 96 с.
- Офіційна Україна сьогодні. - К.: кр. видавн. дім, 2002. - 684 с.
- Победа Н. А.** Социология культуры. - О.: Астропринт, 1997. - 224 с.
- Політична реформа в Україні: ключові питання і суперечності: Матеріали "круглого столу", 16 трав. 2003 р., м. Київ. - К.: НІСД, 2003. - 64 с.
- Проблеми вивчення історії української революції 1917 – 1921 рр./ Відп. ред. В. Ф. Верстюк; НАН України. Ін-т історії України. - К., 2002. - 295 с.
- Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: Розвиток творчого потенціалу гуманітарно-технічної еліти. Другі Кримські педагогічні читання: Зб. наук. праць. Вип. 3/ За ред. Л. Л. Товажнянського та О. Г. Романовського; Нац. техн. ун-т "Харк. політехн. ін-т". - Х., 2002. - 314 с.
- Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: Розвиток творчого потенціалу гуманітарно-технічної еліти. Другі Кримські педагогічні читання: Зб. наук. праць. Вип. 4/ За ред. Л. Л. Товажнянського та О. Г. Романовського; Нац. техн. ун-т "Харк. політехн. ін-т". - Х., 2002. - 294 с.
- Рабінович П. М.** Основы загалної теорії права та держави: Навч. посібник. - 5-е вид., зі змінами. - О.: Юридична література, 2002. - 176 с.
- Регіональні аспекти політичної реформи в Україні: Матеріали "круглого столу", 22 квіт. 2003 р., м. Ужгород - Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2003. - 56 с.
- Регламент Верховної Ради України: Станом на 8 лют. 2000 р. - К.: Парлам. вид-во, 2002. - 132 с.
- Розробка стратегії розвитку територіальної громади: загальні засади методики/ Авт. В. Нудельман, І. Санжаровський. - К.: "Дата Банк Україна", 2003. - 232 с.
- Розробка та реалізація стратегій розвитку територіальних громад: вітчизняний досвід/ За ред. С. Максименка, В. Нудельмана, І. Санжаровського. - К.: "Дата Банк Україна", 2003. - 272 с.
- Симонов К. В.** Политический анализ: Учеб. пособие. - М.: Логос, 2002. - 152 с.: ил.
- Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1994 – 2003/ За ред. Н. П. Паніної; Ін-т соціології НАН України. - К., 2003. - 114 с.
- Український патріотизм – фактор державності, стабільності, добробуту: Моногр./ За заг. ред. Г. І. Гончарука; Одес. нац. політехнічний ун-т. - О.: Астропринт, 2002. - 304 с.

Анкета

Шановний читачу!

Ви вже ознайомилися з двома номерами журналу „Політичний менеджмент”. Редакції важливо знати Вашу думку про перші кроки нового видання. Це допоможе нам краще планувати наступні номери, аби повніше задовольнити Ваші наукові й політичні інтереси, сприяти розв’язанню теоретичних і практичних проблем, що постають перед нашим суспільством та українською політичною наукою.

Отже, просимо відповісти на кілька запитань анкети.

1. Які публікації у перших двох числах журналу викликали Ваш інтерес? _____

2. Статті на які теми Ви хотіли б прочитати в наступних номерах часопису? _____

3. Які матеріали особисто можете запропонувати? _____

4. Напишіть коротко про себе (Ваша освіта, фах, місце роботи чи навчання) _____

5. Якщо вирішите запропонувати матеріал для журналу, не забудьте вказати Ваше прізвище, ім’я та по батькові, поштову адресу й телефон. Матеріал має бути в електронному вигляді (надісланий з дискетою чи електронною поштою). Обсяг – не більше друкованого аркуша.

Редколегія вдячна Вам за відповіді